

Київський національний університет будівництва і архітектури
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОРИС ЛЕОНІДОВИЧ ЄРОФАЛОВ

УДК 71.11, 72.01

ДИСЕРТАЦІЯ

**АРХІТЕКТУРНО-РОЗПЛАНУВАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ
СТОЛИЧНОГО МІСТА КИЄВА У ХІХ ТА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури
Архітектура і будівництво

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результа-
тів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Б. Л. Єрофалов

Науковий керівник: Олег Семенович Слепцов, доктор архітектури, професор

Київ - 2023

АНОТАЦІЯ

Б. Л. Єрофалов. Архітектурно-розпланувальні засади розвитку столичного міста Києва у ХІХ та на початку ХХ століть. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18.00.01 «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури». – Київський національний університет будівництва і архітектури Міністерства освіти і науки України, Київ, 2023.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються мета, завдання, об'єкт, предмет, методи і межі дослідження, а також визначається наукова новизна, результат, практичне значення та застосування результатів роботи.

У першому розділі «Аналіз джерел з досліджень містобудівної діяльності в Києві ХІХ – початку ХХ століть» визначено стан вивчення проблеми, починаючи із початкових студій архітектури та містобудування зазначеного періоду на початку ХХ ст. до сучасного стану досліджень. Розглянуті особливості розвитку розпланувальної структури Києва від перших відомих, так званих мальованих планів міста ХVІІ ст. до інструментальних планів середини ХVІІІ ст. і аж до початку ХХ ст. Систематизація і комплексний аналіз ступеня наукового опрацювання теми показав, що до цього часу не існує ані у зарубіжних, ані у вітчизняних роботах, узагальненої картини особливостей розвитку Києва доби складання його базового розпланувального каркасу, враховуючи специфіку міста як «першої столиці» імперії. Підкреслено профілююче значення для дослідження з розпланування картографічних джерел, планів та інших проєктних креслеників. У підсумку зазначено підвищення значення спеціальних досліджень історико-архітектурної та містобудівної спадщини Києва ХІХ – початку ХХ ст. в новітні часи. В результаті аналізу великого масиву історичних та спеціальних досліджень визначено основні періоди містобудівної та архітектурної діяльності в Києві зазначеної доби наступ-

ним чином: 1) перша половина XIX ст. (період регулярної розпланувальної реконструкції); 2) два методологічно пов'язані періоди – другої половини XIX ст. (Великі реформи та перехід до прискореного індустріально-капіталістичного розвитку) і початок XX ст. (криза класичного капіталізму та пошук альтернативних архітектурних і розпланувальних концепцій розвитку міста).

У другому розділі «**Чинники та методи розпланувальної реконструкції Києва в першій половині XIX століття**» розглянуто процес «регулярного перетворення» Києва, що почався наприкінці XVIII ст. і артикульовано відбувався у першій половині наступного століття та закінчився формуванням нового планувального каркасу великого капіталістичного міста. Напередодні планувальної реконструкції Київ складався з трьох історичних міських ядер або «міст», які згодом перетворились на окремі «частини» (райони) Києва. Необхідність перепланування виникає у зв'язку з політичними та економічними змінами в житті Києва, але затримується в часі топографічною ізольованістю Печерська, Подолу та Верхнього міста – трьох його базових складових. Створення цілісної та функціонально взаємопов'язаної містобудівної структури класицистичного Києва, цебто першої половини XIX ст., вирішується розробкою першого проєктного генерального плану міста 1834 р., реконструкцією існуючих історичних частин міста та розплануванням нових регулярних районів на кшталт Печерського посаду, Липок, так званого Латинського кварталу, Нового строєння тощо. Інтегрованими містобудівними чинниками розпланувальної реконструкції послуговуються поліцентрична структура міста, природні чинники і складна топографія Києва, регулярний підхід до перепланування і універсалізація будівельних правил, що є похідною централізованого управління, та свідомо функціоналізація історичних частин міста. Засоби містобудівної реконструкції використовуються в залежності від специфіки існуючих районів. По перше, це регулярне розпланування Печерського містечка і впорядкування історичного розпланування Верхнього міста. Наступним кроком відбувається радикальне перепланування післяпожежного Подолу, створення містобудівного ансамблю Володимирського проїзду. Помітну роль в адміністративному впорядкуванні міста відіграє архітектурна музеєфікація вели-

кокнязівських старожитностей. Основні розпланувальні напрями одержують відповідні функціонально-типологічні ознаки. Проєкт Київської фортеці править за південний контур нового міста XIX ст. Три історичні «міста» Києва розширюються із збереженням їх традиційних функцій. Впорядкування Двірцевої частини має на меті створення нового офіційного центру міста. Либідський район освоюється в функції нового посаду, «Латинський квартал» – як ампірний фасад імперського Києва. Врешті, розпланувальне освоєння Хрещатика створює новий діловий центр міста. Докорінна «регулярна» реконструкція історичних частин співіснувала з їх виправленням і збереженням, в свою чергу нові розпланувальні структури спершу створювалися для розширення міських осередків як їхня складова, на прилеглих територіях, а потім й на територіях проміж ними, маючи за мету створення цілісного містобудівного каркасу.

Третій розділ «"Великі реформи" та нові засади містобудівної діяльності в Києві у другій половині XIX століття» є профілюючим для всього дослідження, адже виявляє інструментальні чинники, які перетворили місто в таке, що динамічно розвивається. Причини прискореного міського зростання в найзагальнішому вигляді окреслені змістом буржуазних реформ 1860-1870-х рр. Також бурхливий розвиток міста активізувала фінансова реформа і провідна банківська функція Києва як ділової столиці Південного Заходу. Загальнодержавними адміністративними реформами було підтверджено статус Києва як столиці Південно-Західного краю. Реформа міського самоврядування і створення 1874 р. нового генерального плану Києва під орудою Міської думи зосередили прийняття базових містобудівних рішень безпосередньо у місті. Розвиток залізниці та внутрішньоміських механізованих комунікацій довершив перетворення Києва у потужне промислове місто. Відповідно формуються нові розпланувальні засоби стрімкого зростання і широкої містобудівної експансія великого капіталістичного міста. Основним об'єктом регулювання в цивільному будівництві стають не «зразкові фасади», а параметричні характеристики кожної будівлі в окремому домоволодінні. Діяльність забудовників обмежується межами кварталу та стійкими будівельними правилами, в цих межах допускалася практично будь-яка буді-

вельна ініціатива: вибір планувального і об'ємного рішення будівлі, архітектурного стилю тощо. Таким чином здійснюється реконструкція «старого міста», що носить квартальний і архітектурно-фасадний характер. В цей час з'являються все більш численні економічно самостійні суб'єкти міської реконструкції: підприємці та промисловці, акціонерні домобудівні товариства, а також наукові товариства, установчі комітети зі спорудження громадських будівель і пам'ятників і тому подібні незалежні організації. Вся їхня діяльність координувалася міським самоврядуванням на чолі з міськими Думою і Управою. Реформа Міського положення 1870 р. надала в загальне користування городян вулиці, площі, сади і парки, що раніше знаходилися у веденні держави. Відповідно з'явилися нові, принципово інші планувальні елементи всередині «старого міста»: міські сади, виставки, житлові комплекси, механізований громадський транспорт тощо. Ліквідація такого розпланувального елемента, як міський або кріпосний вал, який втратив своє фортифікаційне значення до середини XIX ст., призвела до зміни самого принципу компактного розміщення міста в межах регулярного плану і відкрила добу вільного розвитку міських територій. Структурними елементами «нового міста» стають якісно інші, відмінні від традиційних розпланувальні одиниці, відокремлені самодостатні формування, розташовані «в полі»: промислові слободи і робочі колонії, дачні селища, лікувально-оздоровчі та науково-освітні містечка. Особливість таких містобудівних утворень – вузька спеціалізація і тісний зв'язок з підприємницькою діяльністю, спрямованою на отримання прибутку. За відсутністю кріпосних обмежень нове розпланування здійснювалось майже за органічним радіальним принципом. Поряд з очевидною новизною «нового міста» у його здійсненні та зв'язках із «регулярним містом» спостерігаються певні закономірності: якщо спочатку робітничі селища за межами міста орієнтувалися на існуючі приміські слободи, то згодом промислова експансія поширюється на незаселені території з утворенням поселень нового типу, куди залучаються маси різночинного населення. Найчастіше нові розпланувальні утворення нанизуються на існуючі шосе, що ведуть до міста, або на залізничні артерії, таким чином створюється радіальний каркас нового промислово-капіталістичного міста.

У четвертому розділі «Теорія і практика архітектурно-розпланувальної діяльності в Києві початку ХХ століття» простежено оформлення опозиції «старе» / «нове місто» в теоретичних та практичних роботах вітчизняних проектувальників. Протиставлення центральних частин Києва «новому місту», що виростало на територіях передмість, не охоплених регулярним розплануванням попереднього періоду, стає кричущим. Спроба облаштувати міські околиці, пристосовуючи до місцевих умов концепцію «міста-саду» англійця Е. Говарда, була характерним проявом такого протистояння. В численних обговореннях ідеї міста-саду як оптимальної форми передмістя (або «нового міста») чіткіше окреслюється поняття «європейське» або «старе місто». Таким чином в розбудові «старого міста» постають нові санітарні або «екологічні питання», що вирішуються в діяльності Київської міської думи створенням 1887 р. Садової комісії та виробленням спеціальних правил користування зеленими насадженнями. Осмислення і застосування міського саду як нової розпланувальної одиниці призводить до реконструкції Олександрівського та Миколаївський парків як взірців вільного розпланування. Врешті Садовою комісією у 1880-1890-х рр. розроблено й реалізовано унікальну програму з тематичного озеленення київських вулиць. Організаційними методами розширення міського благоустрою стає впровадження нових технологій електрики в освітленні міста, створення 1906 р. Мостової комісії задля опікування якістю проїжджих та пішохідних доріг, вирішення завдань з благоустрою шляхом створення концесійних підприємств. До успішних організаційних містобудівних акцій Київської думи слід віднести ліквідацію адміністративного проекту «місто Олександрія» та включення цієї приміської слободи в межі Києва. Творче переосмислення концепції «міста-саду» Е. Говарда вітчизняними проектувальниками простежується в працях М. Г. Диканського (ідея поєднання у новому розплануванні переваг одночасно міста і села), Г. Д. Дубеліра (проект «міста-саду» на київській Солом'янці), М. П. Зуєва (проект селища-саду Вишгород-Межигір'я), Г. П. Ковалевського (розробка містобудівного функціонального зонування та «вільного плану» для нових поселень). На межі ХІХ-ХХ ст. для формування архітектурних ансамблів у Києві використовується низка композиційно-розплану-

вальних засобів: принцип вільної забудови (у Київській виставці 1897 р.); динамічно-театральна композиція ар-нуво (прибутковий будинок-особняк В. В. Городецького, 1900-1903); застосування міського монументу як розпланувальної домінанти (проект меморіального комплексу «Історичний шлях», 1910-1911); поєднання ландшафтного і регулярного принципів розпланування (Київська виставка 1913 р.). В довершення розвитку розпланувальних засобів міським діячем А. Н. Арістовим була сформульована концепція «Київ як архітектурно-художнє місто» (1918), що містила в собі зачатки технології аналізу та використання в розпланувальних роботах ландшафтних та вже існуючих архітектурно-художніх властивостей міста із запропонуванням нових управлінських конструкцій аж до створення організаційних структур на кшталт ГоловаПУ.

У висновку дисертації сформульований принцип циклічного обертання композиційно-розпланувальних засобів містобудування на столітньому відтинку: від романтично-пейзажного, майже барокового ставлення до міста на межі XVIII та XIX ст., до регулярних засобів впорядкування «хаотичної» київської забудови в першій половині XIX ст., і знов повернення до романтичних поглядів на «належний» міський пейзаж на межі XIX і XX ст.

Ключові слова: міське розпланування, містобудівна діяльність, регулярна реконструкція, «Великі реформи» 1860-1870-х рр., архітектурний ансамбль, Київ, Україна.

ABSTRACT

Boris Erofalov. Architectural and Urban Planning Principles of Development of the Capital City of Kyiv in the 19th and Early 20th Centuries. – Qualifying research paper (manuscript).

A thesis for the candidate of architecture (Doctor of Philosophy) degree in Theory of Architecture and Restoration of Architectural Landmarks. Speciality 18.00.01. – Kyiv National University of Construction and Architecture, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2022.

The introduction substantiates the relevance of the research topic, defines the purpose, objectives, object, subject, methods and boundaries of the study, as well as determines the scientific novelty, result, practical significance and application of the results of the work.

The First section "Analysis of Sources for Research in Urban Planning in Kiev in the 19th - Early 20th Centuries" identifies the state of study of the problem, starting with the initial studies of architecture and urban planning of this period in the early 20th century to the current state of research. The peculiarities of the development of the planning structure of Kyiv from the first known, so-called drawn plans of the city of the 17th century are considered, to the instrumental plans of the middle of the 18th century. and until the beginning of the 20th century. Systematization and comprehensive analysis of the degree of scientific elaboration of the topic showed that so far there is no generalized picture of the peculiarities of Kyiv's development in the period of compiling its basic planning framework, taking into account the specifics of "the first capital city of Russian Empire". The profiling value for the research on the planning of cartographic sources, plans and other project drawings is emphasized. As a result, there is an increase in the importance of special studies of historical, architectural and urban heritage of Kyiv in the 19th – early 20th centuries. in modern times. As a result of the analysis of a large array of historical and special researches the basic periods of town-planning and architectural activity in Kiev of the specified period are defined as follows: 1) the first half of the 19th century (period of regular planning reconstruction); 2) two methodologically related periods – the second half of the 19th century. (Major reforms and the transition to accelerated industrial-capitalist development) and the beginning of the 20th century (crisis of classical capitalism and the search for alternative architectural and planning concepts of urban development).

The introduction substantiates the relevance of the research topic, defines the purpose, objectives, object, subject, methods and boundaries of the study, as well as determines the scientific novelty, result, practical significance and application of the results of the work.

The Second section "Factors and Methods of Urban Planning Reconstruction of Kyiv in the First Half of the 19th Century" considers the process of "regular transformation" of Kyiv, which began in the late 18th century and articulated in the first half of the next century and ended with the formation of a new planning framework of a large capitalist city. On the eve of the planning reconstruction, Kyiv consisted of three historic city cores or "cities", which later became separate "parts" (districts) of Kyiv. The need for redevelopment arises in connection with the political and economic changes in the life of Kyiv, but the topographic isolation of Pechersk, Podil and the Upper Town, its three basic components, persists over time. The creation of an integral and functionally interconnected urban structure of classicist Kyiv, ie the first half of the 19th century, is solved by the development of the first project master plan of the city in 1834, reconstruction of existing historical parts of the city and planning of new regular districts such as Pechersk , Lipki, the so-called Latin Quarter, the New Constructin, etc. The integrated urban planning factors of the planned reconstruction are the polycentric structure of the city, natural factors and complex topography of Kyiv, regular approach to redevelopment and universalization of building rules, which is a derivative of centralized management, and conscious functionalization of historical parts of the city. Means of town-planning reconstruction are used depending on the specifics of the existing districts. First, it is the regular planning of the Pechersk town and the ordering of the historical planning of the Upper Town. The next step is a radical redevelopment of the post-fire Hem, the creation of a city-building ensemble of Vladimirski Passage. The architectural museification of the Grand Ducal antiquities plays a significant role in the administrative organization of the city. The main town planning directions receive the corresponding functional-typological features. The project of the Kyiv fortress rules for the southern contour of the new city of the 19th century. The three historical "cities" of Kyiv are expanding with the preservation of their traditional functions. The arrangement of the Palace part is aimed at creating a new official city center. Lybid district is being developed as a new position, "Latin Quarter" – as a new facade of imperial Kyiv. Finally, the planned development of Khreshchatyk creates a new business center of the city. Radical "regular" reconstruction of historical parts coexisted with their correction

and preservation, in turn, new urban planning structures were first created to expand urban centers as part of them, in the surrounding areas, and then in the areas between them, with the aim of creating integrity, urban planning framework.

The Third section "Great Reforms and New Principles of Urban Development in Kyiv in the Second Half of the 19th Century" get a key role to the whole study, as it reveals the instrumental factors that have made the city dynamically developing. The reasons for the accelerated urban growth in the most general form are outlined in the content of the bourgeois reforms of 1860-1870's. The rapid development of the city was intensified by financial reform and the leading banking function of Kyiv as the business capital of the Southwest. National administrative reforms confirmed the status of Kyiv as the capital of the South-Western region. The reform of city self-government and the creation in 1874 of a new master plan of Kyiv under the auspices of the City Duma focused on making basic urban planning decisions directly in the city. The development of railways and inter-city mechanized communications completed the transformation of Kyiv into a powerful industrial city. Accordingly, new planning tools for rapid growth and broad urban planning expansion of a large capitalist city are being formed. The main object of regulation in civil construction is not "exemplary facades", but the parametric characteristics of each building in a separate household. The activities of developers are limited to the boundaries of the quarter and stable construction regulations, within these limits allowed almost any construction initiative: the choice of master planning and spatial solution of the building, architectural style, etc. Thus, the reconstruction of the "old town", which has a quarterly-architectural and facade character. At this time, there are more and more economically independent subjects of urban reconstruction: entrepreneurs and industrialists, joint-stock house-building societies, as well as scientific societies, founding committees for the construction of public buildings and monuments and similar independent organizations. All their activities were coordinated by the city government headed by the city Duma and Administration. The reform of the City Regulations of 1870 made public streets, squares, gardens and parks formerly run by the state. Accordingly, new, fundamentally different planning elements appeared within the "old city": city gardens, exhibitions, residential complexes, mechanized pub-

lic transport, and so on. The elimination of such an urban planning element as the city or fortress wall, which lost its fortification significance by the middle of the 19th century, led to a change in the principle of compact location of the city within the regular plan and opened the era of free development of urban areas. The structural elements of the "new city" are qualitatively different, different from traditional urban planning units, separate self-sufficient formations located "in the field": industrial settlements and working colonies, country villages, health and research and educational towns. The peculiarity of such urban planning entities is their narrow specialization and close connection with profit-oriented business activities. In the absence of serfdom restrictions, the new urban planning was carried out almost on the organic radial principle. Along with the obvious novelty of the "new city" in its construction and links with the "regular city" there are certain patterns: if initially workers' settlements outside the city focused on existing suburban settlements, then industrial expansion spreads to uninhabited areas with the formation of new settlements, which involves the masses of diverse populations. Most often, new urban planning formations are strung on existing highways leading to the city, or on railway arteries, thus creating a radial framework of a new industrial-capitalist city.

In the Fourth section "Theory and Practice of Architectural and Town Planning Activities in Kiev in the Early 20th century" traced the formation of the opposition "old" / "new city" in the theoretical and practical work of domestic designers. The opposition of the central parts of Kyiv to the "new city" that grew in the suburbs, which are not covered by the regular planning of the previous period, is becoming glaring. The attempt to arrange the suburbs, adapting to local conditions the concept of "garden city" by the Englishman E. Howard, was a characteristic manifestation of such confrontation. Numerous discussions of the idea of a garden city as the optimal form of a suburb (or "new city") more clearly outlines the concept of "European" or "old city". Thus, in the development of the "old city" there are new sanitary or "environmental issues", which are resolved in the activities of the Kyiv City Duma with the establishment in 1887 of the Garden Commission and the development of special rules for the use of greenery. Understanding and application of the city garden as a new urban planning unit leads to

the reconstruction of Alexandrovski and Nikolaevski parks as examples of free planning. Finally, in 1880-1890's, the Garden Commission developed and implemented a unique program on thematic landscaping of Kyiv streets. Organizational methods of expanding urban development is the introduction of new electricity technologies in city lighting, the creation in 1906 of the Bridge Commission to take care of the quality of roads and sidewalks, solving landscaping problems by creating concessions. Successful organizational urban planning actions of the Kyiv Duma include the liquidation of the administrative project "City of Alexandria" and the inclusion of this suburban settlement within Kyiv. Creative rethinking of the concept of "garden city" by E. Howard by domestic designers can be traced in the works of M. Dykanski (the idea of combining the benefits of both urban and rural in the new planning), G. Dubelir ("Garden City Plan" in Kyiv Solomyanka), M. Zuyev (project of the village-garden Vyshhorod-Mezhyhirya), G. Kovalevski (development of urban functional zoning and "free plan" for new settlements). At the turn of the 19th – 20th centuries, a number of compositional and urban planning means are used for the formation of architectural ensembles in Kyiv: the principle of free plan (in the Kyiv Exhibition of 1897); dynamic-theatrical composition of Art Nouveau (apartment house-mansion of W. Gorodecki, 1900-1903); use of the city monument as a urban planning dominant (project of the memorial complex "Historical Way", 1910-1911); combination of landscape and regular principles of urban planning (Kyiv Exhibition of 1913). To complete the development of urban planning tools, the city engineer A. Aristov formulated the concept of "Kyiv as an Architectural and Art City" (1918), which contained the beginnings of technology analysis and use in planning works of landscape and existing architectural and artistic properties of the city with the proposal of new management structures up to the creation of organizational structures such as the Architectural and Town Planning Department (GolovAPU).

In the Conclusion of the dissertation the principle of cyclic rotation of compositional-planning means of town planning on a century-long period of time is formulated: from romantic-landscape, almost baroque attitude to the city at the turn of 18th and 19th centuries, to regular means of ordering "chaotic" Kyiv buildings in the first half of 19th

century, and a return to romantic views of the "proper" urban landscape at the turn of the 19th and 20th centuries.

Keywords: urban planning, town planning, regular reconstruction, "Great Reforms" of 1860-1870's, architectural ensemble, Kyiv, Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дослідження

1. Ерофалов Б. Л. Развитие планировочной структуры Киева в первой половине XIX века // Матвей Фёдорович Казаков и архитектура классицизма / Сб. науч. ст. НИИТИАГ / Под ред. Н. Ф. Гуляницкого. – М., 1996. – С. 135-141, 230-239.

2. Ерофалов-Пилипчак Б. Л. Архитектура имперского Киева. – К.: А.С.С, НИИТИАГ, 2000. – 192 с. – ISBN 978-966-7452-22-0

3. Ерофалов Б. Регулярная перепланировка Киева как опыт преемственного преобразования городской структуры // Сучасні проблеми досліджень, реставрації та збереження культурної спадщини / Сб. наук. пр. Вип. 1. – К.: ІПСМ АМУ, 2004. – С. 79-86.

4. Ерофалов Б. Л. Городское строительное законодательство в формировании планировочной структуры Киева XIX – начала XX века // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини / Сб. наук пр. Вип. 2. – К.: ІПСМ АМУ; ВД А+С, 2005. – С. 77-86.

5. Ерофалов Б. Л. Проблемы киевского градопланирования в 1910-е годы // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Вип. III, ч. 2. – К.: ІПСМ; ВД А+С, 2006. – С. 47-54.

6. Ерофалов Б. Л. Правило и традиция, или Об устойчивом развитии города в конце XIX – начале XX века (на примере Киева) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини / Сб. наук пр. Вип. 6. – К.: ІПСМ АМУ, 2009. – С. 43-58.

7. Ерофалов Б. Л. Містобудівний розвиток Києва // Забудова Києва доби класичного капіталізму. Розд. II. – К.: Варто, 2012. – С. 41–62. – ISBN 978-966-2321-21-0

8. Ерофалов Б. Л. К исторической топографии Киева // Сучасні проблеми архіт. та містоб.: Наук.-техн. збірник КНУБА. – К., 2016. – С. 269-277.

9. Ерофалов Б. Л. Теоретичні концепції та практика містобудівної діяльності в Києві на межі ХІХ-ХХ століть // Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник КНУБА. – Київ: КНУБА, 2023. – Вип. 83. – С. 129-141.

10. Ерофалов Б. Л. Прибутковий будинок як розпланувальний сценарій (на прикладі «Будинку Мисливця» В. В. Городецького 1901-1903 рр.) // Архітектурний вісник КНУБА: Наук.-виробнич. збірник. – Київ: КНУБА, 2023. – Вип. 26-27. – С. 57-69.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

11. Ерофалов Б. Л. ХІХ век и городская реконструкция // Стр-во и архит. – К., 1990, № 10. – С. 18-20.

12. Ерофалов Б. Город и регион: Местные и региональные нормативные системы // Понятие о городе / Под ред. А. П. Зинченко. – Тольятти, 1994. – С. 79-124.

13. Ерофалов Б. Імперія та місто, або Колізія стилів // Теорія та історія архіт. та містобудування / Зб. наук. праць. Вип. 2. – К.: НДІТІАМ, 1998. – С. 55-70.

14. Ерофалов Б. Культура мегаполіса vs Городская среда / Городская культура и среда метрополии. К 10-летию Харьковского Клуба. Тезисы междунар. конф. – Харьков, 28–30.10.2008. – С. 27.

15. Erofaloff B. Neotectonism: For Sale or For Life? – Kiev | Belgrade: A+C, 2013. – 28 p. – ISBN 978-966-8613-51-7

16. Ерофалов Б. Л. К исторической топографии Киева / Тези до II міжнар. наук.-практ. конф. «Архітектура історичного Києва. Ландшафт і вода» // Сучасні проблеми архіт. та містобуд.: Наук.-техн. зб. КНУБА. – К., 2016. – С. 269–277.

17. Ерофалов Б. Исторический ландшафт Киева // А+С. – К., 2018, №. 1-2. – С. 64-93.

18. Ерофалов Б. Л., Ненашева Е. Ю. О позднеримском влиянии на Среднем Поднепровье (метод архитектурно-градостроительной реконструкции) / Architecture // Science of Europe. – Praha, 2021, # 79. – P. 3-18. ISSN 3162-2364

Б. Ерофаловим сформульовано поняття методу архітектурно-містобудівної реконструкції та запропонована концепція дослідження.

Ерофалов Б. Л., Слепцов О. С. Кардо и декуманус в исторической планировке Киева // Universum, 2021, # 9. – P. 65-77. DOI – 10.34743/UniTech. 2021.90.9.12278

Б. Ерофаловим запропонована концепція статті та розроблені авторські схеми розвитку розпланувального принципу «кардо–декуманус» на теренах Києва.

19. Ерофалов Б. Л. Опыт реконструкции памятника градостроительства XI века в Киеве / Тезисы к I Междунар. науч.-практ. конф. «Modern Science: Innovations and Prospects», 10-12. 10.2021, Стокгольм, Швеция.

20. Ерофалов Б. Л. Тематичне озеленення вулиць і «екологічні питання» в Києві другої половини XIX та на початку XX століття / Тези до VII міжнар. наук.-практ. конф. «Modern Scientific Research: Achievements, Innovations and Development Prospects», 19-21.12.2021, Берлін, Німеччина.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження

21. Ерофалов-Пилипчак Б. Л. Архитектура советского Киева. – К.: ИД А+С, 2010. – 640 + ЛП с. – ISBN 978-966-8613-53-1

22. Kiev Otherwhere: Киев которого никогда не было. Киев каким он был. Киев каким он мог бы быть / Составители Б. Л. Ерофалов, А. Г. Шалыгин. – К.: А+С, 2014. – 408 с. – ISBN 978-966-8613-55-5

Б. Л. Ерофаловим визначена концепція і структура монографії та складено основні тексти роботи.

23. Ерофалов Б. Л. Символы архитектуры, или Нумерологическое испытание архитектурной формы. – К.: А+С, 2016. – 576 с. – ISBN 978-966-8613-58-6

24. Ерофалов-Пилипчак Б. Л. Архитектура независимого Киева. У 2-х т. / Т. 1. Дуже великі проекти. – К.: А+С, 2020. – 838 с. – ISBN 978-617-7765-10-2

25. Єрофалов-Пилипчак Б. Л. Архітектура незалежного Києва. У 2-х т. / Т. 2. Майстри бетону та гіпсокарт. – К.: А+С, 2020. – 832 с. – ISBN 978-617-7765-11-9

26. Єрофалов Б. Л. Київ | Архітектурний атлас / 2-е вид. – К.: А+С, 2021. – 352 с. – ISBN 978-617-7765-14-0

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ I. АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ З ДОСЛІДЖЕНЬ МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КИЄВІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ.....	28
1.1. Історіографія досліджень з архітектури та містобудування Києва ХІХ – початку ХХ століття	28
1.2. Актуалізація спеціальних досліджень історико-архітектурної та містобудівної спадщини Києва ХІХ – початку ХХ століття в новітні часи	47
1.3. Визначення основних періодів містобудівної та архітектурної діяльності в Києві ХІХ – початку ХХ століття	54
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I.....	58
РОЗДІЛ II. ЧИННИКИ ТА МЕТОДИ РОЗПЛАНУВАЛЬНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ КИЄВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	60
2.1. Топографічні та містобудівні чинники розпланувальної реконструкції Києва на початку ХІХ століття	60
2.2. «Регулярні» засоби реконструкції існуючих районів Києва у першій половині ХІХ століття	72
2.3. Функціонально-типологічні ознаки розпланувальних структур Києва в середині ХІХ століття	83
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II	95
РОЗДІЛ III. «ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» ТА НОВІ ЗАСАДИ МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КИЄВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	97
3.1. Чинники прискореного містобудівного розвитку Києва в період реформ 1860-1870-х років	97

3.2. Нормативні заходи регулювання розпланувальної та будівельної діяльності в Києві від 1860-х до Міської реформи 1918 року	113
3.3. Нові напрями й принципи містобудівного розвитку Києва у другій половині ХІХ та на початку ХХ століття	132
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІІІ	143
РОЗДІЛ ІV. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА АРХІТЕКТУРНО-РОЗПАНУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КИЄВІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	147
4.1. Засоби вирішення «екологічних питань» в діяльності Міської думи та Садової комісії в половині ХІХ та на початку ХХ століття	149
4.2. Теоретичні концепції та практика містобудівної діяльності в Києві на межі ХІХ-ХХ століть	164
4.3. Розпланувальні та композиційні підходи до формування архітектурних ансамблів Києва початку ХХ століття	172
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІV	202
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	210
ДОДАТКИ.....	231
А. Список опублікованих праць за темою дисертації.....	231
Б. Акти впровадження результатів дослідження.....	235
В. Джерела ілюстрацій.....	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АА УРСР – Академія архітектури УРСР

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ГоловАПУ – Головне архітектурно-планувальне управління

ДАМК – Державний архів міста Києва

ДАКО – Державний архів Київської області

ДВЛБА УРСР – Державне видавництво літератури з будівництва та архітектури

ДВУ – Державне видавництво УСРР

ДІМ – Державний історичний музей у Москві

ДНАББ – Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В. Г. Заболотного

ДЦЗДНАФ – Державна архівна служба України

ІПСМ АМУ – Інститут проблем сучасного мистецтва АМУ

КГЖД – Київська міська залізниця

КиївЗНДІЕП – Київський зональний науково-дослідний інститут експериментального проектування

КиївНДІТІ – Київський науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури та проблем архітектури соціалістичних країн

МВС – Міністерство внутрішніх справ в С.-Петербурзі

НБУ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського

НДІТІАМ – Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури та містобудування, Київ

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів в Москві

РДІА – Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі

ЦДАМЛМУ – Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ЮЗЖД – Південно-західна залізниця

ВСТУП

Актуальність теми. Дисертаційне дослідження присвячене найважливішому періоду в історії містобудівного розвитку міста Києва, коли в основних рисах було складено розпланувальну структуру сучасного великого центру міста в міжріччі Дніпра та Либеді, періоду ХІХ – початку ХХ ст. Цей містобудівний каркас й по сьогодні слугує найяскравішою частиною міста, на яку орієнтується більшість містобудівників та архітекторів як на еталонний взірець масштабної та гуманної забудови. Саме в цей час була закладена сучасна дорожня мережа міста, сформована квартальна забудова, прокладено основні залізничні шляхи і мости, якими ми користуємося по сьогодні, розбудовано мережу міського трамваю, набагато щільнішу, ніж сучасного громадського транспорту в центрі міста, закладено основи сучасного міського господарства та благоустрою.

Дослідження закономірностей складання існуючого міського каркасу Києва протягом досить сталого та насиченого періоду містобудівного розвитку, розуміння засад, на яких складалось велике промислово-капіталістичне місто, осередок культури, економіки та фінансової справи – столичне місто Київ – надзвичайно важливе в умовах, коли наше суспільство знов повернулось до ринкових і демократичних форм управління після тривалого періоду надцентралізованого управління та економіки. Вивчення складання просторової конструкції історичного міста в динаміці та використання досвіду розбудови Києва доби так званого класичного капіталізму – в проектуванні, реконструкції та реставрації Києва – постає особливо актуальним в останні роки, коли тиск будівельних технологій принципово нового масштабу загрожує нівелювати, а часом і взагалі знищити надбання у вигляді гуманного і співмасштабного людині міського довкілля.

Без ретельного професійного знання розпланувальної траєкторії міста не можливо свідомо будувати наступні виважені кроки щодо його розвитку. Саме тому запропоноване дослідження більш ніж важливе, адже дозволяє збагнути загальну просторову конструкцію Києва, від його правобережного ядра, найважливішої смислопорождаючої частини міста, до сучасної радіальної структури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з визнаними в світі пам'яткоохоронними документами: «Хартія з питань збереження та реставрації історичних пам'яток і визначних місць» (Венеція, 1964), «Конвенція про захист всесвітньої природної спадщини» (Париж, 1972, 1975), «Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи» (Гранада, 1985), «Міжнародна хартія з охорони історичних міст» (Вашінгтон, 1987).

Створена автором інформаційна база щодо історичних етапів та чинників розпланування Києва у XIX та на початку XX ст. є основою для удосконалення облікової документації Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також для проведення реставраційних робіт, сприяючи відродженню та збереженню культурного надбання України, яке підтримується на державному рівні та відображено у Законі України «Про охорону культурної спадщини» від 8.06.2000 № 1805-III.

Дослідження відповідає цілям і завданням забезпечення вищої спеціалізованої професійної освіти архітекторів згідно Законів України «Про архітектурну діяльність» (1999) та «Про вищу освіту» (2014), які визначають концептуальні засади до удосконалення науково-проектної діяльності в Україні. Модернізація освітньої програми в Україні виконується за програмою ЄС ERASMUS+ 2014-2020 рр.

Мета дослідження – визначити засоби розпланування у XIX і напочатку XX ст., з'ясувати принципи, методи та нормативні чинники розбудови Києва в епоху, коли місто досягло визначних щаблів в архітектурі та містобудуванні, задля їх використання у сучасному проектуванні та реконструкції міста.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати досвід досліджень архітектурно-розпланувальної організації Києва, встановити основні періоди містобудівного розвитку міста XIX і початку XX ст.;
2. Визначити прикмети столичного модусу Києва зазначеного періоду;

3. Дослідити перші генеральні плани та визначити принципи розпланування Києва класицистичної доби (перша половина XIX ст.), з'ясувати напрями розпланувальної діяльності цього періоду;

4. Проаналізувати нормативні заходи Великих реформ (1860-1870-ті рр.) та їх значення для регулювання розпланувальної діяльності в Києві другої половини XIX ст.;

5. З'ясувати значення появи нових видів механізованого транспорту у міських та міжміських сполученнях Києва XIX – початку XX ст.;

6. Виявити засоби містобудівного розвитку Києва доби промислового капіталізму та з'ясувати закономірності і напрями розпланувального зростання Києва у другій половині XIX ст.;

7. Сформулювати принципи вирішення екологічних питань в Києві наприкінці XIX – початку XX ст.;

8. Дослідити застосування сучасних містобудівних теорій і зокрема концепції «міста-саду» в роботах вітчизняних містобудівників і вчених на теренах Києва початку XX ст.;

9. Визначити і сформулювати нові принципи розпланування в містобудівній структурі Києва наприкінці XIX – початку XX ст.

Об'єкт дослідження – архітектурно-містобудівна діяльність в Києві XIX – початку XX ст.

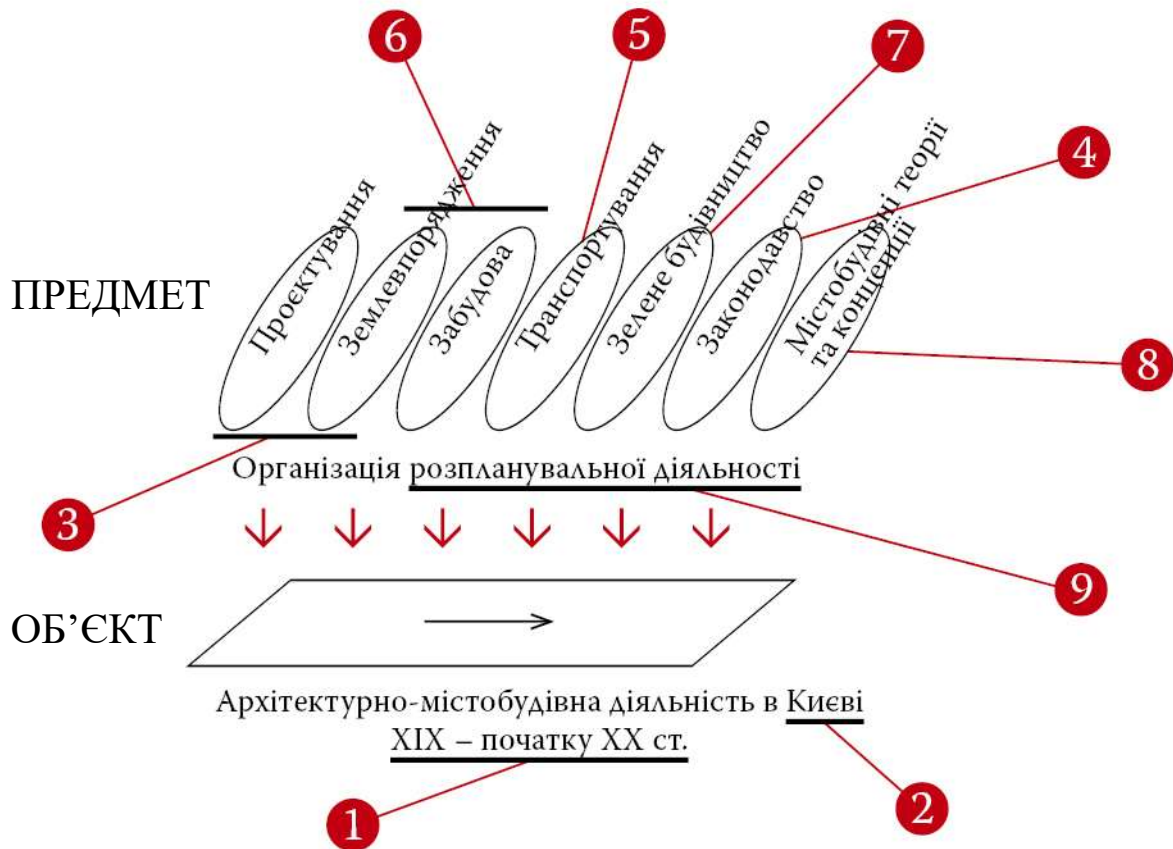
Предмет дослідження – організація розпланувальної діяльності через аспекти проектування, землевпорядкування, міської забудови, транспортування, зеленого будівництва, законодавства, містобудівних теорій та концепцій (рис. 0.1).

Межі дослідження – територія сучасного центру Києва в межиріччі Дніпра і Либеді та прилеглі напрями добової доступності транспортом великої пропускної здатності; хронологічні рамки – XIX та початок XX ст.

Методи дослідження.

Робота проводилась із застосуванням комплексного методу дослідження, який включає: узагальнення та систематизацію наукових робіт, аналіз картографі-

чних та розпланувальних матеріалів, статистичний аналіз населення за районами та осередками міста, архівні розвідки, моделювання, виконання типологій і класифікацій.

1. Проаналізувати досвід досліджень архітектурно-розпланувальної організації Києва та встановити основні періоди містобудівного розвитку міста XIX і початку XX ст.
2. Визначити прикмети столичного модусу Києва зазначеного періоду
3. Дослідити перші генеральні плани та визначити принципи розпланування Києва класицистичної доби (перша половина XIX ст.), з'ясувати напрями розпланувальної діяльності цього періоду
4. Проаналізувати нормативні заходи Великих реформ (1860-1870-ті рр.) та їх значення для регулювання розпланувальної діяльності в Києві другої половини XIX ст.
5. З'ясувати значення появи нових видів механізованого транспорту у міських та міжміських сполученнях Києва XIX – початку XX ст.
6. Виявити засоби містобудівного розвитку Києва доби промислового капіталізму та з'ясувати закономірності і напрями розпланувального зростання Києва у другій половині XIX ст.
7. Сформулювати принципи вирішення екологічних питань в Києві наприкінці XIX – початку XX ст.
8. Дослідити застосування сучасних містобудівних теорій і зокрема концепції «міста-саду» в роботах вітчизняних містобудівників і вчених на теренах Києва початку XX ст.
9. Визначити і сформулювати нові принципи розпланування в містобудівній структурі Києва наприкінці XIX – початку XX ст.

Аналіз архітектурно-містобудівної діяльності в Києві ХІХ – початку ХХ ст. провадився графоаналітичним методом розробки тематичних карт-схем, результатом чого стало визначення проблем, передумов і містобудівних конфліктів. Для підтвердження практичного значення одержаних результатів був використаний метод впровадження висновків в розробку і написання монографій [91, 92, 106, 100], що можуть використовуватись у якості навчальних посібників та увійшли у підготовку розділу з містобудування в колективній монографії з історії та містобудування Києва [99].

Наукова новизна одержаних результатів

Вперше:

- розвиток розпланувальної структури промислово-капіталістичного Києва розглянуто як єдиний процес від «регулярного» перепланування міста на початку ХІХ ст. і аж до муніципальної реформи 1918 р., уточнено періодизацію містобудівного розвитку Києва ХІХ – початку ХХ ст.;
- запропонована модель циклічного розвитку світоглядних та композиційно-розпланувальних підходів до столичного міста Києва з частотою у сто років;
- розроблено зведену схему регулярного розпланувального каркасу Києва 1787-1837 рр. за першими генеральними планами Києва;
- візуалізована схема розподілу київських вулиць та площ на розряди за проектом 1873 р.;
- реконструйовано розпланувальну схему тематичного озеленення київських вулиць за програмою Садової комісії 1880-1890-х рр.;
- розроблена гіпотетична розпланувальна реконструкція проекту міста-саду Г. Д. Дубеліра на київській Солом'янці.

Удосконалено:

- систематизацію етапів та напрямів фахових досліджень з архітектури та містобудування Києва ХІХ – початку ХХ ст.;
- уявлення про напрями основних містобудівних завдань з реконструкції «регулярного міста» в контексті Великих реформ 1860-х рр.;

– класифікацію нормативних заходів щодо регулювання містобудівної діяльності досліджуваної доби, що визвали бурхливий розвиток інвестицій і призвели до потужного зростання міста, розквіту архітектурної професії та будівельної галузі;

– систематизацію принципів подолання суцільної забудови з використанням параметричних обмежень та засобів формування архітектурних ансамблів у Києві наприкінці XIX та на початку XX ст.

Набули подальшого розвитку:

– аналіз передумов створення радіального каркасу міста у другій половині XIX та на початку XX ст.;

– уявлення про нові принципи озеленення міста та вирішення екологічних питань в Києві другої половини XIX – початку XX ст.;

– дослідження з використання концепції «міста-саду» вітчизняними проєктувальниками на початку XX ст.

Практичне значення одержаних результатів

1. Для сучасної проєктної, реконструктивної та управлінської практики, включаючи розробку та коригування генерального плану, гранично важливими є положення дисертації про параметричне регулювання забудови в Києві XIX і на початку XX ст.

2. Базові висновки дослідження про послідовність розпланувального розвитку Києва і нормативні чинники та параметри регулювання забудови зазначеного періоду мають бути змістом підготовки та підвищення кваліфікації муніципальних діячів і у першу чергу апарату головного архітектора міста.

3. Матеріали дисертації дають уточнений і методологічно обґрунтований матеріал для розробки новітньої історії містобудування в Україні, а також можуть бути задіяні задля структурування подальших наукових досліджень в галузі історико-архітектурних та урбаністичних студій Києва.

4. Результати дисертації мають підстави бути впровадженими у навчальний процес щодо підготовки архітекторів і аспірантів архітектурних вишів Києва за

спеціальностями «ландшафтне проектування», «методологія містобудування», «історія архітектури», «міське будівництво».

5. Досліджені параметричні та правові нормативи можуть бути використані при визначенні обмежень і норм проектування в історичних районах міста та в зонах з регульованим містобудівним режимом.

Особистий внесок здобувача

За допомогою картографічної генералізації, аналізу нормативних документів, архівних і літературних джерел, розпланувальної та архітектурно-будівельної практики вперше у вітчизняних дослідженнях з історії архітектури та містобудування автором представлено циклічну картину розвитку столичного міста Києва з обертанням регулярного та вільного підходів до міського розпланування протягом ХІХ – початку ХХ ст.

До наукового вжитку автором було введено: поняття про регулярний розпланувальний каркас Києва, створений на підставі генеральних планів міста 1787-1834 рр.; розрізнення дво- і тривекторної та індиферентної схеми щодо регулярного перепланування Подолу наприкінці ХVІІІ та на початку ХІХ ст.; поняття про ідеологічний каркас міста на підставі архітектурної музеєфікації великокнязівських старожитностей у першій половині ХІХ ст.; аналіз центрально-симетричної композиції ансамблю Присутственних місць як нового центру Верхнього Києва середини ХІХ ст.; формулювання принципів подолання суцільної забудови з використанням параметричних обмежень наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст.; аналіз побудови спіральної композиції прибуткового будинку-особняка В. Городецького 1900-1903 рр.; загальну модель циклічного принципу зміни регулярного та вільного підходів до міського розпланування в Києві ХVІІІ-ХХ ст. із орієнтовним лагом у сто років.

Апробація наукових результатів

Основні положення та результати дослідження оприлюднено у формі доповідей на науково-практичних конференціях КНУБА та міжнародних наукових конференціях різного рівня: «Central European Architecture», Варшава, Польща, 1997 [286]; «Регіональні проблеми архітектури та містобудування»,

Одеса, 2006 [73]; «Міська культура та середовище метрополії. До 10-річчя Харківського Клубу», Харків, 2008 [62]; «Miting of the 2nd Region of the International Union of Architects», Белград, Сербія, 2013 [286]; «Архітектура історичного Києва. Ландшафт і вода», Київ, 2016 [70]; «Modern Science: Innovations and Prospects», Стокгольм, Швеція, 2021 [74]; «Modern Scientific Research: Achievements, Innovations and Development Prospects», Берлін, Німеччина, 2021 [101].

Впровадження

Результати дослідження були впроваджені у роботу творчої майстерні «Ю. Лосицький» в процесі розробки проекту благоустрою парку «Володимирська горка» в м. Києві. Положення дисертації щодо діяльності та програм озеленення Садової комісії при Міській думі (1880-1900-ті рр.) враховано при виконанні схеми реконструкції парку, яка розроблялась і корегувалась протягом 2003-20018 рр. Рекомендації дисертаційного дослідження були використані в роботі над сучасним законодавством, зокрема аналіз положень «Ієрархії управління містобудівною частиною» 1870 р. та нововведеннями губернського та муніципального управління 1873, 1892 та 1914 р., що лягло у основу конкретизації положень до проекту доповнень до Закону України «Про основи містобудування» (2019). Положення щодо міського законодавства використані в навчальному процесі на Кафедрі міського будівництва при викладанні дисципліни «Планування та забудова міст», що викладається проф. М. М. Дьоміним, а також в організації професійної атестації архітекторів, яка проводиться Архітектурно-будівельною атестаційною комісією Архітектурної палати НСАУ (2021). Результати дисертаційного дослідження були використані в процесі розробки Положення про відновлення діяльності Української Академії Архітектури. Показано надбання Академії на шляху дослідження архітектурної спадщини України, піклування В. Г. Заболотного про дослідження саме в цій царині; висвітлено динаміку перетворення архітектурних дисертацій із пректно-описових на власне наукові, якими вони є наразі (2023).

Публікації

Результати проведеного автором дослідження отримані автором особисто, що засвідчується 10 монографіями, зокрема розробкою і написанням комплексної історії архітектури Києва XVIII-XX ст. [91, 92, 106, 100] та підготовкою розділу з містобудування в колективній монографії «Забудова Києва доби класичного капіталізму» [99].

Основні публікації, що відображають наукові результати дослідження: «XIX століття та міська реконструкція» (1990), «Розвиток планувальної структури Києва у першій половині XIX ст.» (1996), «Імперія та місто, або Колізія стилів» (1998), «Архітектура імперського Києва» (2000), «Регулярне перепланування Києва як досвід спадкового перетворення міської структури» (2004), «Міське будівельне законодавство у формуванні розпланувальної структури Києва XIX – початку XX ст.» (2005), «Проблеми київського містопланування у 1910-ті роки» (2006), «Правило та традиція, або Про стійкий розвиток міста наприкінці XIX і на початку XX століття (на прикладі Києва)» (2009), «До історичної топографії Києва» (2016), «Тематичне озеленення вулиць і “екологічні питання” в Києві другої половини XIX та на початку XX століття» (2021), «Теоретичні концепції та практика містобудівної діяльності в Києві на межі XIX-XX століть» (2023), «Прибутковий будинок як розпланувальний сценарій (на прикладі «Будинку Мисливця» В. В. Городецького 1901-1903 рр.)» (2023).

Публікації автора, дотичні теми дисертації, вміщені в списку використаної літератури [37, 50-107, 286-288] та в списку публікацій за темою дисертації, всього 64 одиниці.

Структура та обсяг роботи

Дисертація складається з анотації, списку вжитих скорочень, вступу, основної частини (чотирьох розділів) з висновками до розділів, загальних висновків, тематичних таблиць до розділів, списку використаних джерел, списку публікацій та додатків. Результати дослідження викладені на 243 сторінках, зокрема: 149 сторінок основної текстової частини, 21 сторінка списку використаних джерел (288 найменувань), ілюстрації (48 сторінок рисунків – тематичних таблиць) і 3

додатки (список опублікованих праць за темою дисертації, акти впровадження результатів дослідження та джерела ілюстрацій – 12 сторінок).

РОЗДІЛ I

АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ З ДОСЛІДЖЕНЬ МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КИЄВІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

1.1. Історіографія досліджень з архітектури та містобудування Києва ХІХ – початку ХХ століття

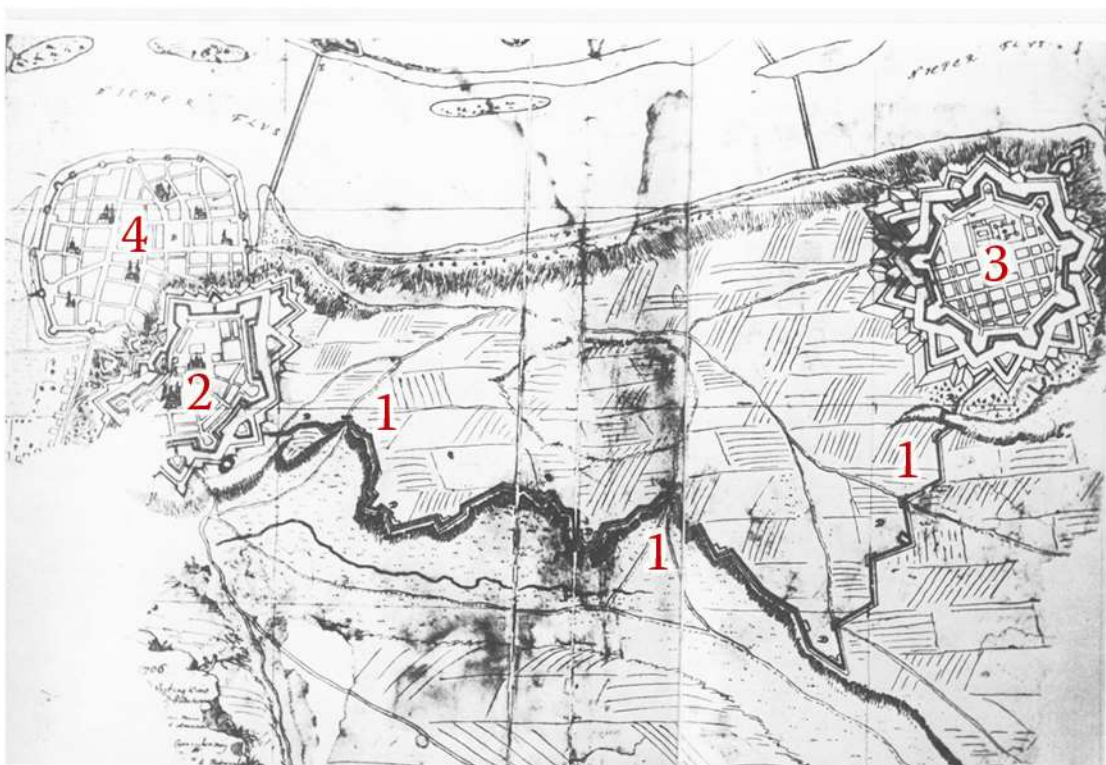
Архітектурі та містобудівному розвитку Києва ХІХ – початку ХХ ст. присвячене велике коло досліджень, проте трактування в них містобудівних процесів, вельми значущих для формування сучасного міста, далеко не однозначне. Так, в дослідженнях, найбільш широко розгорнутих у 1950-ті рр., що було пов'язано з післявоєнною реконструкцією міста, основна увага послідовно приділялася періоду класицистичної реконструкції та переплануванню Києва в першій половині ХІХ ст. Наступні півстоліття вважались епохою занепаду містобудівної культури. Починаючи з 1980-х рр., в спеціальних дослідженнях дається більш виважена та рівна оцінка обох частин зазначеного періоду і навіть визнається його внутрішня діалектична цілісність. В останні ж десятиліття ХХ ст. дослідницький інтерес до архітектури і до тематики на межі містобудівних, регіональних і краєзнавчих студій цікавого для нас періоду стає більш ґрунтовним.

Вихідну базу архітектурознавчих та містобудівних досліджень, поряд з пам'ятками та фаховими студіями, становлять історичні та краєзнавчі видання безпосередньо розглянутого періоду, часто красномовніші самих пам'яток [8, 109, 110, 119, 120, 221, 232, 249, 261, 276, 278] (рис. 1.1).

Початок пильній увазі до «територіальних або порайонних» (тодішній синонім «регіональних») досліджень покладено серією видань Історичної секції ВУАН у 1924 р. В скрутні бідшовицькі часи прискіпливе та всебічне вивчення Києва презентоване у збірнику статей за редакцією акад. М. С. Грушевського «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» 1926 р. [143]. Водночас і в резонанс працює дослідник київської минувщини Федір Ернст [49].

Мальований план. «Тератургіма» А. Кальнофойського, 1638 р.: 1) Печерськ, 2) Св. Софія, 3) Поділ

Проектний план Л. М. Алларта 1706 р. — ретраншемент (1), що поєднує Верхнє місто (2), Печерськ (3) і Поділ (4)

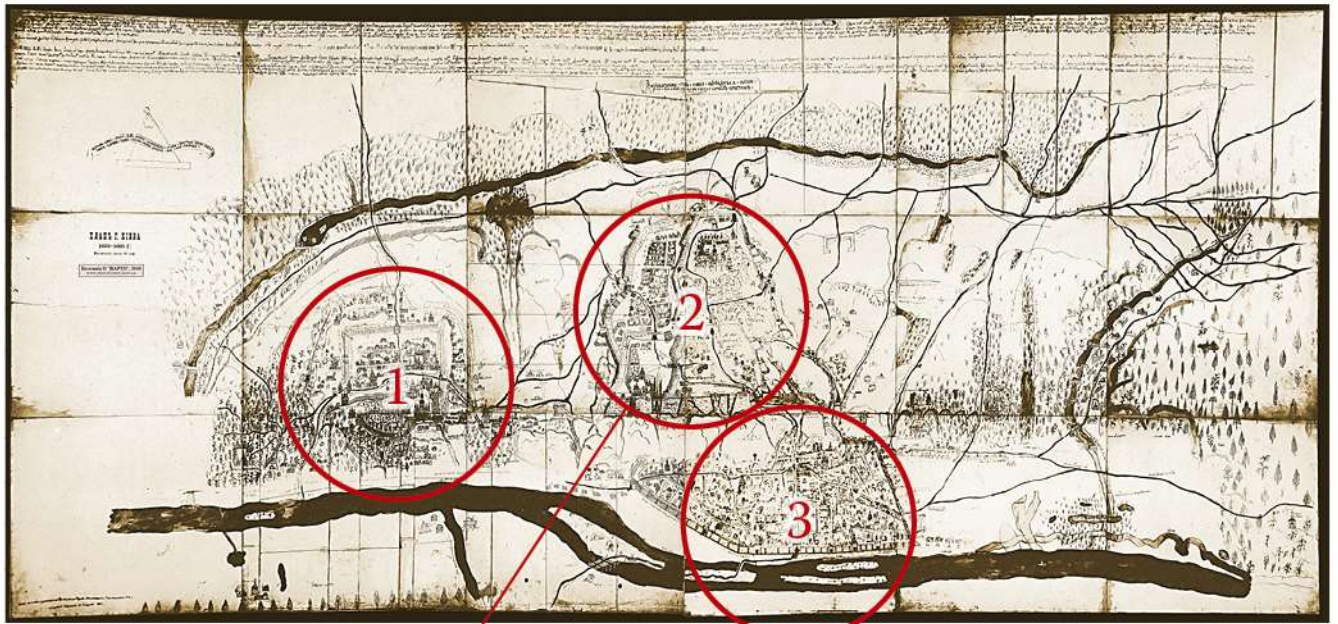
Рис. 1.1. Окомірні та мальовані (до-інструментальні) картографічні джерела з розпланування

Києва XVII–XVIII ст.

Революційна для науки початку ХХ ст. теза про регіоналізацію – в термінах часу «районування» або «районізація» – покладена в основу цього фундаментального джерела відомостей про розвиток Києва попередньої доби, тобто цілком охоплюючи наш період: «Гасло можливо доцільної районізації сучасного життя, – словами редактора збірника, – підняте революцією, прийняте й енергійно проведене в життя радянською владою, давало різнорідні імпульси такому дослідженню» [143, с. VIII] (рис. 1.2).

Збірник містить такі цінні в межах нашого предмету матеріали, як «порайонне обстеження Київського вузла» (М. Грушевський) [32], «передісторична природа Києва» (П. Тутковський) [258], «Перший театр Києва та його садиба» (Д. Щербаківський) [272], матеріали про міський перепис 1874 р. (С. Шамрай) [266], про меморіальний проект «Історичного шляху» в Києві (І. Щітківський) [277], соціологічні дані про місто початку ХХ ст. (М. Боровський) [11]. Однак при видимій всеосяжності тем збірник неминуче являє собою взірць первісного накопичення матеріалу – час генералізацій та узагальнень настане пізніше.

У 1930-і рр. в історико-архітектурних дослідженнях означеного періоду отримують розвиток стилістичний і об'єктний підходи. Наприклад, стаття І. І. Щітковського «До історії забудування міста Києва на початку ХІХ століття», вміщена в «Київському збірнику історії та археології...» 1930 р., і стаття О. Г. Молокіна «Український модерн в архітектурі ХХ ст.» в «Архітектурі Радянської України» 1940 р. [179]. В цей час закладаються принципові оцінки архітектури та містобудування класицизму в Києві, які не втратили свого значення і понині. В рамках того ж таки об'єктного підходу П. Ф. Альошин [285] встановлює містобудівні пріоритети архітекторів-класицистів в Києві: «Потрібно оновити в нашій уяві, як виглядав Київ у 30 і 40 роки минулого століття, щоб повністю оцінити діяльність батька і сина Беретті, які створили на місці пустирів і ровів прекрасні будівлі і тим самим поклали початок подальшому розвитку міста в архітектурному відношенні» [3, с. 45]. Тоді ж С. О. Гіляров, оцінюючи архітектуру Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст., констатує: «Ця підрядницька будівельна продукція, власне кажучи, не заслуговує навіть звання архітектури» [27, с. 36].

1) Печерськ, 2) Верхне місто, 3) Поділ. Використання крокового масштабу наближує план Ушакова до кращих античних зразків на кшталт Певтингерової карти IV–V ст.

Рис. 1.2. Окомірний план полковника І. Ушакова, виконаний 1695 р.

Єдина робота 1930-х, присвячена досліджуваному періоду, належить О. М. Симзен-Сичевському містить значні неточності. Зокрема, початок перепланування міста автор відносить до 1930-х [237, с. 20], хоча вже в 1810-ті здійснено перепланування Подолу, відбулася розбивка кварталів в Липках тощо. Помилкою виглядає спроба пов'язати прокладку вулиць Либідської району з будівництвом Києво-Балтської залізниці та першого вокзалу, адже цей регулярний район вже був розпланований за генеральним планом Києва 1830-х рр. Описовий характер розвідки дозволяє в подробицях зануритись у розпланувальну діяльність міста: порядок прокладки вулиць, зведення громадських будівель, перенесення площ і базарів. Основна мета статті – заперечення послідовного розпланування, звідси висновок: «Характер будівництва Києва до кінця цього періоду залишався типово-буржуазним. Все впорядкування міста зосереджувалось в центральних, показових його частинах, заселених буржуазними елементами. <...> Про утворення архітектурних ансамблів і гадки не було» [там само, с. 23] (рис. 1.3, вгорі).

Більш ґрунтовний підхід до вивчення містобудування Києва зазначеного періоду, хоча з хибами того ж гатунку, намічається наприкінці 1940-х і в 1950-і. На ці роки припадає пік історико-архітектурних досліджень, присвячених Києву першої половини XIX ст. і частково кінця століття. Це роботи І. І. Врони (дисертація «Передреволюційна архітектура України: кінця XIX-XX ст.» 1946 р.) [24]. І. Я. Бялера (дисертація «Пам'ятник Богдану Хмельницькому в ансамблі Софійської площі» 1953 р.) [18], М. О. Грицяя (дисертація «Київський період творчості В. І. Беретті» 1951 р.) [31], А. О. Матушевича (ґрунтовні монографія «Хрещатик» 1950 р. [175] та дисертація «Центр Києва в архітектурно-розпланувальній організації міста: архітектурно-розпланувальний аналіз» 1956 р. [174]), Л. Т. Сакович (дисертація «Житлова забудова Києва першої половини XIX ст.» 1955 р. [230]) та змістовна стаття В. І. Пілявського «З історії планування і забудови Києва на початку 19 століття» 1954 р. [210]. В цей же час готуються узагальнюючі роботи, що подають широку картину класичного перетворення міст України в межах Російської імперії, які мають важливе значення як аргументовані пропозиції щодо періодизації даного періоду історії вітчизняного містобудування.

ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ 1920-1930-х РОКІВ

Основні напрями	Дослідники	Основні роботи
Територіальні або порайонні дослідження, 1920-ті рр.	М. С. Грушевський П. А. Тутковський С. В. Шамрай Д. М. Щербаківський Г. Шапоровський → І. І. Щітківський → О. М. Симзен-Сичевський →	Збірник ВУАН «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», 1926 р. Ст. «Місцеві будівельні правила, що регулюють забудування м. Києва (В минулому й сучасному)», 1929 р. Ст. «До історії забудування м. Києва на початку ХІХ ст.», 1930 р. Ст. «Історія забудови і планування Києва в дореволюційний період», 1938 р.
Стилістичний і об'єктний підходи до вивчення пам'яток архітектури, 1930-ті рр.	П. Ф. Альошин → С. О. Гіляров → О. Г. Молокін → Ф. А. Ернст	Ст. «Батько і син Беретті: з архітектурної спадщини», 1938 р. Ст. «Архітектура Києва передвоєнної доби», 1936 р. Ст. «Український модерн в архітектурі ХХ ст.», 1940 р.

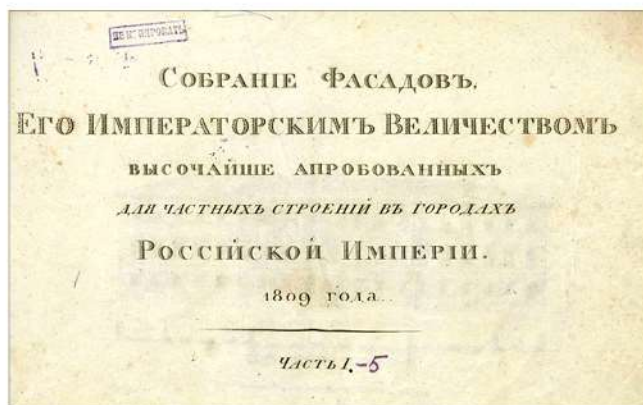
ДОСЛІДЖЕННЯ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ 1940-1950-х РОКІВ

Історико-архітектурні дослідження, присвячені Києву ХІХ і початку ХХ ст.	І. І. Врона → М. О. Грицай → І. Я. Бялер → В. І. Пілявський → В. О. Шкваріков → Л. Т. Сакович → А. О. Матушевич → АБА УРСР →	Дис. «Передреволюційна архітектура України: кінець ХІХ – початок ХХ ст.», 1946 р. Дис. «Київський період творчості В. Беретті», 1951 р. Дис. «Пам'ятник Богдану Хмельницькому в ансамблі Софійської площі», 1953 р. Ст. «З історії розпланування і забудови Києва на початку 19 ст.», 1954 р. Кн. «Нарис планування і забудови російських міст», 1954 р. Дис. «Житлова забудова Києва першої половини ХІХ ст.», 1955 р. Дис. «Центр Києва в архітектурно-розпланувальній організації міста», 1956 р. Узагальнюючі «Нариси історії архітектури Української РСР», 1957 р.
--	---	--

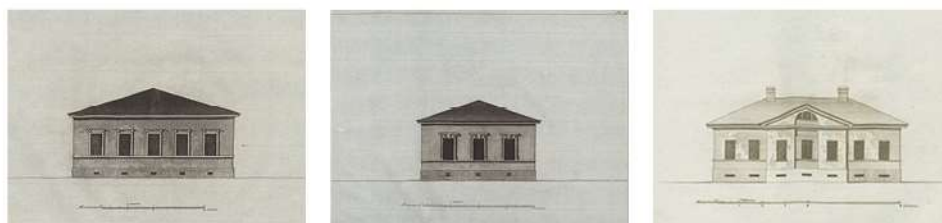
Рис. 1.3. Початкові дослідження з архітектури і містобудування Києва 1920–1950-ті рр.

Це, перш за все, «Нариси історії архітектури Української РСР» 1957 р. [181, 211], спроба містобудівного аналізу В. О. Шкварікова «Нарис планування і забудови російських міст» 1954 р. [270] та дисертаційне дослідження І. О. Ігнаткіна «Історія планування і забудови Києва на початку XIX ст.» 1962 р. [115, 116, 117].

Конструктивним кроком в дослідженні характеру містобудівних перетворень в Києві першої половини XIX ст. стала праця Л. Т. Сакович з вивчення житлової забудови міста, в якій дається визначення «регулярності» в російському містобудуванні як «державних заходів щодо впорядкування міської забудови», а в житловому будівництві – «підпорядкування архітектури житлових будинків містобудівним завданням» [230, с. 7]. В основному такі цілеспрямовані «регулярні» акції в міському будівництві зводилися до наступного: розробка типів міських будівель, затвердження всіх проєктів відповідними державними інстанціями, виділення ділянок під забудову строго за генеральним планом. Автор послідовно виокремлює особливості та специфіку місцевої архітектури, обумовлені кліматом, культурними традиціями, економікою і будівельними матеріалами: портики з нижньою і верхньою терасою, дерев'яні галереї зі входом в торці будинку, дерев'яні деталі ордера. Означено найбільш вживані в Києві «зразкові», тобто типові проєкти (з півтори сотень, розроблених для Російської імперії), це №№ 39, 47, 88, на п'ять, три та сім осей відповідно. Ці проєкти відрізнялися найпростішим декором. Разом з тим підкреслюється, що забудова не була одноманітною, адже за зразковими проєктами будували в основному в центрі міста і по червоній лінії, але активний рельєф і тут часто давався взнаки. Однією з особливостей київської забудови Л. Сакович вбачає укрупнені житлові квартали не завжди правильної конфігурації. Підкреслюється прогресивний принцип забудови Києва за зразковими проєктами на підставі єдиного проєкту розпланування: «В розпланувальній структурі і в рішенні фасадів всіх типів будівель чітко виділялося головне і другорядне з точки зору композиції міста як єдиного архітектурного цілого» [там само, с. 16] (рис. 1.4).

Титул альбому зразкових проектів 1809 р.

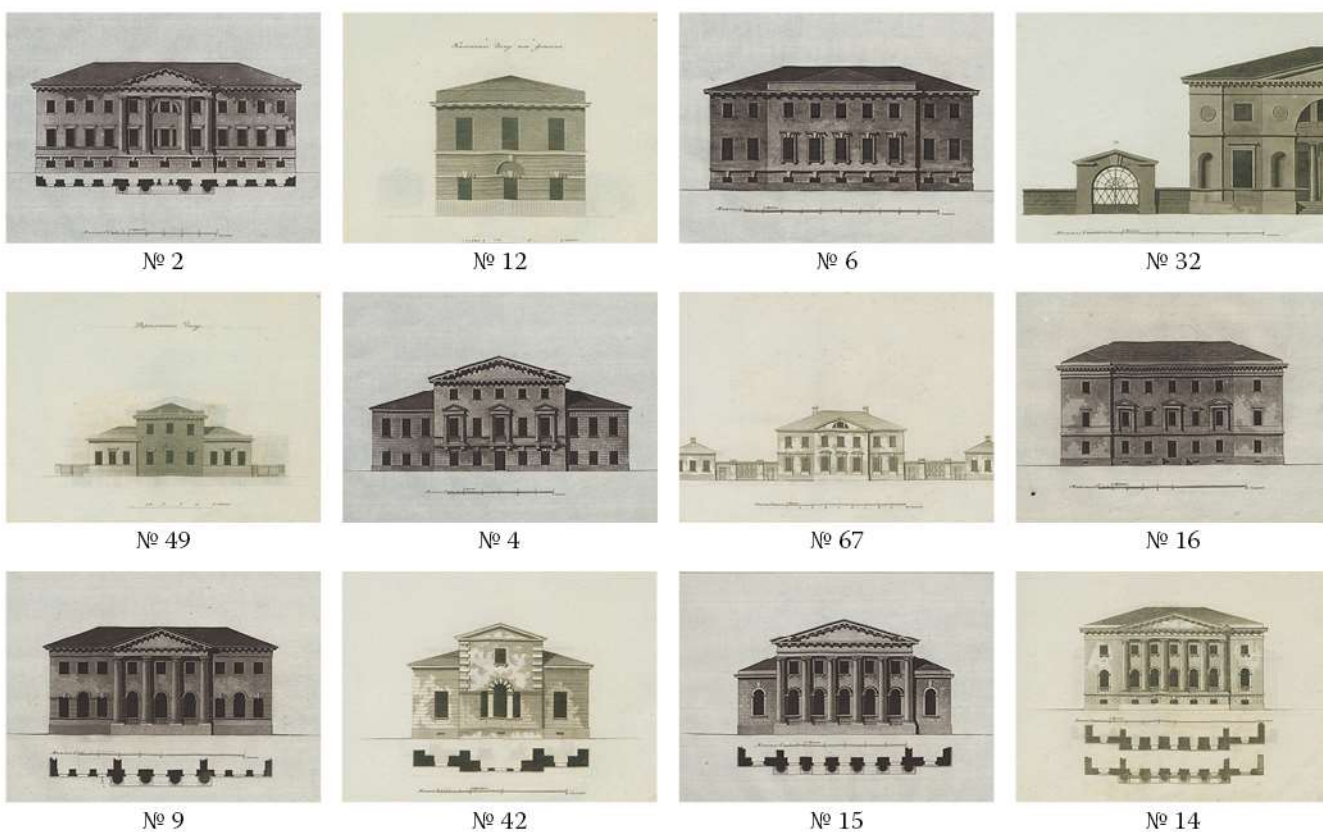

№ 39

№ 47

№ 88

Найбільш вживані в Києві проекти на п'ять, три та сім осей відповідно

№ 2

№ 12

№ 6

№ 32

№ 49

№ 4

№ 67

№ 16

№ 9

№ 42

№ 15

№ 14

Зразки типових проектів із «Зібрання фасадів» 1809 р.

За дослідженням Л. Т. Сакович 1955 р. «Житлова забудова Києва першої половини XIX ст.»

Рис. 1.4. Зразкові (типові) проекти як засіб регулярної реконструкції Києва першої пол. XIX ст.

Надзвичайно вагомими у вивченні містобудівних перетворень Києва першої половини XIX ст. є праці, присвячені діяльності Вікентія Беретті. Одне з найбільш повних досліджень київського періоду архітектора – книга Б. С. Бутника-Сіверського «Архітектор В. І. Беретті в Києві» 1947 р. [17].

У розділі «Київ 30-40-х років минулого століття» дано розгорнутий аналіз характеру забудови міста, підкреслено різноманітність його соціального і архітектурного наповнення. В роботі відзначено, що при всій відмінності трьох складових частин Києва об'єднує їх спільність «вигляду феодального міста». В роботі розкрито значення і наслідки розпочатого 1830 р. будівництва Нової київської фортеці та розширення еспланади «до гарматного пострілу», що в свою чергу спричинило обмеження територіального зростання Печерського міського ядра і перенесення будівельної активності на Старокиївське плато, урочище Паньківщину і в Либідську частину міста. В розділі «Напередодні будівництва» розкрито регіональні та політичні передумови створення в Києві нового культурно-просвітницького центру: польське повстання 1831 р. «лише прискорило перетворення Києва не тільки на адміністративний, але й в культурний центр Правобережної України. Царський уряд, поставивши собі за мету зробити Київ “оплотом російського самодержавства і православ'я”, вважав за доцільне ліквідувати в Кременці Волинський ліцей як розсадник польської освіти на Волині та Поділлі та перенести його в Київ» [17, с. 15]. Тобто завжди, і це було сталою традицією, Київ розглядався царською владою, місцевими урядовцями та освіченою більшістю як культурно-ідеологічна столиця не тільки так званого Південно-Західного краю, але й стародавньої Русі, яка дала початок православної Козацькій державі та Російській імперії в цілому. Тому цілком обґрунтовано відношення до Києва під певним кутом – як до столичного міста – навіть в означений період, коли він формально столицею не був.

Містобудівне рішення університетського комплексу в Києві вплинуло на розпланувальну організацію нового міського центру: «Беретті представляв собі нинішню Володимирську вулицю як стрункий проспект, що мав би закінчуватись Десятинною церквою і собором Андрія Первозваного, і що саме з цими двома

кращими в той час спорудами в одну лінію потрібно було пов'язати майбутній корпус університету» [там само, с. 24]. Також Б. Бутник-Сіверським наводяться відомості про участь В. І. Беретті у визначенні подальшої забудови навколо Університетської площі, а будівництво його сином О. В. Беретті Першої гімназії розглядається як створення єдиного архітектурного ансамблю.

В дисертаційному дослідженні М. О. Грицає, також присвяченому творчості Вікентія Беретті в Києві, зазначено «трохи запізнілий, але закономірний процес широкого переходу до “регулярного” плану забудови міста будівлями житловими, військово-адміністративними і громадськими в стилі пізнього російського класицизму» [31, с. 7]. Саме завдяки такому запізненню діяльність Беретті «в його практиці була вперше проявлена в Києві (тобто з середини 1830-х. – *Б. Є.*). Ця діяльність представлена активною участю архітектора у виборі місця і постановкою на ньому будівлі Університету з урахуванням його містобудівної ролі. Розпланувальні пропозиції Беретті лягли в основу рішення центральної частини генерального плану Києва 1837 р. і були в переважній більшості повністю враховані». Великий містобудівний вплив на подальший розвиток міста мав ще один значний твір архітектора – Інститут шляхетних дівчат. «Беретті включив і цю споруду в міський ансамбль, відводячи йому роль одного з опорних пунктів архітектурно-просторової організації Хрещатицької долини» [17, с. 12]. Тобто у формуванні нового центру міста в першій половині XIX ст. В. Беретті безумовно зіграв провідну роль.

Оцінка подальшого містобудівного розвитку Києва дослідниками 1950-х простежується лише в аналізі окремих пам'яток архітектури та монументального мистецтва. Характерна в цьому відношенні робота І. Я. Бялера, присвячена пам'ятнику Богдану Хмельницькому: «Перехід Росії на шлях капіталізму викликав занепад архітектури, містобудування та тісно пов'язаної з ними монументальної скульптури» [18, с. 3]. Пильний авторський аналіз доводить високу художню та містобудівну якість пам'ятника і його вдале розміщення на новому міському плані 1837 р. «Софійська та Михайлівська площі на цьому плані запроєктовані у вигляді двох квадратів, пов'язаних вулицею. Причому за її вісь була

прийнята лінія, яка з'єднувала Софійську і Михайлівську дзвіниці. З трьох площ – Софійської, Михайлівської та Хрещатицької, головне місце в плані відводилося Софійській площі і вулиці Університетській (нині Володимирська)» [там само, с. 8]. На думку автора, формальні якості скульптури, барокове розкриття перспектив, неправильна форма Софійської площі та приєднання до неї вулиць під різними кутами зумовили множинність точок зору, а історична архітектурна канва забезпечила створення завершеного архітектурного ансамблю: «Пам'ятник та дзвіниці є основними елементами композиції площі (1,91 га). Вони пов'язані історичним місцем події і, нарешті, боротьбою Богдана Хмельницького, що проходила частково під прапором боротьби за православ'я проти войовничого папізму польської церкви» [там само, с. 11].

Новий вид історико-генетичного дослідження в роботах, присвячених проблемам містобудівного розвитку Києва XIX – початку XX ст., представлений працями А. О. Матушевича. В книзі «Хрещатик» (1957 р.) послідовно простежено всі етапи розвитку нового міського центру, проведено стислий історичний аналіз його забудови, визначені функціональні характеристики нової головної вулиці міста і прилеглих до неї районів. Такі перетворення проілюстровано планами і схемами, що послідовно відображали зміни в розпланувальній структурі міста. За орієнтації на сучасні містобудівні потреби з урахуванням розгортання історичної перспективи місця таке дослідження набуло потужну конструктивну складову. В цілому забудова Хрещатика XIX – початку XX ст. визнається хаотичною і неорганізованою з вкрапленнями окремих будівель «хорошої архітектури» – лише №№ 2, 12, 16, 24. Як містобудівні хиби оцінюються розташування Думи (1878 р.) і Бессарабського критого ринку (1912 р.), котрі практично ліквідували важливі міські площі, і будівля Купецького зібрання, яка закрила зорову перспективу на придніпровський парк. Разом з тим підкреслюється значення Хрещатика як нового центру, що визначив напрям розвитку капіталістичного міста. Відзначається позитивна роль живописного рельєфу і зелених масивів, які працюють в так званих «прозорах» між будинками. В його ж таки дисертаційній роботі аналізується розпланування центральної частини Києва за генеральним планом 1837 р. Підкресле-

но велике значення удосконалення історичних частин міста. Організація Софійської та Михайлівської площ в середині XIX ст. вперше визнається «зразком вітчизняного містобудівного мистецтва в створенні великих містобудівних комплексів з урахуванням максимального збереження пам'яток архітектури» [174, с. 7] (рис. 5).

Ємний нарис В. І. Пилявського присвячено історично стислому епізоду, першому в Києві радикальному переплануванню на початку XIX ст. – Києво-Подолу. Детально аналізується нова пропозиція розпланування Подолу городовим архітектором Андрієм Івановичем Меленського 1811 р. в порівнянні з так званим допожежним планом Подолу, інструментально знятим тим же А. Меленським 1804 р. Основним змістом проєкту було включення в схему головних вузлів старого Подолу і орієнтація нових регулярних вулиць на архітектурні об'єкти, що збереглися після великої пожежі, при деякому нехтуванні старим розплануванням. «Сам проєкт розпланування Подолу виконаний прекрасно і, безсумнівно, є одним із чудових прикладів високої містобудівної майстерності. Красою кресленик ледве поступається кращим відомим планам міст, наприклад прославленим планам Петербурга, виконаним архітекторами Ж. Леблоном і М. Махаєвим» [210, с. 201]. Автор критикує план Подолу В. І. Гесте, який був більш «правильним», геометричним, але менше пов'язаним з існуючими архітектурними домінантами. В нарисі вміщено докладний аналіз класицистичних проєктів (Гостинний двір архіт. Л. І. Руска, Контрактовий будинок В. П. Стасова і В. І. Гесте), відзначається їх визначальна композиційна роль в розплануванні нового Подолу.

В дослідженні з історії розпланування Києва на початку XIX ст. характерними межами періоду І. А. Ігнаткин вважає 1800 і 1837 р.: «від моменту розвороту робіт по забудові Липок і Хрещатика до затвердження зведеного генерального плану, що передбачав остаточне знищення валів, прокладку нових вулиць і утворення найбільш значних міських площ» [116, с. 5-6]. Найзмістовніша частина роботи присвячена складанню генерального плану міста, починаючи з 1783 р. В праці зосереджені цінні відомості з питань регламентації будівництва та міського благоустрою. Автор зазначає, що в Києві основні містоутворюючі процеси відбу-

валися з затримкою по відношенню до російських міст, і в 1840-1850-ті рр. ще тривало остаточне формування «регулярних» київських ансамблів. Важливими в дослідженні є міркування щодо уточнення нижньої межі початку нових планувальних процесів – аж до 1782 р.

У фундаментальному дослідженні В. О. Шкварікова «Нарис історії планування і забудови російських міст» 1954 р. [270] методологічно важливим є аналіз основних елементів архітектурно-планувальної композиції міст (житлові квартали і їх соціальна структура, міські центри, площі і вулиці, зелені масиви та водойми). При наявності в «Нарисах» відповідних матеріалів про містобудування в Стародавньому Києві показова їх відсутність відносно нашого періоду (рис. 1.3, внизу).

Дослідження 1960-х не внесли значних змін в міркування про архітектуру і розпланування Києва періоду, що ми розглядаємо [151, 165]. Наприклад, в монографії А. І. Станіславського про розпланування і забудову міст України більш широко розгорнута картина містобудівних регулюючих уложень останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., які до сих пір не досліджували, однак оцінка містобудівної культури розглянутого часу залишається незмінною: «У цей період різко знижується художній рівень планування і забудови міст, зростає стихійність забудови, яка має основну мету – помпезність і отримання максимальних прибутків. Культура містобудування, що так високо піднялася в період ХVІІІ-ХІХ ст., деградує» [251, с. 81].

Суттєва зміна в поглядах на містобудування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувається наприкінці 1970-х [33, 34, 284], що особливо проявлено у великому дослідженні КиївНДІТІ про архітектурно-розпланувальний розвиток Києва «з початку його існування до сьогодення» [122]. Відбувається загальна переоцінка містобудівних наслідків досліджуваного періоду. Вперше відбулася переоцінка рядової забудови: «незважаючи на стилістичну різнохарактерність масової забудови кінця ХІХ – початку ХХ ст., в більшості своїй вона була витримана в єдиному модулі і в єдиному масштабі, близька за характером пластики до декоративної насиченості («єдність різноманіття»), добре акцентована (на

принципі підпорядкованості), й тому може розглядатися як ансамблева» [122, с. 233-234]. Ця колективна праця є першою спробою в цілому осмислити спрямованість містобудівних перетворень в Києві ХІХ ст. В ній підкреслюється, що з 1837 по 1917 р. центр Києва склався як єдина об'ємно-планувальна система. Головними структурними елементами розпланування визначені маломірний квартал і садибна ділянка, та основним фактором, що вплинув на високу щільність забудови центральних районів – земельна рента. Вказується на цілеспрямовану діяльність з благоустрою міста на прикладі діяльності Садовій комісії, створеної 1888 року. Принципово новим постає висновок про спадкоємність розпланування: «Важливою містобудівною спадщиною розглянутого періоду є планувальні структури попередніх епох (Київської Русі, пізнього середньовіччя, першої половини ХІХ ст.), закріплені забудовою кінця ХІХ – початку ХХ ст. і забудовою інших періодів, а також розпланування міста передреволюційного періоду, засноване на місцевих традиціях» [там само, с. 234]. Наступні нонконформістські розвідки 1980-х виходили з даних посилок, розвиваючи їх та доповнюючи.

Справжній бум публікацій, присвячених питанням архітектури і містобудування Києва в цілому і безпосередньо зазначеного періоду, прийшовся на початок 1980-х, чому значною мірою послужилося «1500-річчя міста» 1982 р. [7, 6, 11, 30, 47, 117, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 183, 203, 253, 256, 275, 274, 281, 283, 96, 97]. Без змін залишилася запропонована в 1956 р. періодизація зазначеної епохи, уточнення торкнулося лише відрізка з 1800 по 1860 р. – «період кризи феодално-кріпосницької системи і становлення капіталістичних відносин» [123, с. 95-219; 124, с. 118-425]. Саме цьому періоду київського містобудування присвячено статтю В. І. Тимофійенка, в котрій зазначено, що «класицизм в Києві найбільш яскраво і повно проявився в містобудівній сфері» [253, с. 30]. Розвиток розпланувальної композиції центру міста від середини ХІХ до початку ХХ століття розглядається в статтях Г. Я. Щербини (1980 і 1982 рр.) з оригінальним формальним аналізом міського центру: «будівництво району біля університету розвиває планувальну ідею, що йде корінням до часу виникнення міста і його подальшого зростання в давньоруський період (ритмічне наростання еліпсоподібних структур з пере-

хресними вулицями-осями і головними домінуючими об'єктами на перехрестях)» [273, с. 38].

Забудові Києва кінця XIX і початку XX ст. присвячені роботи В. Є. Ясіевича 1981, 1982, 1988 рр., в яких доводиться не випадковість і впорядкованість міського зростання: «Твердження, немов місто в цей період розвивалося стихійно спростовується фактами, які свідчать про вплив природних, економічних і технічних факторів на формування міста як складного функціонального організму» [282, с. 35]. Саме в цей період, на думку дослідника, почала формуватися зіркоподібна система міста.

Важливим підсумком зазначеної праці КиївНДІТІ стало формування історико-архітектурних охоронних зон Києва, виділення межиріччя Дніпра та Либеді як природного кордону усвідомленого розвитку міста наприкінці XIX – початку XX ст., де локалізується «найбільш цінне та цілісне містобудівне утворення, що склалося до початку XX ст. і охоплює плато між Дніпром і долиною Либеді» [258, с. 20]. Містобудівний аналіз цієї розпланувальної структури, що простягнулась на плато уздовж Дніпра з півночі на південь, наданий Г. Н. Логвином: «головною відмітною особливістю Києва завжди була його доцільна містобудівна лінійна система». Виділяючи природно-органічний і чотиривимірний просторово-часовий характер цієї системи, автор ілюструє це положення своєрідним парадом пагорбів: «Висотні домінанти розташовувалися в певних просторово-часових інтервалах один від одного (за півгодини чи годину ходьби) таким чином, що не “накладалися” одна на іншу при зоровому сприйнятті, нічого не придушували і не затуляли, а, переливаючись, як різні теми в мелодії, створювали єдину архітектурно-художню композицію» [159, с. 26]. У той же час автор звертає увагу на те, що «вже в давнину Київ був сузір'ям поселень – прообраз майбутніх міст-супутників» [там само, с. 27]. Підкреслено, що розвиток закладених в цій системі містобудівних можливостей залишається актуальним сучасним завданням.

Ряд актуальних методологічних посилок й перелік досі не вирішених питань щодо архітектурних та містобудівних студій намічено в збірнику «Містобудівні проблеми розвитку Києва». Зазначено недостатню вивченість композиційно-худо-

жніх якостей забудови другої половини XIX – початку XX ст. та відповідно необхідність спеціальних робіт, що мають виявити роль історично сформованих районів в обличчі міста. Свого роду експериментальний дослідницький екскурс зроблено для одного з історичних підрайонів центру Києва – Паньківщини. На думку Є. Є. Водзинського, такі студіювання повинні включати «аналіз ролі пам'яток архітектури та цінних історичних будівель в композиції забудови, що їх містить, в силуеті, панорамах і численних видах середмістя, детальне дослідження стильових, метричних, масштабних, кольорових та інших характеристик і співвідношень забудови, що визначають індивідуальність вигляду історичних районів міста та їх окремих частин» [30, с. 41]. Наголошено на необхідності конструктивної спрямованості сучасних історико-містобудівних досліджень та їх орієнтації на реальні потреби міста (рис. 1.5).

Про особливу значущість власне *міських планів, проєктів забудови і картографічних джерел*, які фіксують розпланувальні зміни на території міста свідчать як самі ранні, так і фундаментальні дослідження з історії Києва [8, 119, 173, 273 тощо]. Наприклад в розвідці Д. Щербаківського про перший театральний будинок в Києві значиться: «Ці дати (закладання та будування театру в 1801 або 1803 рр. – Б. Є.) викликають до себе довіру своєю точністю і обґрунтованістю. Отже, їх можна було б тимчасово прийняти, поки будуть знайдені нові джерела, якби їм, принаймні, цій даті закладання театру, не суперечив один зі старих планів Києва. Це “План Володимирської першої частини міста Києва, яка призначається для нового будівництва згідно з конфірмованим планом”. На ньому зображений район Липок і Хрещатика, який на той час почав заселятися; позначені також не тільки ділянки, роздані під садиби, а й прізвища власників, які отримали ділянки, і, врешті-решт, точні дати, коли власне ці ділянки роздані. План цей можна датувати 1803 р.. Ділянка, на якій був побудований театр, має напис: “коллежской асессорше Меленской 1803 года февраля 10 дня”. З цього слід зробити висновок, що театр почали будувати не в 1801 р., а після 10 лютого 1803 р., бо давати приватній особі садибу, де вже було розпочато будівництво театру, сенсу для самого магістрату не було. На плані Києва 1806 р. театр уже позначений. Тому ми може-

мо сказати, що він побудований десь між 1803 і 1806 рр., може бути і 1803 р.» [272. с. 314].

Основні напрями	Дослідники	Основні роботи
Студії з містобудування досліджуваного періоду, архітектурні біографії, 1960–1970-ті рр.	І. О. Ігнаткін → А. І. Станіславський → С. В. Кохан, С. К. Кілессо → П. І. Макушенко → Г. Я. Щербина →	Дис. «Історія планування і забудови Києва на початку XIX ст.», 1962 р. Монографія «Розпланування і забудова міст України», 1971 р. Кн. «О. М. Вербицький – архітектор і педагог», 1966 р. Кн. «Архітектор В. М. Риков», 1967 р. Ст. «Особливості розвитку розпланувальної композиції Києва II чверті XIX ст.», 1980 р.
Дослідження з історії і теорії архітектури XIX – початку XX ст., 1970–1980-ті рр.	М. Ф. Гуляницький → В. І. Тимофієнко → В. Є. Ясієвич → Є. І. Кириченко → Г. Н. Логвин, Т. О. Трегубова В. А. Нікітін, С. А. Сьомін С. К. Кілессо, В. О. Ленченко Є. В. Тиманович, Н. М. Кондель, Т. В. Скібіцька Б. А. Єрофалов →	Ст. «Питання спадкоємності та реконструкції центрів історичних міст», 1976 р. Ст. «Архітектура Києва кінця XVIII – першої половини XIX століття», 1982 р. Ст. «Особливості розпланування і забудови Києва наприкінці XIX і на поч. XX ст.», 1982 р. Кн. «Архітектурні теорії XIX століття в Росії», 1986 р. Ст. «XIX ст. і реконструкція міста», 1990 р. Ст. «Розвиток розпланувальної структури Києва у другій половині XIX ст.», 1996 р.
Розробка методичних основ збереження пам'яток архітектури, історико-архітектурне охоронне зонування, 1970–1980-ті рр.	КиївНДІТІАМ → КиївЗНДІЕП → Т. О. Трегубова → Є. Є. Водзинський Ю. М. Євреїнов → Т. В. Михайлова Н. К. Трикаш Київпроект, УГП → М. М. Дьомін →	Зб. «Дослідження і охорона архітектурної спадщини України», 1980 р. Зб. «Архітектура Києва», 1982 р. Зб. «Містобудівні проблеми розвитку Києва», 1982 р. Ст. «Формування історико-архітектурних охоронних зон на території Києва», 1980 р. Ст. «Використання культурно-історичної спадщини в архітектурному розвитку Києва», 1982 р. Охоронні зони генплану Києва 1986 р. Кн. «Управління розвитком містобудівних систем», 1991 р.

Рис. 1.5. Дослідження з історії архітектури Києва та охорони міського середовища 1960–1980-ті рр.

Безумовно, ніяке вивчення розпланувальних аспектів містобудування як галузі організаційно-управлінської та мистецтва специфічно архітектурно-композиційного неможливе без залучення джерел, що знаходяться у віданні одночасно землемірів, картографів і архітекторів, – це джерела картографічні. В даному відношенні особливу вагу має стаття в «Київських міських вістях» 1918 р. майбутнього автора першого радянського генплану Києва П. П. Хаустова в співавторстві з якимось М. Гожуло (ім'я видатного містобудівника зазначено з помилкою, Г. Хаустов. – *Б. Є.*). В статті з промовистою назвою «Відсутність плану м. Києва та необхідність його складання на наукових підставах» наводиться історична довідка, яка змальовує перипетії складання всеосяжного плану, що мав задовольнити всьому господарському життю міста. «На Київське Міське Громадське Самоуправління, з введенням 1870 р. Міського Положення, було покладено обов'язок привести до відома, які землі належать місту. 1871 р. з цією метою воно, шляхом запрошення приватних землемірів, зробило складання міського земельного інвентарю. Всі земельні маєтності міста знімалися на план мензулою, а одночасно з цим складалися інвентарні описи, з ревізією кріпосних документів всіх приватних власників. Намічена робота по виголошенню до відома інвентарю (тобто після з'ясування справжньої приналежності тих чи інших володінь. – *Б. Є.*) не була закінчена, охопивши лише райони Старо-Київської та Двірцевої частини. 1880 р. самі межі міських земель затверджено межовим порядком, а складання плану м. Києва визнано обтяжливим для міської каси. З 1885 р. ми бачимо нову спробу складання інвентарю. І дійсно, через рік ці роботи були розпочаті, тривали шість років, а 1892 р. припинилися незакінченими. До 1910 р. топографічні роботи велися в незначному обсязі, головним чином задовольняючи поточним потребам земельного господарства» [262, стб. 15-17]. Автор уточнює, що картографічний матеріал, що знаходиться в розпорядженні різних відділів Міської управи, є «не результатом математичної зйомки, приуроченої до певного моменту і своєчасно доповненої, а скомбіновані з матеріалів, отриманих в різний час графічним шляхом (тобто перемальовуванням старих планів. – *Б. Є.*) і без будь-якого загального зв'язку; наприклад, план, складений Земельним та Межовим Відділом 1914 р. “за

останніми відомостями” якраз і є творчістю зазначеного роду, а “останні відомості” відносяться до 1890 р., лише з незначним доповненням» [там само, стб. 17].

Обговорюючи питання суто технічні, що стосуються аспектів геодезичних і астрономічних на кшталт точності вимірювання Ліонського і Павлодарського базису і т. п., містобудівник П. Хаустов аж ніяк не забуває про кінцеву мету картографування Києва: «в усіх технічних припущеннях необхідно виходити не з тієї точності, яку може дати геодезія, а з тих цілей, які міський благоустрій та саме життя ставлять перед технікою, маючи на увазі, що техніка є засіб, а господарство – мета» [там само, стб. 24].

Однак, нам найбільше цікаві методичні міркування планувальника, який пояснює, для чого необхідне точне і своєчасне картографування. Крім раціонального «визискування» міського майна, для «проектування і будівництва різного роду технічних споруд – каналізації, мостових, розпланування вулиць і площ тощо» [там само, стб. 18]. Хаустов уточнює, якого роду картографічні матеріали необхідні, з точки зору прикладної містобудівної науки початку ХХ ст.: «Приймаючи до уваги гігантське зростання м. Києва, перед Громадським Самоврядуванням встає на чергу питання про постановку належним чином справи забудови міста, а для складання проектів перепланування існуючих частин і розпланування околиць потрібно, не рахуючи іншого великого матеріалу, наступне: 1) карта всього Київського повіту, яка ще може бути отримана від Військово-Топографічного Відділу Генерального Штабу; 2) план м. Києва з околицями в масштабі 100 *саж. в дюймі* (приблизно 1: 10 000. – *Б. Є.*); 3) план на нерозплановані ділянки міста в масштабі 25 *саж. в дюймі* (близько 1: 2 500. – *Б. Є.*); 4) план на забудовані ділянки міста з показанням матеріалу будівель; 5) окремі плани околиць в різному масштабі; 6) нівелірні плани та деякі ін.» [там само, стб. 19].

Таким чином ми не володіємо вичерпним картографічним матеріалом, з містогосподарської точки зору, аж до початку Великої війни 1914 р. Але, починаючи з 1740 р., коли з'явився перший інструментальний план Києва, можемо відстежити основні розпланувальні трансформації міста. Окрім спеціальних архі-

тектурних креслень і туристичних планів міста другої половини XIX – початку XX ст. простежити напрямок розпланувальних новацій можна на високоточних військових мапах, які активно залучались міськими планувальниками в поточну роботу, що підтверджує такий пасаж про діяльність Земельно-межового відділу Міської управи 1918 року: «З метою скорочення витрат щодо прокладання тригонометричної та полігонометричної мережі на території м. Києва Земельно-Межовий Відділ увійшов з поданням у Військово-топографічний Відділ Генерального Штабу в м. Петроград з проханням вислати координати тригонометричних (астрономічних) пунктів, розташованих в межах м. Києва. Це прохання Військове Відомство виконало абсолютно безкоштовно, надзвичайно швидко і акуратно» [там само, стб. 25].

У підсумку зазначимо, що вивчення розпланувальних змін Києва з використанням картографічних матеріалів і планів (на рівні з тематичними дослідженнями та письмовими архівними матеріалами) є відмітною рисою методики даного дослідження (рис. 1.6).

1.2. Актуалізація спеціальних досліджень історико-архітектурної та містобудівної спадщини Києва XIX – початку XX століття в новітні часи

Принциповий ексцентрик у дослідження вітчизняної історії архітектури привнесли методологічні студії КиївНДІТІ та НДІТІАМ 1980-1990-х [38, 111, 112, 113, 222, 231, 236, 240, 264], розвинуті автором [75, 68, 53, 88, 71, 61, 63, 52, 60, 56, 84, 58, 103, 51, 104, 95, 93, 107, 83]. Після деякого спаду історико-теоретичних досліджень на початку 1990-х рр. в останні десятиліття явним стає впевнене зростання дослідницького інтересу до розглянутого періоду містобудування, ба більше, до культурологічних і навіть спеціально киевознавчих аспектів, до нетрадиційних для радянської архітектурної школи питань замовчаної історії зодчества, особливо межі XIX – початку XX ст. Відповідно з'являються спроби вироблення більш адекватної методології досліджень містобудівної діяльності даного періоду.

«Генеральний план Печерської фортеці, верхнього Києва та Подола із зображенням ситуації і призначенням ретраншементів та інших будівель, складений 1745 р.»: 1) Поділ, 2) Верхнє місто, 3) Печерська фортеця і форштадт

Рис. 1.6. Перший інструментальний план Києва 1745 р.

Про те, що переоцінка архітектурно-містобудівної спадщини процес живий і такий, що багато в чому залежить від гуманітарної складової та зваженого «агрегатного» стану суспільства, і у підсумку, ніколи не припиняється, свідчить, наприклад, наступна сентенція від Ю. В. Павленка: «Якщо в другій половині ХІХ ст. київські вулиці забудовувалися переважно спорудами в не завжди естетично досконалому еkleктичному дусі або псевдо-руському стилі, то на межі століть діапазон форм (з використанням античних, романських, мавританських, готичних, ренесансних, барокових та інших елементів) відчутно розширюється, при тому що переважаючим, як в провідних країнах Європи стає стиль модерн» [201, с. 298].

Тобто підкреслюється недосконалість цього будівництва. Зауважимо, що так званий «нео-рюс» або якась інша стилізація абсолютно рівнозначні в ряду нео-стилів, більш того, все перераховане саме і є еkleктикою в сенсі «розумного вибору стилю» [144, с. 27-37] – оцінка з засад новітньої методології. В дусі відомої пере-ідеологізації автор віддає належне церковній архітектурі: «У зв'язку з діяльністю В. М. Ніколаєва слід відзначити спорудження в Києві на рубежі ХІХ – початку ХХ ст. величного ансамблю Покровського жіночого монастиря неподалік від вул. Львівської на Вознесенському схилі над вул. Глибочицькою, заснованого 1889 р. великою княгинею А. Романовою, яка з часом стала його черницею. Він являє собою ціле містечко з великою лікарнею, келіями, притулком для дітей і головним храмом – церквою на честь Покрова Божої Матері. Всі споруди зведені в псевдо-руському стилі за проектом під наглядом В. М. Ніколаєва. 1898 р. в монастирі закладено, а 1911 р. освячено новий соборний храм Покровського монастиря – Миколаївський. Створював його також В. М. Ніколаєв за ескізами сина великої княгині» [201, с. 299].

Крім численних неточностей в роботі акцентується приставка «псевдо-» замість нейтральної «нео-», але відношення до бурхливої розбудови міста стає більш шанобливим: «Про інтенсивність будівництва в Києві свідчить те, що протягом 1832-1850 рр. в місті було прокладено 36 вулиць і 4 провулка. В середині ХІХ ст. в ньому налічувалося 11 площ, 85 вулиць і 50 провулків, а в порівнянні з 1817 р. кількість кам'яних будинків збільшилася в сім разів» [там само, с. 253].

Наочною є зміна підходу до періодизації досліджуваного періоду в студіях останніх десятиліть, різноманітні явища все частіше прив'язуються до конкретних проєктів, планувальників, замовників та можновладців, наприклад: часи Олександра I, II або III; часи Миколи II; кінець XIX – початок XX ст.; часи Першої війни; Революції 1917 р.; період Центральної Ради [там само, с. 4-5].

Про методологічні зміни в дослідженні містобудування Києва в новітні часи йдеться в постановочній статті А. Б. Беломєсяцева «Особливості методологічних підстав вивчення історії архітектури Києва кінця XIX – початку XX ст.» Автор наголошує необхідність більш послідовного привнесення в сучасний дослідницький контекст культурологічної компоненти при тому, що накопичений «значний обсяг фактичного матеріалу наполегливо вимагає хоч якоїсь теорії, здатної його охопити, задати йому культурологічні рамки і звести фактичні явища архітектурної історії в певну систему» [9, с. 392].

В дослідженнях архітектурно-містобудівної спадщини Києва, на думку автора, слід враховувати: 1) внутрішні аспекти використання тієї чи іншої архітектурної форми, концепції або теорії; 2) зовнішні меценатські впливи; 3) матеріальні умови, матеріали та конструкції; 4) композиційні характеристики виникнення архітектурно-містобудівних об'єктів; 5) причини оцінки об'єкта нащадками, при тому, що важливу роль в дослідженнях починають грати поточні проблемні ситуації й гострі соціальні колізії, що виникають при роботі сучасного архітектора та девелопера в історичному доквіллі. Тут йдеться про необхідність вироблення об'єктивних критеріїв, що спираються «не на смакові переваги певних кіл суспільства та емоційні посилки, а на науково обґрунтовані, виважені, певною мірою поза-емоційні підвалини, які можливо закріпити законодавчим чином» [там само, с. 393]. Автор вважає більш ніж актуальною розробку схеми узгодження історично сформованого містобудівного контексту і «природного свавілля архітектурних сил, персоніфікованих в постатях архітекторів» – через розробку принципів легітимації творчості, як це було в період виникнення забудови, якою ми тепер пишаємося і яку бережемо. Мовляв, тільки таким чином, об'єднуючи завдання культурологічне та легітимне, історія архітектури Києва зазначеного

періоду має шанс стати дієвою, внутрішня логіка якої може стати зовнішньою, матеріалізованою логікою подальшого розвитку мегаполіса, столиці України [там само, с. 394] (рис. 1.7).

В новітні часи з'являються точкові дисертаційні дослідження, що допомагають висвітлити окремі аспекти архітектурно-розпланувального розвитку Києва. Робота Т. О. Кулешової [153] є спробою всебічного аналізу виникнення своєрідного містобудівного ландшафту Києва, починаючи з природничих чинників (до IX ст.), князівської доби і розбудови XVII-XVIII ст. і аж до містобудівних новацій XIX – початку XX ст. При широкому заході до розуміння ландшафтної структури міста дослідження страждає поверховим підходом до історичних обставин і чинників розвитку міста і у сухому залишку дає стандартний набір просторових елементів, з яких складається будь-яке містобудівне утворення (пагорб, гряда, амфітеатр, долина, мис) та так звані «містобудівельно-ситуаційні» характеристики київського ландшафту (нагірна, гірська, пригірська, рівнинна та прибрежна за-будова).

Дві дисертації присвячені конкретним розпланувальним вузлам Києва – Хрещатику та Липкам. В роботі Г. В. Шевцової [268] досліджені особливості становлення Хрещатики як центральної вулиці міста, історичні та топографічні передумови її виникнення та, що особливо важливо в контексті нашої розвідки – динаміка перетворень в процесі еволюції регулярних планів міста в XIX ст. Основними періодами забудови визначено перший (XIX ст.) та другий (початок XX ст.) періоди, які визначили провідну розпланувальну роль Хрещатики та передували третьому – під час повоєнної реконструкції 1940-1950-х рр.

В дослідженні Т. М. Ладан [155] простежено етапи розвитку забудови кварталів району Липки від середини XVIII до початку XX ст. із прискіпливим розглядом розпланування кварталів, будинків, секцій та квартир з виявленням композиційних елементів, що спадкувалося в архітектурі 1930-х рр. і аж до сьогодення.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ, 1990-ті РОКИ

Основні напрями	Дослідники	Основні роботи
Переорієнтація історико-теоретичних досліджень на ринкову економіку та відповідного замовника	О. П. Зінченко → Б. Л. Єрофалов → В. А. Нікітін М. Б. Кальницький → Д. В. Малаков, А. О. Пучков М. В. Виноградова →	Ст. «Поняття про місто», 1994 р. Ст. «Місто та регіон: місцеві та регіональні нормативні системи», 1994 р. Кн. «Головні та міські архітектори Києва: 1799–1999», 1999 р. Ст. «Архівні джерела для дослідження житлового будівництва Києва», 2002 р.
Підсилення культурологічного аспекту архітектурних студій	Т. В. Скібіцька → М. О. Рибаків → Б. Л. Єрофалов → В. В. Чепелик →	Ст. «Прибутковий будинок як провідний архітектурний тип...», 1995 р. Кн. «Маловідомі сторінки історії Києва», 1997 р. Ст. «Імперія та місто, або Колізія стилів», 1998 р. Кн. «Український архітектурний модерн», 2000 р.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХІТЕКТУРНОЇ ТА МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СУЧАСНОСТІ

Культурологічні дослідження в архітектурній галузі	А. Б. Беломесяцев → Б. Л. Єрофалов, В. П. Ієвлева М. Б. Кальницький та ін. О. Г. Мокроусова →	Кн. «Забудова Києва доби класичного капіталізму», 2012 р. Кн. «Творчість архітектора П. Ф. Альошина у фондах НЗ “Софія Київська”», 2018 р.
Пам’ятнико- та киевознавство	Д. В. Малаков → В. П. Ієвлева → Т. В. Скібіцька → М. Б. Кальницький → Н. М. Кондель-Пермінова →	Узагальнюючий том «Київ» «Зводу пам’яток історії та культури України», 1999, 2004 рр. Серія книг-біографій архітекторів, 1999-2017 рр. Кн. «Пам’ятки індустріального розвитку Києва кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.», 2008 р. Кн. «Київський архітектурний модерн», 2011 р. Кн. «Зодчество та зодчі», 2012 р. Кн. «Хрещатик комунікатор між часами», 2021 р.
Дослідження методологічної спадкоємності в професії ХІХ – початку ХХ ст. в сьогоденні	А. Б. Беломесяцев → О. Лялюшко → Б. Л. Єрофалов → Г. В. Шевцова → О. С. Слепцов →	Ст. «Методичні засади студіювання архітектури кінця ХІХ – початку ХХ ст.», 2002 р. Ст. «Усталені норми будівельного законодавства ХІХ – поч. ХХ ст. у сучасності», 2002 р. Ст. «Регулярне перепланування як досвід спадкоємного перетворення міськ. структ.», 2004 р. Дис. «Архіт.-просторові особливості формування вул. Хрещатик (ХІХ–ХХ ст.)», 2006 р. Кн. «Архітектурне проектування і реконструкція православних храмів», 2014 р.

Рис. 1.7. Сучасні дослідження з історії архітектури і містобудування Києва ХІХ – початку ХХ ст.

В суто типологічній дисертації Т. В. Ширяєва [269] дотичним нашої проблематики є третій розділ, що презентує містобудівний аспект формування готелів у Києві ХІХ – початку ХХ ст., в якому простежені особливості розпланувальної структури міста, формування міської ділянки під забудову та щільність забудови як показник ефективності прибуткового об'єкту.

Цікаві обзорні та фактографічні роботи з історії архітектури та містобудування означеного періоду з'явилися в останні роки, в них позначився новий, мовити б, об'єктний ухил, що повторює принади робіт 1930-1950-х років, але на новому поглибленому рівні [26, 112, 132, 149, 166, 171, 167, 168, 169, 170, 177, 178, 225, 226, 37]. Підсумкова капітальна праця з досліджень архітектури та містобудування другої і третьої частини розглянутого нами періоду, «Забудова Києва доби класичного капіталізму», вийшла в світ 2012 р. Авторський колектив: А. Б. Бело-месяцев, Б. Л. Єрофалов, В. П. Ієвлева, М. Б. Кальницький, Н. М. Кондель-Пермінова, О. І. Сідорова, Т. В. Скібіцька. Робота зроблена відповідним, так би мовити, «капіталістичним», тобто підприємницьким чином, поза межами профільних фахових установ, видавництвами «А+С» та «Варто». Як зазначено у вступному слові М. М. Дьоміна, «значну частину фактичних і теоретичних матеріалів, залучених у книзі, було напрацьовано протягом тривалого часу в стінах Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (НДІ-ТІАМ), який в 2007 році було брутально ліквідовано тодішнім Урядом України» [108, с. 6].

Книга містить одинадцять розділів, які максимально повно охоплюють сферу архітектурно-містобудівної діяльності в Києві, починаючи з розгляду міста і соціокультурних тенденцій зазначеної доби в загальноімперському та світовому контексті, з базових питань містобудівного розвитку до правових і фінансових засад міського будівництва, досліджено устрій архітектурно-будівної професії (освіта, нормативи, розцінки, громадські об'єднання), розглянуті питання транспорту, інженерії та промислової забудови, різні аспекти архітектури житла, включаючи стилістику, символіку та композицію фасадів, значення скульптурного монументу в міському середовищі, досліджено експериментальні інновації Хре-

щатику як нового центру міста тощо. Змістовні додатки – з відомостями про двадцятьох провідних київських архітекторів, кондиціями на виконання підрядних робіт, системою розрахунку оплати праці зодчих, поділом вулиць Києва на розряди тощо – свідчать про дієве та конструктивне значення проєктних технологій доби.

Автору дисертації належить розділ книги, присвячений містобудівному розвитку Києва [230]. 2015 р. цю колективну працю висунуто на здобуття Держпремії України в галузі архітектури та, в підсумку, визначено в складі переможців. Але саме з цього року доля професійної Державної премії залишається невирішеною, і в наступні роки ані висунення, ані відзначення архітекторів Премією не відбувалися.

Своєрідним епіграфом до роботи «Забудова Києва доби класичного капіталізму» обрано слова Г. К. Лукомського сторічної давнини: «Старий Київ зникає із року в рік, й ніхто не стає на його захист... Життєві зусилля непереборною міццю насуваються на затиснуті серед громад церкви і собори; стіни одинадцятиповерхових будинків пригнічують собою маленькі білі церковки із синіми главками; дзвін трамваю, гуркіт автомобілів, величезні зали кінематографів, електричні реклами – все більше і більше зміцнюють вигляд нового міста із загальноєвропейською фізіономією, та все сильніше і сильніше затуляють тиху, затишну, ласкаву, повну своєрідного побуту та монастирського характеру фізіономію старого Києва» [162, с. 494-495]. Ця ламентация Георгія Крискентійовича безумовно сповнена пасеїзму, але певним чином віддзеркалює стан справ в сьогоднішньому Києві на новому витку його розвитку та підкреслює актуальність вивчення містобудівних процесів генетично споріднених із сучасними.

1.3. Визначення основних періодів містобудівної та архітектурної діяльності в Києві XIX – початку XX століття

Гранично узагальнююча праця «Нариси історії архітектури Української РСР» 1959 р. стає в нагоді перш за все запропонованою періодизацією, дієвою в тому числі для Києва [181]. Обґрунтоване розподілення на розділи, VI-й «Архітектура

України часів Російської дворянської імперії (1770-ті роки – перша половина XIX ст.)» і VII-й «Архітектура України періоду капіталізму (з середини XIX ст. до Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р.)», що містять такі теми: архітектура останньої третини XVIII ст.; архітектура України першої третини XIX ст.; архітектура 30-40-х років XIX ст.; архітектура періоду промислового капіталізму (1861-1900 рр.); архітектура періоду імперіалізму (1900-1917 рр.). В праці зазначено, що містобудування України початку XIX ст. «знаменувало собою перехідний етап від стихійного зростання міст до розвитку їх за заздалегідь складеним планом» [181, с. 169]. Підкреслюється значення типового будівництва: за неповними даними на Україні з 1814 по 1818 р. за типовими проектами було побудовано близько 1500 будівель, тільки в Києві – 437. Наступний етап розпланування Києва проходить під всеохоплюючим впливом нового генерального плану, розробленого 1837 р., який «передбачав адміністративний поділ міста на шість частин з урахуванням історично сформованих архітектурних ансамблів» [там само, с. 188]. Період промислового капіталізму характеризується розширенням типології споруд та їх функціональною прив'язкою до різних районів міста. Виходячи з такої посилки, на противагу цитованому вище А. О. Матушевичу, оцінюється будинок Міської думи: «У містобудівному відношенні будівля була розміщена вдало: місце, де вона стояла, цілком відповідало суспільному характеру споруди, виділяючи її з рядової забудови. Розміщення споруди на площі визначило її центрально-осьову композицію, підкреслену невеликою вежею...» [там само, с. 260]. В розділі, присвяченому 1900-1917 рр., відзначено велику містобудівну роль неокласичних споруд (Педагогічний музей архіт. П. Ф. Альошина, Губернська земська управа архіт. В. О. Щуко, Маріїнська община Червоного хреста архіт. В. М. Рикова, Технічне товариство архіт. О. В. Кобелева, Університетська бібліотека архіт. В. О. Осьмака). Фактологічний матеріал «Нарисів» у багатьох випадках неточний, проте запропонована періодизація має раціональну основу. В цілому радянські дослідники містобудування XIX – початку XX ст. спиралися на стійкий, з точки зору марксистсько-ленінської теорії, розподіл: період феодално-кріпосницької си-

стеми (1800-1860 рр.); період промислового капіталізму (1860-1900 рр.); період імперіалізму (1900-1917 рр.).

Часові межі містобудівних процесів, які за визначенням багатоаспектні, часто неможливо вказати однозначно. Так фактор військово-фортифікаційного будівництва може не корелювати з процесами цивільного будівництва, межі нашого дослідження можна окреслити початком ХІХ ст., навіть точніше – 1800 р. [127, с. 49-53], і верхню межу – роком закінчення Першої світової війни (1914-1918 рр.). Відповідно, всередині, виходячи з вище викладеного, дослідницькі періоди розподіляються на три: перша половина ХІХ ст. (1800-1850-ті рр.) – період складання регулярної розпланувальної структури міста; друга половина ХІХ ст. (1860-ті рр. – 1900 р.) – період Великих реформ та прискореного зростання капіталістичного Києва і відповідної типологізації районів і споруд; і початок ХХ ст. (1900-1918 рр.) – період формулювання перших теоретичних концепцій та пошуку нових екологічних, розпланувальних і ансамблевих рішень в київському містобудуванні (рис. 1.8).

Перш ніж почати більш детальний розгляд розпланувального розвитку Києва цього періоду зазначимо, схожі містобудівні процеси відбувалися практично в усіх значних європейських столицях, великих містах і провідних містах європейської колонізації, що було пов'язане в першу чергу з розвитком економіки капіталізму та появою новітніх засобів транспортного сполучення. Так регулярне розпланування Подолу початку ХІХ ст. мало чим відмінне від клітчастої сітки Мангеттена того ж періоду. Знесення київських кріпосних валів в першій половині та в середині ХІХ ст. тотожне аналогічним процесам в європейських містах, коли на місці старовинних земляних укріплень (балворків) виникали зелені променади під назвою «бульварів», видатний містобудівний проєкт такого типу – віденський Рінг. Проблема переуцільнення міської забудови наприкінці ХІХ ст., раніше ніж в інших містах, була відрефлектована у Лондоні та отримала вирішення у вигляді концепції «міста-саду» Е. Говарда, яка в подальшому експлуатувалася більшістю свідомих учасників містобудівного процесу. Але диявол, як відомо, ховається у деталях, до розгляду яких ми й приступаємо.

Рис. 1.8. Підсумкова періодизація містобудівної діяльності в Києві ХІХ – початку ХХ ст.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

1. Досліджені первинні формулювання підходів до теми, зміни та удосконалення уявлень про містобудівний розвиток Києва ХІХ – початку ХХ ст., виокремлені п'ять принципово різних етапів фахових досліджень предмету:

– міжвоєнний період (1920-1930-ті рр.) – початкові дослідження з широкою постановкою питання про необхідність «районних студій» міста;

– післявоєнний період (1940-1950-ті рр.) відзначався більш ґрунтовним й водночас переважно об'єктним підходом до теми, період так званого накопичення матеріалу;

– історико-архітектурні дослідження 1970-1980-х років з постановкою проблеми підтримки та реконструкції міського середовища і наслідування містобудівного розвитку;

– перехідний період (1990-ті рр.), переорієнтація історико-теоретичних досліджень на «ринкове господарство» та відповідного замовника;

– актуалізація спеціальних досліджень історико-архітектурної та містобудівної спадщини ХІХ – початку ХХ ст. в 2000-і рр.

2. Уточнено й сконцентровано перелік дослідників, дотичних формування царини вивчення, дослідження та інтерпретації досвіду розпланувальної діяльності від зародження фахового відношення до містобудівної діяльності на вітчизняних теренах до виникнення оригінальних концепцій та практичних рішень, на прикладі міста Києва:

– міжвоєнний період: П. Ф. Альошин, С. О. Гіляров, М. С. Грушевський, О. М. Симзен-Сичевський, П. А. Тутковський, С. В. Шамрай, Г. Шапоровський, Д. М. Щербаківський, І. І. Щітковський;

– післявоєнний період: І. Я. Бялер, І. І. Врона, М. О. Грицай, І. О. Ігнаткін, А. О. Матушевич, В. І. Пілявський, Л. Т. Сакович, А. І. Станіславський, В. О. Шкваріков);

– дослідники 1970-1980-х: Є. Є. Водзинський, М. Ф. Гуляницький, Ю. М. Євреїнов, Є. І. Кириченко, С. К. Кілессо, Г. Н. Логвин, В. І. Тимофієнко, Т. О. Трегубова, В. В. Чепелик, Г. Я. Щербина, В. Є. Ясієвич;

– 1990-2000-і рр.: А. Б. Беломєсяцев, М. М. Дьомін, О. П. Зінченко, В. П. Ієвлева, М. Б. Кальницький, Н. М. Кондель-Пермінова, Д. В. Малаков, О. Г. Мокроусова, Ю. В. Павленко, Т. В. Скібіцька, О. С. Слепцов, Г. В. Шевцова.

3. Сформовано уявлення про початок, вдосконалення та значимість досліджень про містобудування, архітектуру та розпланування Києва ХІХ – початку ХХ ст. в контексті новітніх вимог до вивчення та застосування тривалих урбаністичних тенденцій у розвитку сучасного міста.

4. Означено прикмети столичного модусу у відношенні до Києва досліджуваного періоду – у сприйманні міста владою, широкою громадськістю і проєктувальниками – поряд та на рівні з дотичними епохами.

5. Обґрунтоване провідне, на відміну від письмових та інших джерел, значення картографічної інформації щодо вивчення розпланувальної діяльності в Києві ХІХ та початку ХХ ст., що певним чином визначає специфіку дослідження.

6. Визначені основні періоди містобудівного розвитку Києва у відношенні до розпланування зазначеної епохи:

– перша половина ХІХ ст. (1800-1850-ті рр.) – період регулярної розпланувальної реконструкції Києва;

– друга половина ХІХ ст. (1860-ті рр. – 1900 р.) – період Великих реформ, перехід до прискороного індустріально-капіталістичного містобудівного розвитку;

– початок ХХ ст. (1900-1918 рр.) – період кризи класичного капіталізму та пошуку альтернативних архітектурних і розпланувальних концепцій розвитку міста.

7. Зазначене підвищення ролі спеціальних досліджень історико-архітектурної спадщини в сьогоденні, з виділенням цільових напрямів – містобудівного, архітектурознавчого та культурологічного – що окреслюють і формалізують, сприяючи вирішенню, проблему співіснування значущого містобудівного надбання та актуального розвитку столичного міста.

РОЗДІЛ II

ЧИННИКИ ТА МЕТОДИ РОЗПЛАНУВАЛЬНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ КИЄВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. Топографічні та містобудівні чинники розпланувальної реконструкції Києва на початку ХІХ століття

Аж до початку планувальної реконструкції Київ носив яскраво виражений поліцентричний характер і складався з окремих «міст». У «Географічних вістях» 1765 р., що представляли собою відповідь губернської канцелярії на анкету Академії наук для складання атласу Російської імперії, говориться: «Місто Київ складається з трьох міст. 1. Києво-Печерська фортеця. 2. Старе місто Київ. 3. Нижнє місто Київ, званий Поділ». Але і через півстоліття, коли вже були зроблені перші кроки щодо регулярного перепланування і об'єднання міста, його складений характер залишається очевидним – за словами історика Києва початку ХІХ ст. М. Ф. Берлінського, «місто Київ складається з трьох частин, природно місцеположенням відокремлених: Києво-Печерська, старого Києва та Подолу» [8, с. 31].

Про самодостатність кожної з трьох частин Києва свідчать, з одного боку, чіткі межі «міст» і, з іншого їх правова і економічна самостійність. Кожне з них мало свою межу, систему оборонних споруд у вигляді фортечних валів з воротами. Кожна частина мала і певну правову самостійність. Державна адміністрація облаштувалась на Печерську – казенна палата, губернатор міста і військовий комендант. Церковна ієрархія управлялася зі Старого міста, тут на Софійському подвір'ї перебувала резиденція митрополита. Муніципальне управління зосередилося на Подолі, який мав Магдебурзьке право і, відповідно, свій магістрат. Економічні права кожного міста виражалися в роздільному господарському управлінні (яке відповідало адміністративному), в своїх виробництвах та ремеслах і в своїх угіддях поза містом, що належали монастирям і дворянам. В результаті кожна з трьох частин Києва мала всі атрибути і функції, необхідні для життя

окремого самодостатнього міста, що відповідно проявлялося і в розпланувальній структурі (див. рис. 1.6).

До початку XIX ст. *Печерськ* складався з фортеці і посаду: «Ця Києво-Печерська фортеця збудована з нової фортифікації з доданням кількох зовнішніх укріплень. Нині ж вона визнана головною фортецею, в ній губернська канцелярія» [251, с. 128]. Фортеця бастионного типу, циркульної форми в плані, охоплювала Лавру, яка в свою чергу займала східну, наддніпрянську її половину. Розпланування західної частини фортеці було майже «регулярним». Осередок Лаври займав архітектурний ансамбль Соборної площі. Успенський собор XI ст. і нова дзвіниця «заввишки понад сорок сажнів», споруджена у 1731-1745 рр. архітектором І. Г. Шеделем, служили головними орієнтирами Печерська. Форштадт або посад розташувався на північний захід від фортеці і був відділений від неї широкою еспланадою. Головною його віссю в середині XVIII ст. стала паралельна еспланаді вулиця Московська. Розпланування посаду, хоча й було складено з прямих вулиць, виконувалось органічно, слідуючи формі плато, спрямляючи вже існуючі дороги, і тому в результаті мала досить складний «діагональний» малюнок.

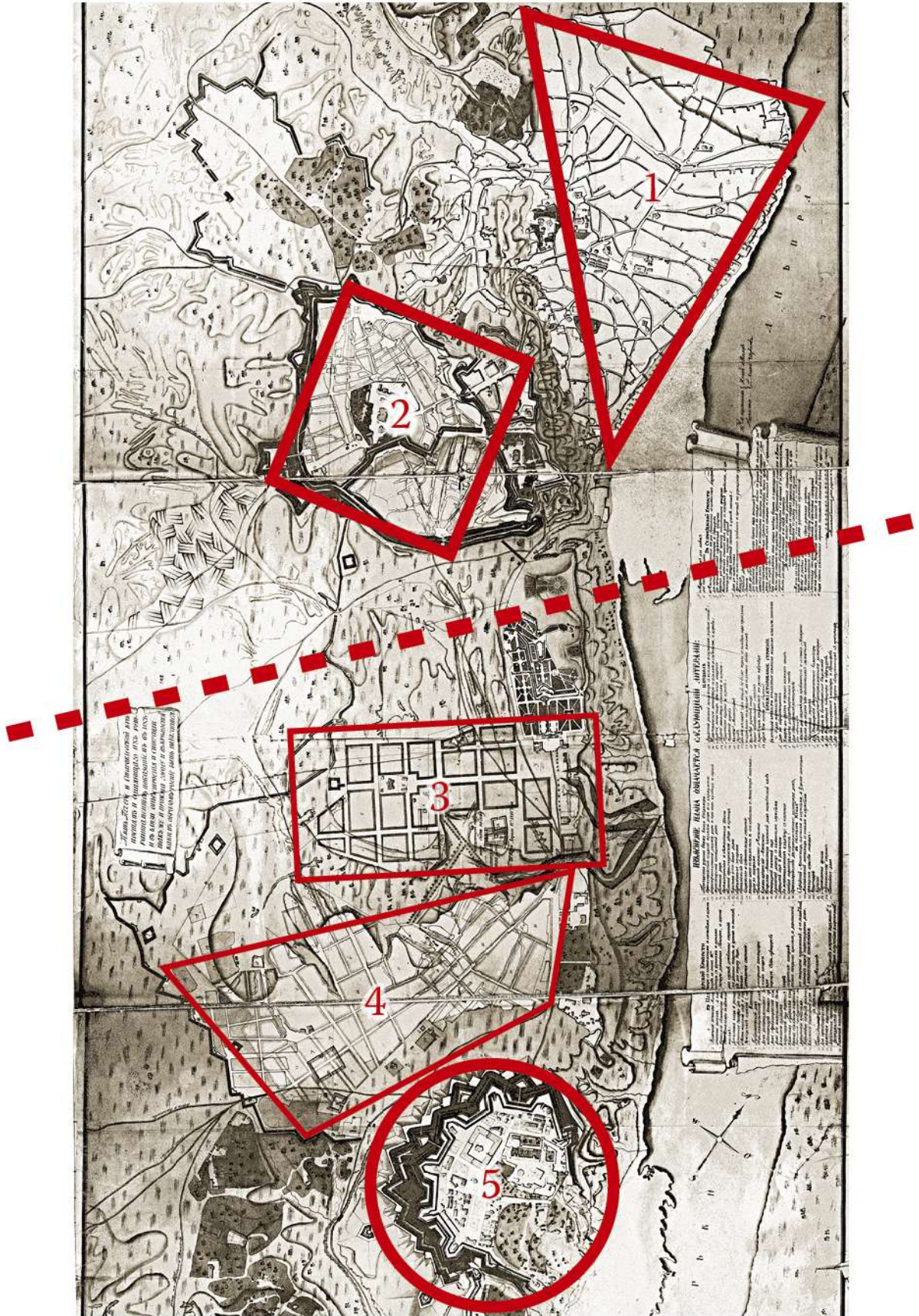
Верхній Київ наприкінці XVIII ст. складався з чотирьох відділень. 1679 р. зміцнено його вали. В результаті стародавні «города» Володимира та Ізяслава збереглися відповідно як Андріївське та Михайлівське відділення. Найбільше з древніх городищ, яке зберегло планування XI ст., «город Ярослава», було розділено на дві частини Поперечним валом – на Софійське і Печерське відділення, що спускалося до Печерських воріт, де нинішній Майдан. Домінанти Старого Києва були представлені в першу чергу архітектурними ансамблями Софійського і Михайлівського Золотоверхого монастирів. В обох монастирях виділялися стародавні собори, реконструйовані в XVII ст., і дзвіниці в два яруси, зведені на межі XVII і XVIII ст. Струнке первісне розпланування города Ярослава – дві перехресні під прямим кутом вулиці (прообразом яких слугували римсько-візантійські розпланувальні вісі кардо та декуман) з'єднували Київські та Золоті ворота по лінії північ-південь, а також Львівські та Печерські – у напрямку захід-схід [7, с. 43-45; 69, с. 219; 72, с.

13-18; 82, с. 65-77; 59, с. 110-123]. Допоміжні вулиці віялом розходилися від Львівських і Печерських воріт. Цю прозору розпланувальну конструкцію було порушено Поперечним валом і володіннями Софійського монастиря, що розрослися у XVI-XVII ст.

До початку XIX ст. *Поділ* практично зберіг середньовічне розпланування. В рівній мірі тут вирували майже незмінними традиційні форми життєдіяльності, пов'язані з Дніпром як великою транспортною артерією, торгівлею і ремеслами. Поділ був найбільш густонаселеним осередком Києва. Ядром містобудівної композиції Подолу була торгова (нині Контрактова) площа, на якій домінувала кам'яна ратуша XVII ст., увінчана баштою з дзигарем, і церква Богородиці Пирогощої XII ст. у бароковому вбранні. Площу кільцем оточували монастирі з кам'яницями XVII-XVIII століть: Братський монастир з Богоявленським собором (1690-1693 рр.) і Академією на сході, Грецький монастир з церквою Катерини (1739-1741 рр.) на півдні, Флорівський монастир з Вознесенської церквою (1722-1732 рр.) і Петро-Павлівський монастир з соборною церквою, перебудованою 1744 р. з домініканського костелу (1610 р.), на заході. В мальовничому «заплутаному» плануванні Подолу частина вулиць майже паралельними лініями піднімалася від річки і збиралася в пучки до Андріївського узвозу та в заплаву річки Глибочиці. Інша група вулиць вишикувалася в меридіональному напрямку, паралельно до підстави київських гір. Торгова площа розташувалася південніше геометричної середини Подолу, тут була найбільшої концентрація вулиць. Специфічна риса старого розпланування Подолу – елементи регулярності в осьових вулицях, які утворювали традиційний хрестоподібний каркас, поєднуючи Хрещатицькі ворота з Вознесенськими та Духівські з Кожум'яцькими. На заході до Подолу ладналися ремісничі урочища Гончарі-Кожум'яки, розташовані у великих ярах, оточених Замковою горою та Верхнім містом [105, с. 278-285]. Замкова гора (фортеця, що дала їй ім'я, припинила існування у XVII столітті) протягом століть залишалася головною домінантою Подолу.

Таким чином зазначимо, що кожен історичний осередок Києва мав розвинену систему просторових домінант та в тій чи іншій мірі містив початки регулярності,

що найбільшою мірою вплинуло на характер класицистичної реконструкції в першій половині XIX ст. (рис. 2.1).

Основні розпланувальні осередки наприкінці XVIII ст.:

- 1) Києво-Поділ, 2) Верхній Київ, 3) Липки, 4) Печерський форштадт, 5) Печерська фортеця

Рис. 2.1. Генеральний план Києва 1787 р. Розрив північного та південного осередків міста

Територія Києва, яку до початку великих розпланувальних перетворень XIX ст. займали три його історичні частини, являла собою витягнуте з півдня на північ плато, зі сходу обмежене Дніпром, а з заходу річкою Либідь. Південною межею великого Києва в XVIII ст. був Видубицький монастир, а природним кордоном гирло Либіді, яка впадає в Дніпро. На півночі межею міста послуговував Кирилівський монастир та передмістя Дорогожичі. Таким чином Київська гряда простягнулася паралельно Дніпру з півночі на південь, маючи яскраво виражений рельєф: східна крайка височить над рікою в середньому на 100 м, в свою чергу західний бік плато плавно знижується до річки Либідь. Гряда порізана безліччю ярів і долин із струмками та річечками, що ділять її на окремі «острови», відокремлюючи нагірні заселені осередки один від іншого.

Печерськ і Старе місто розташовані на плато біля крутого східного краю гряди через 3 км одне від іншого. Трикутник заплави біля Верхнього Києва зайнятий в південній частині Подолом, за яким на північ йшли заливні луки Оболоні. Вузловий характер цього розташування в тому, що саме тут Дніпро впритул підходить до неприступного і захищеному міськими укріпленнями плато. В свою чергу нижнє місто – Поділ – доступне з боку ріки. Таким чином ландшафт відігравав основоположну роль у сполученні осередків міста до початку XIX ст.

Цікавий коментар щодо природи специфічного київського ландшафту знаходимо у М. С. Грушевського: «У міру того, як льодовик залишав Дніпровську долину, і сухі лесові бархани стали покриватися рослинністю і заселятися всякою живністю, на прирічкових узгір'ях нинішнього Києва, над величезною долиною Дніпра нижче його злиття з Десною, на кордоні родючого чорнозему і піщаного моренного ґрунту, в околицях багатих звіром, рибою та іншою живністю, – людське життя стало розвиватися буйно та інтенсивно, як це тільки дозволяли йому тодішні умови існування. Слід мати на увазі, що річка систематично пересуваючись на захід і підмиваючи берег протягом тисячоліть мали забрати якраз, напевно, найбільш багаті слідами найстарішого людського побуту прирічні пагорби, і від них залишилася лише мала частина, – в основному там, де річка ві-

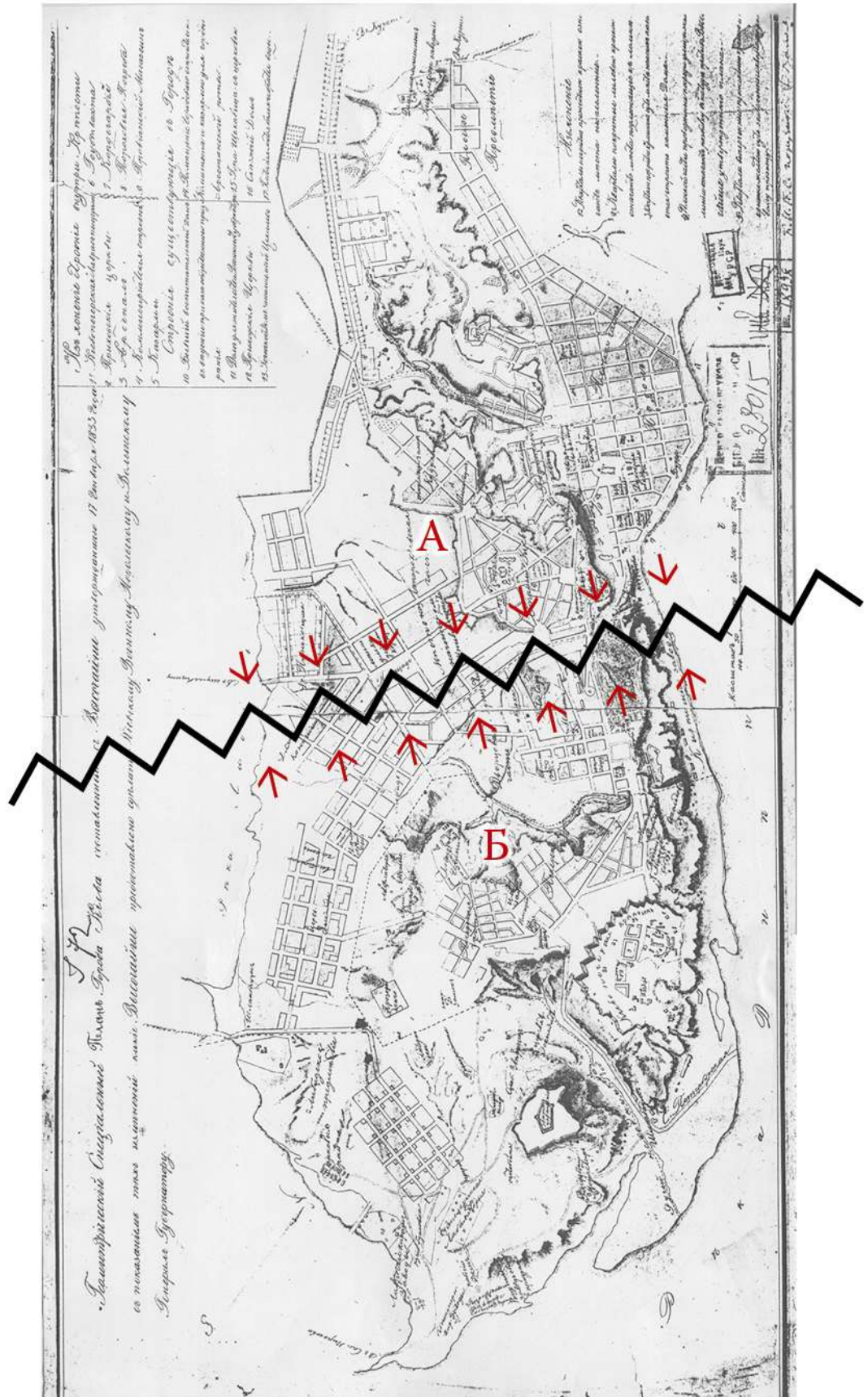
дійшла від цих пагорбів: як це було власне в північній частині нинішнього Києва» [32, с. 5-6]. В статті П. А. Тутковського «Доісторична природа Києва», з того ж збірника, йдеться про особливості складання ландшафту міста в до- і післяльодовиковий період. Витоки та характеристики київського ландшафту до такої міри яскраві й виразні, що навіть безпосередньо окреслюють особливості сучасного розпланування: «На схід, на північно- і південний схід від Києва тяглися в неосяжну далечінь низовини Полтавщини та Чернігівщини, які теж були покриті бурими глинами, і значно нижче, ніж тепер. Поверхня бурих глин всюди розмивали дощовими струмками, і тому стала дуже розчленованою ровами, які спускалися до западини на східному краю території Києва. Вже на початку четвертинного періоду тут утворилася велика річка – Дніпро, яка потроху поглиблювала своє ложе і вимивала для себе заплаву. Спочатку ложе Дніпра було значно далі на схід, ніж тепер, і тільки потроху, протягом тисячоліть, у міру розмивання правого берега, наближалось до нинішнього Києва, залишаючи на лівому березі старі свої піщані рукави. В кінці дольодовикової епохи Дніпро вже був майже в тому самому місці, що й тепер, тільки на нинішньому Подолі він підходив ближче до правого берега і вимив підніжжя Київських гір. Береги Дніпра мали тоді інший вид, ніж тепер; Київські гори були значно нижче (на цілих 14 *сажнів* або на 30 м) і височіли лише на 32,4 *сажня* (або на 69,4 м) над рівнем Дніпра, досягаючи абсолютної висоти 72,14 *сажні* (154,38 м) над нинішнім рівнем моря. Подекуди Наддніпрянське гори були вже розділені бічними долинами і початковими системами ярів; так, вже існувала, наприклад, долина Либеді, вже почали утворюватися і деякі великі яри (Протасів яр, Глибочиця, частина Кирилівських ярів та інші). Біля підніжжя Київських гір витікали, як і тепер рясні струмки підземної води, яка тримається на синій глині і створює природні кринички. <...> В кінці післяльодовикової епохи територія Києва мала майже такий точно вид, як і тепер. Київські гори вирости, стали вище внаслідок того, що протягом другої половини післяльодовикової епохи на морені зібралася товща лесу в 10-15 *сажень* завтовшки; почали прискорено розвиватися, розгалужуватися і заглиблюватися наші яри; утворився, між іншим, яр, який починався біля Бессарабки, йшов через нинішній

Хрещатик (тепер уже вулиця Воровського) до Дніпра і мав відгалуження з обох сторін (напр., із заходу – яри, по яких прокладені вулиці Фундуклеївська або Ленінська (нинішня Богдана Хмельницького. – *Б. Є.*), Прорізна, Хрещатицький провулок, Софійська, Мала Житомирська, Костьольна, а зі сходу яри, по яким йдуть вулиці Миколаївська (Архітектора Городецького. – *Б. Є.*), Інститутська, Олександрівська (М. Грушевського + Володимирський узвіз. – *Б. Є.*); інший яр починався теж у Бессарабки і йшов до долини Либеді, а з лівого боку в нього впадав яр Кловського узвозу; утворилося і ще багато інших ярів. <...> Більшість цих ярів заросла лісом, який зберігся аж до великокнязівських часів і навіть набагато пізніше – до початку XIX ст. (коли, напр., існувало ще Козине Болото за будівлею колишньої міської думи (північно-західний бік Майдану. – *Б. Є.*), – нинішній будинок окрвиконкому, і т. п.). Первинні ліси покривали всю територію Києва, і тільки на південь починався степ» [258, с. 26-27, 31-32]. Тобто природна складова київської топографії грала провідну роль у формуванні міста [див. також 265, с. 5-31], оскільки основними напрямками при трасуванні вулиць були заплави ярів і вододіли річок та струмків. Впродовж великих розпланувальних робіт першої половини XIX ст. цей фактор потужно впливав на формування міського плану.

До розпланувальних робіт XIX ст. сполучення між частинами міста було важким через пересічений рельєф, що довгий час підтримувало їх відособленість. Верхнє місто з Подолом було пов'язане давніми узвозами через Воздвиженський (Андріївський) та Вознесенський вихід. Зв'язок Верхнього і Нижнього міст з Печерськом здійснювався через Хрещатий яр, далі дорога по ярах піднімалася на «Дику ниву», досягаючи Київських воріт Печерського містечка. А також через пішохідну дорогу, так званий «Шлях прочан» на позначці + 160° [85, с. 92-108]. Велике значення в таких умовах набував візуальний зв'язок між «містами», їх панорамне прочитування. Три осередки існували окремо, і в містобудівному відношенні як єдине ціле Київ сприймався лише з далеких точок обзору лівого берега Дніпра.

Нові умови капіталістичного розвитку, в смугу якого вступала Росія в кінці XVIII – половині XIX ст., вимагали якнайшвидшого розширення і впорядкування старих міст. У такій ситуації формально-геометричний підхід стає найбільш дієвим щодо міського розпланування. У більшості російських міст регулярне перепланування було здійснене в останній третині XVIII ст. Але у Києві цей процес затримався на півстоліття. До 1793 р. – маніфест про включення Правобережної України до складу Російської імперії – Київ залишався прикордонним містом, в першу чергу фортецею і військовою базою. Тому наприкінці XVIII ст., коли в Росії склалися певні вимоги до цілісності та впорядкованого розпланування міст, з'являються критичні оцінки Києва як міста хаотичного й більшою мірою середньовічного. Виразним прикладом до цього послуговують слова імператриці Катерини II, яка відвідала Київ 1787 р.: «Дивне тутешнє місто: воно все складається з укріплень та з передмість, а самого міста я до сих пір не можу дошукатися» [116, с. 22]. До 1799 р. відноситься не менш критичне зауваження письменника Ізмайлова: «Сполучення між трьома частинами міста надзвичайно важке, здається, що ви бачите три різні селища, та і все місто ледве заслуговує ймення граду» [119, с. 8] (рис. 2.2).

Наприкінці XVIII ст. все глибше усвідомлюється *необхідність влаштування зручних сполучень між основними осередками Києва*. Збільшенню взаємозалежності частин міста сприяло поглиблення специфічних засад трьох «міст», певну функціоналізацію зумовила їх адміністративна самостійність. *Печерськ* об'єднував в собі функції військово-адміністративного центру, у Печерській фортеці облаштувалась державна адміністрація. Звідси неодноразово виходять спроби скасувати гетьманське управління містом, що вдалося зробити на рік у 1761 р. і остаточно 1764 р. В середині XVIII ст. поруч із Печерськом зводиться царський Маріїнський палац, у 1784-1801 рр. в самій фортеці будується великий Катерининський кам'яний арсенал. *Старий Київ* набуває значення як ідеологічний центр. В цей час зростає інтерес до київських старожитностей. Тут знаходиться перша кам'яна руська церква, Десятинна, найстаріша її метрополія – Софійський собор.

«Генеральний Спеціальний План Міста Києва складено 17 січня 1833 року і Височайше затверджено»
 А — Старе місто; Б — Печерськ

Рис. 2.2. Генеральний план Києва 1833 р. Об'єднання Старого міста і Печерська

Старе місто Київ беззаперечно визначається імперцями «матір'ю міст руських». 1878 р. в день свого народження Катерина II віддає почесні святиням Верхнього міста, куди поспішає «приклясти до святих мощей, опочівающим тамо» [233, с. 48]. Зміцнюється роль Подолу як торгово-виробничого центру. Економіка міста міцніє після перенесення на Києво-Поділ із Дубно Хрещенської (Стрітенської) ярмарки під ім'ям Контрактів. На ярмарку уклалися великі оптові угоди, сучасники порівнювали його із Лейпцизьким. Ремесло в рамках старої цехової системи також зосередилося на Подолі, де облаштувалися всі київські цехи.

Пошвавлення економічного життя та вдосконалення міського управління – відкриття 1788 р. Міської думи відповідно до «Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії» – сприяли зростанню населення й активізації будівництва. Почалося стихійне зростання численних приміських слобід, злиття яких з містом фіксувалося постфактум: 1799 році указом Павла I підтверджено включення в межі міста Передмісної слобідки, Звіринця і Плоскої частини, а також передмість Куренівки, Пріорки й Сирця, «бо ж вони не стільки від поселення відокремлені, але в совершенном з оним соединеніи знаходяться і населені міськими жителями» [КОДА, ф. 2, д. 1 765]. У такій ситуації перед владою Києва і перш за все перед міським архітектором, які контролювали засадничу діяльність з благоустрою міста, постали першорядне завдання:

- *зведений генеральний план, що передбачав злиття частин міста;*
- *упорядкування забудови шляхом досягнення «регулярності», випрямлення існуючих і прокладання нових вулиць;*
- *досягнення «єдності» та благоустрою міста застосуванням типових «зразкових проєктів».*

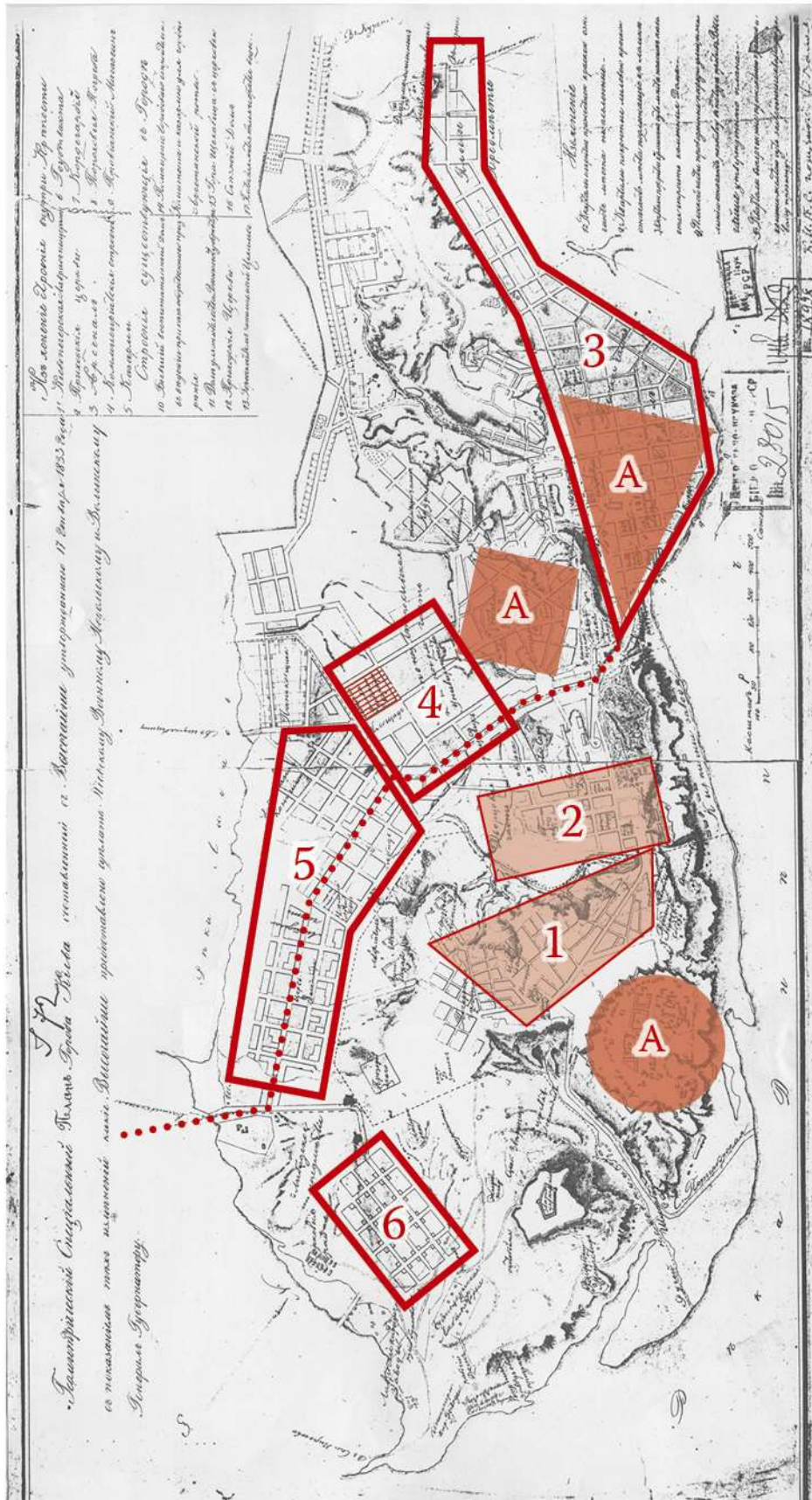
Таким чином на початку XIX ст. дії щодо містобудівного впорядкування Києва укладаються у наступні напрями, по перше це класицистична реконструкція старих міських зосереджень, тобто Печерська, Нижнього та Верхнього міст; і по друге – дорощування існуючих осередків наново розпланованими територіями.

Один з перших дослідників будівельних уложень для міста Києва, Г. Шаповорський, підкреслював, що з усіх галузей міського господарства та комунальної політики *система регулювання та регламентації міської забудови* є одною з тих, що найбільш впливають на зовнішній вигляд міста. «Система міських будівельних правил, яка довго діє, так само як і реалізація плану забудови міста, розрахованого на довгостроковий період, не тільки накладає на зовнішній вигляд міста відбиток, але і визначає подальший напрямок його зростання» [267, с. 1].

Система управління містом, що діяла у першій половині XIX ст., точніше дві третини ст., ґрунтувалася на Катерининському Міському положенні 1785 р. Відповідно до цього положення кожна Міська дума мала вузькостанове представництво й не була вповноважена вирішувати господарські питання. Управління будівництвом і розплануванням міста здійснювалося по вертикальних каналах. Комісія будівель по забудові Подолу (1812-1833 рр.), Тимчасовий Будівельний комітет (1821-1833 рр.), Постійний Будівельний комітет і V округ Інженерного відомства (з 1834 р), очолювані місцевою адміністрацією та городовим архітектором, підпорядковувалися центральній владі і керувалися височайше затвердженим Положенням про забудову Києва 1812 і 1834 р. [230, с. 11; 17, с. 14].

Наскільки послідовною і жорсткою була регламентація будівництва в Києві можна судити за Положенням 1834 р. [213, т. IX, № 6704]. Перш за все заохочувалася забудова головних вулиць, а ділянки надавалися за конкурсом тим, хто зобов'язувався поставити більшу будівлю, причому терміни зведення були обмежені трьома роками – дерев'яного, та п'ятьма – кам'яного будинку. Строго каралося довільне будівництво без дотримання міського плану. Забудову було розділено на розряди, що регламентували матеріал будівель та їх розміри: № 1 – від 24 до 45 *аршин* уздовж по фасаду та до 1000 *кв. саж.* площею; № 2 – 15-24 *аршин* і до 600 *кв. саж.*; № 3 – 9-12 *аршин* і до 300 *кв. саж.* [267, с. 3-4]. Указ «Про будову будинків в містах по Височайше затвердженим фасадам» наказував будувати приватні будинки тільки за проектами із «Зібрання фасадів», виданого п'ятьма томами у 1809-1812 рр. При розмаїтті більш ніж сотні зразків київські

вулиці заповнили найпростіші «казенні» фасади – №№ 39, 47 і 88, тобто одноповерхові будинки на п'ять, три і на сім осей / вікон по фасаду [230, с. 14] (рис. 2.3).

Зведена схема, на якій поєднано розпланувальні патерни з генеральних планів 1787, 1811, 1815, 1833 рр. А) первинні розпланувальні осередки; 1) Форштадт; 2) Липки; 3) Поділ; 4) Університет; 5) Нове строєніє; 6) Звіринець

Рис. 2.3. Регулярний розпланувальний каркас Києва 1787–1837 рр.

2.2. «Регулярні» засоби реконструкції існуючих районів Києва у першій половині XIX ст.

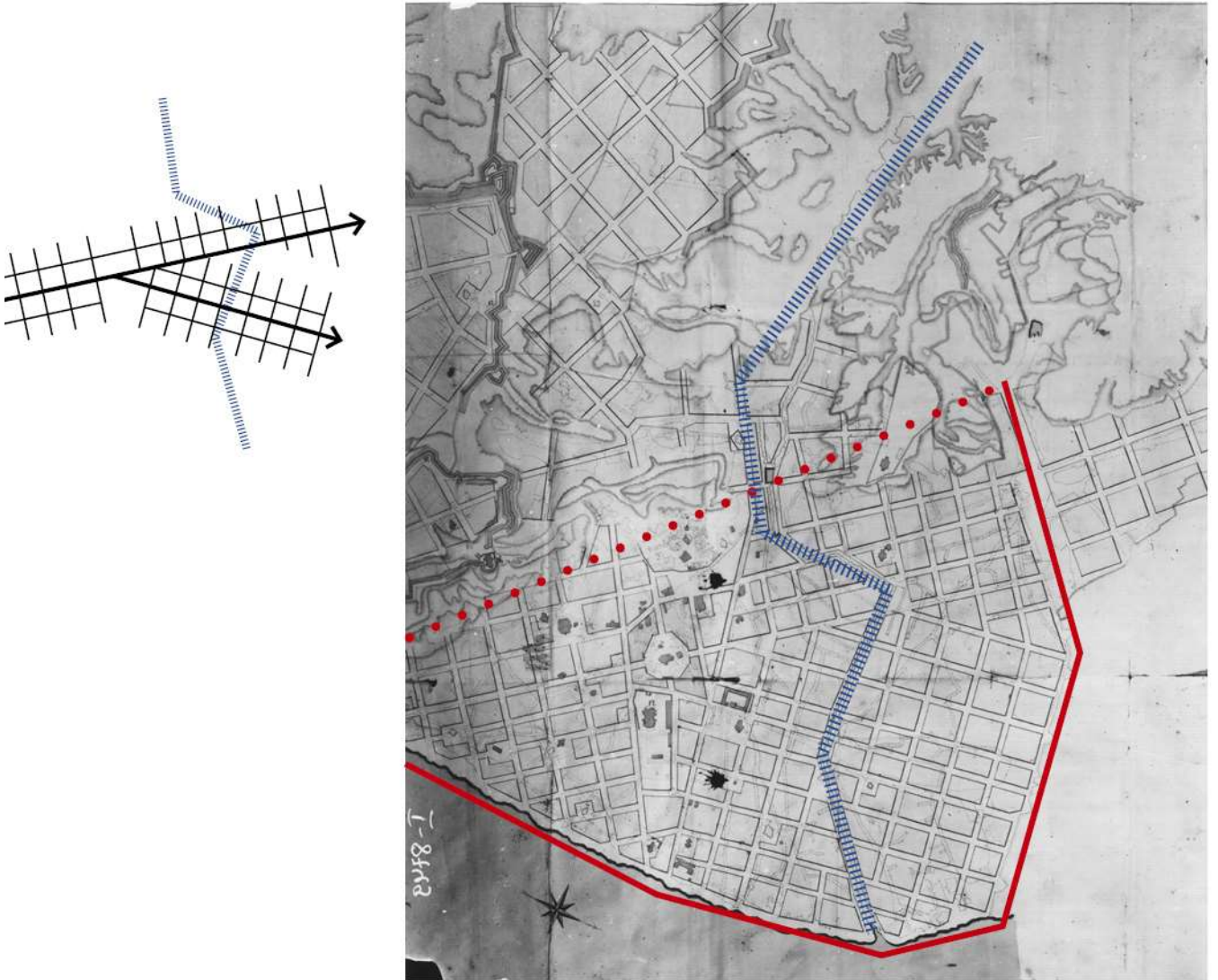
Так звана «регулярна» реконструкція Києва почалася в першу чергу з перепланування історичних міських осередків та відбувалася всюди по-різному і отримала різну глибину впливу на їх розпланувальні структури.

Печерськ, наймолодше з київських «міст», вже у XVII ст. зазнав помітного культурного і економічного підйому, а протягом наступного ст. придбав всі міські функції. З початку XVIII ст. Києво-Печерська фортеця розбудована як регулярне місто. Крім розпланування і рядової забудови форштадта регулярність Печерська була закріплена репрезентативними ансамблями Арсеналу і Царського палацу з чітким геометризаним малюнком парку [188, с. 3-16]. Але у першій третині XIX ст. посилювалося військове значення Печерська, у зв'язку з чим скоротилась житлова і громадська територія міста: 1822 р. проєкт розширення еспланади фортеці передбачав знесення будівель в південній частині Печерська. До того ж ухвалення проєкту Нової Печерської фортеці (1830 р.) зі значним розширенням території ще більш блокувало розвиток цивільного міського осередку Печерська, тобто «посаду». Будівельну активність переміщено на Старокиївське плато та в Либідську частину. В свою чергу розпланувальне ядро Печерська з мінімальними змінами включене в новий план міста.

Найбільш радикальне перепланування отримав *Поділ*. На першому реконструктивному, так званому «зведеному плані» Києва район отримує дрібно-чарункову розпланувальну сітку. Контур нових прямокутних кварталів майже повністю повторював межі допожежної забудови. Центром Подолу залишилась Торгова площа, якій надавалась восьмигранна форма. На магістрат в центрі площі орієнтувались всі дотичні вулиці. Успадкована особливість планування – вулиці, що проходили паралельно підставі київських гір. В той же час очевидне випадкове розташування щодо нового розпланування вцілілих кам'яних споруд, в основному церков, які займають прямокутні майданчики, вирізані в найнесподіваніших місцях кварталів, і композиційно аж ніяк не пов'язаних з вуличною мережею (рис. 2.4).

Допожежний план Подолу

Проект розпланування Подолу 1786 р.

Рис. 2.4. Проект перепланування Подолу 1786 р. «Двовекторна схема»

Так чи інакше проєкт 1786 р. не був затверджений, а наступний реконструктивний план Подолу складено лише після пожежі 1811 р. міським архітектором А. І. Меленським. Перші дослідники проєкту дали цьому проєкту виключно високу оцінку: «За красою це креслення врят чи поступається кращим відомим планам міст, наприклад прославленим планам Петербурга, виконаним архітектором Ж. Леблоном або М. Махаєвим» [210, с. 201]. На цьому плані намічено п'ять площ, дві з них, Житноторзька та Контрактова, що розташувались по обидва боки Гостиного двору, склали центральну площу, для влаштування якої потрібно було перенести 38 будинків. Ще три площі розкривалися до Дніпра – Рибна, Дров'яна та Сінна. Пояснювальна записка свідчила: «За цим планом для безлічі народу, що збирається на торги, призначено одну велику та три інші меншої площі, на яких будуть продаватися життєві й інші потреби, але всі кам'яні монастирі та церкви залишаються недоторканими, із зазначеним біля кожної церкви пристойної невеликої площі, котрих раніше близько них зовсім не було. <...> Всі вулиці на Подолі розташовано набагато ширше. <...> Перша з цих пряма вулиця, що веде з Печерська на Поділ, представлятиме погляду Гостинний двір із магістратом у всьому його виді й красі; подібно до цього і іншими вулицями дотримані будуть за можливістю хороші види, як то Андріївська церква, що стоїть на самій висоті гори й відома чудовою своєю архітектурою» [ЦДІАУК, ф. 442, оп. 1, д. 300, арк. 26].

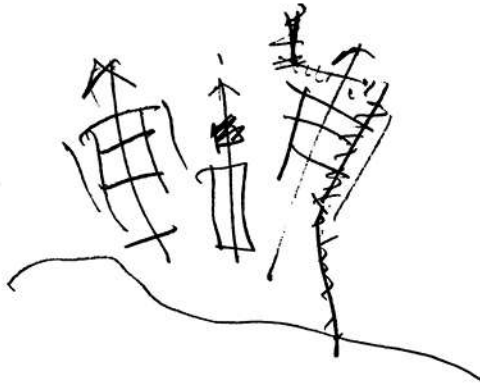
Головна відмінність проєкту від попереднього – спроба організувати композиційно-просторові зв'язки між уцілілими спорудами. На постраждалій від пожежі території А. І. Меленський передбачив грандіозний ансамбль, ядром якого мала стати значно розширена Торгова (Контрактова) площа. Певною мірою архітектор використав планувальний прийом проєкту 1786 р.: вісь схід–захід проходить Іллінською церквою, центральною площею та Замковою горою, збережені і променеві вулиці охоплюють ці об'єкти. Нові вулиці, віялом оточуючи цю вісь, розходяться від Дніпра до гір, причому північний промінь збігається з каналом річки Глибочиці, а симетричний йому східний орієнтовано точно на Андріївську церкву. По головній осі розташовано витягнуті вздовж неї квартали

Братського монастиря та Гостиний двір (будується з 1809 р.). За ним церква Богородиці Пирогощії, циркульний майданчик навколо якої начебто апсида примикає до головної площі. Подібними «поше» до центральної площі з півдня підключається Катерининська церква, а з півночі – церква Спаса. У західну частину «віяла» включався масив Флорівського монастиря, який фланкують зіркоподібні планувальні вузли: вулиці, що розходяться від церков Миколи Доброго і Миколи Притиска. Багато нових вулиць, спрямляючи, успадковують напрямки провулків, що існували тут раніше (рис. 2.5).

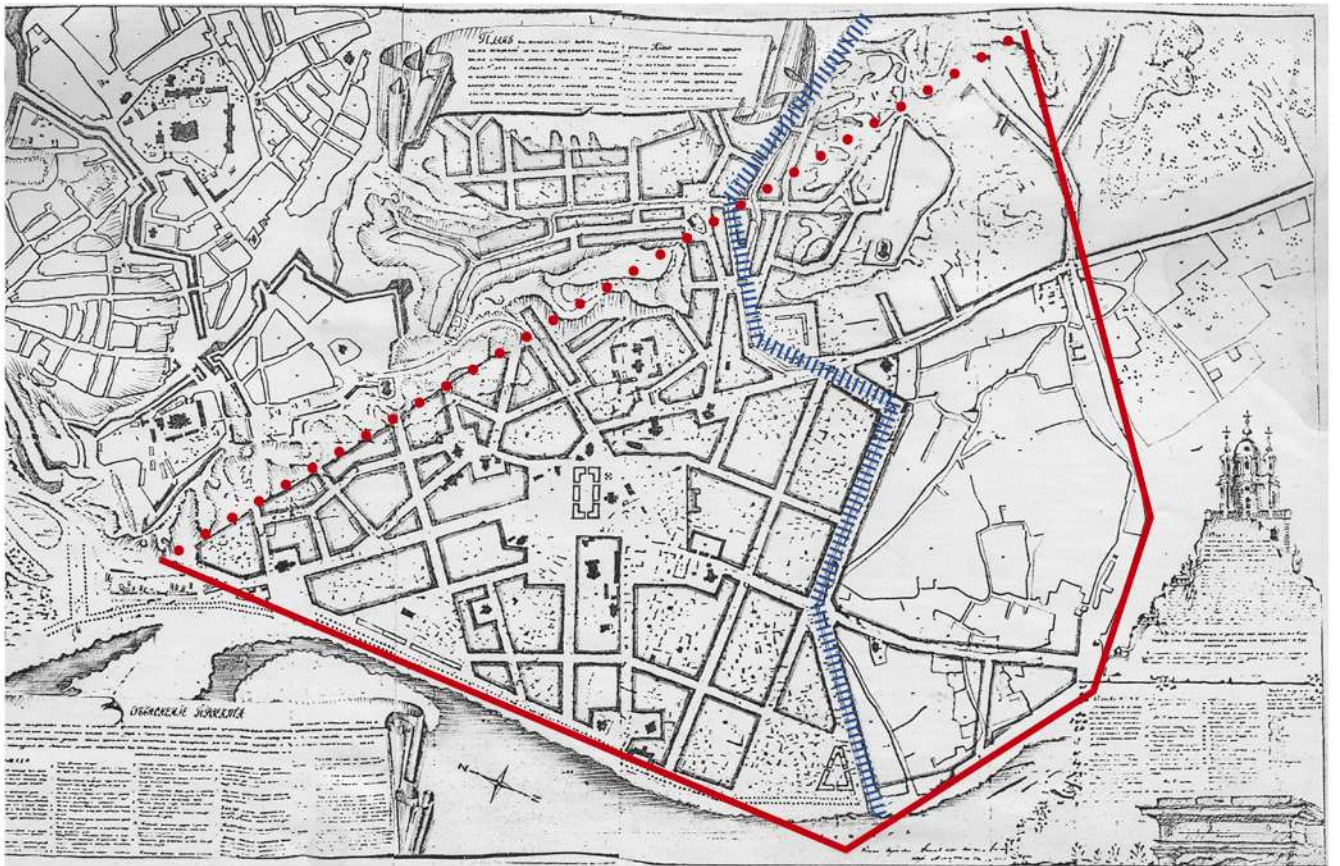
Пречудове феєричне розпланування А. І. Меленського вносило майже барокову динамічність і впорядкованість в об'ємно-просторову композицію кам'яниць, здебільшого церков, що збереглися після пожежі. Але й цей проєкт не було затверджено. До виконання прийнято план петербурзького архітектора В. І. Гесте (1812 р.), «за особливим височайшим повелінням складений». Без сумніву, імператору імпонувала чітка прямокутна сітка вулиць, накладена на Поділ, урочище Гончарі-Кожум'яки та Плоску частину. В. Гесте спрямував плин річки Глибочиці безпосередньо до Дніпра, відновлюючи її старовинну природню течію. Потім симетрично до нової Глибочиці петербурзький архітект доповнив територію Подолу коштом прирізки Оболонських луків. Глибочиця та вулиці, що з неї витікають, Верхній та Нижній вал, стають головною планувальною віссю Подолу. На цій осі, біля підніжжя Щекавиці та Замкової гори було закладено велику ринкову Хлібну (Житню) площу, прямокутну в плані (рис. 2.6).

У південній частині Подолу збережено майже всі кам'яні споруди. Ядром залишилася Контрактова площа, із паралельними Гостинному двору сторонами вона виявилася вмонтованою в нову квартальну сітку під випадковим кутом. Формальний підхід придворного архітекта Вільяма Гесте позначився і в тому, що більшість збережених будівель виявилась начебто чужорідними включеннями в нове планування Подолу.

Розпланувальна реконструкція посилювала особливо важливу для Подолу торгову функцію.

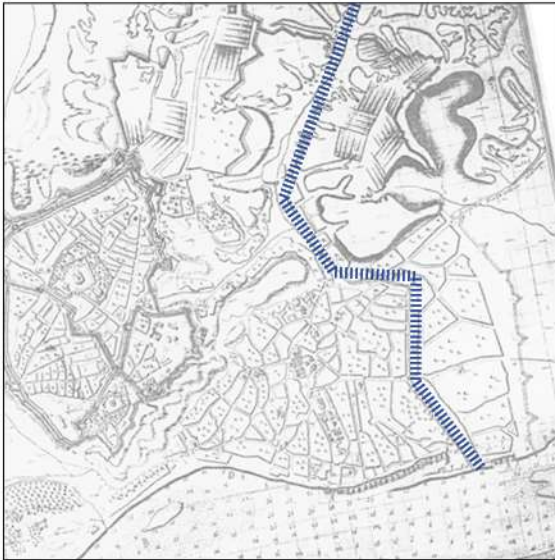

Допожежний план Подолу

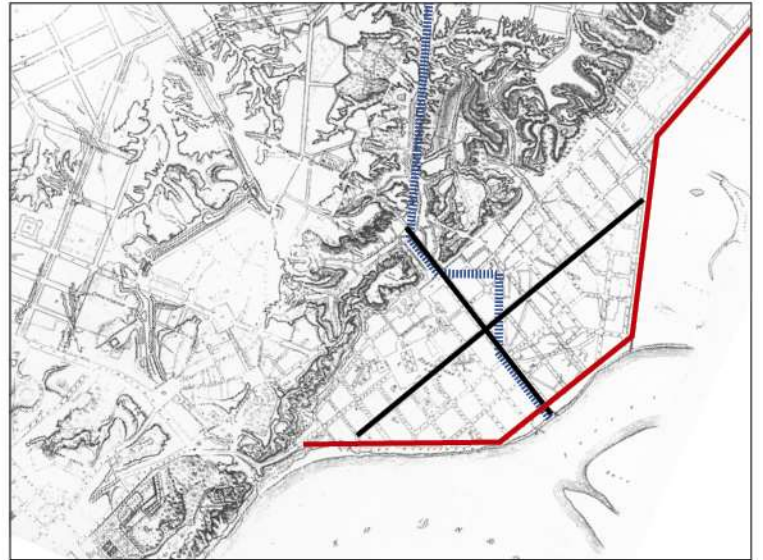

Проект розпланування Подолу А. Меленського, 1811 р.

Рис. 2.5. Проект перепланування Подолу А. Меленського 1811 р. «Тривекторна схема»

Допожежний план Подолу

Розпланування за проектом В. Гесте, 1815 р.

Розпланування південної частини Подолу, 1815 р. 4-4 – вул. Олександрівська, 5-5 – набережна, 6 – пл. Різдва (Поштова)

Рис. 2.6. Підсумкове розпланування Подолу за проектом В. Гесте 1815 р. «Індиферентна схема»

Після розбивки нового розпланування і початку забудови найгострішим стало питання відновлення Магістрату, Гостинного двору і Контрактового будинку. 1814 р. Гесте пропонує проєкт центральносиметричного трьохчастинного комплексу Магістрату, в кварталі трапецієподібної форми навпроти Гостинного двору. За словами архітектора, «Магістрат становить середній і головний предмет з пристойним портиком, баштою і галереєю для музики, над нею дзигар і на вершині зображення Михаїла Архангела» (В. І. Гесте – П. С. Черепанову, 11 червня 1815 р. [ДАКО, ф. 2, оп. 3, д. 3085]). Місце знаходження та символіка Магістрату і навіть дзигар на ньому залишились традиційними, однак з усього ансамблевого комплексу майбутнього міського управління побудований був лише Контрактовий дім.

Стіни нового Гостинного двору, закладеного замість застарілого торговища архітектором Луїджі Руска, були виведені на висоту одного поверху вже до пожежі. Але зведення будівлі було закінчене лише 1828 р., запроєктований другий поверх так і не збудовано. За відсутністю нового Магістрату Контрактовий дім та Гостинний двір з п'ятдесятьма трьома магазинами набувають функції фактичного центру Подолу. Незважаючи на прямокутне розпланування, просторові співвідношення основних архітектурних домінант Нижнього міста не було порушено, звичайна рядова забудова за зразковими, тобто типовими проєктами залишається малоповерховою. У такому вигляді вирішено класицистичну реконструкцію найстарішої площі міста, а город Києво-Поділ приведено до регулярства.

Верхнє або Старе місто згідно з реконструктивним планом Києва 1786 р. впорядковується не менш радикально, ніж Поділ. Його розпланувальну форму зумовили земляні вали та кам'яні стіни монастирів. Вулиці рішуче випрямлено, їх кількість скорочено, квартали збільшено. Але збережені були, так би мовити, «віяла» вулиць, що розходились від Львівських та Печерських воріт. Недоторканим залишилося найменше відділення, Михайлівське, зайняте монастирем. Хоча план 1786 р. й не затверджено, на ньому намічено схему вулиць східної частини Старого міста: через вулиці, що сходяться до сучасного Майдану, намічено єдиний поперечний провулок, Михайлівський, на кшталт класичної *via quintana*.

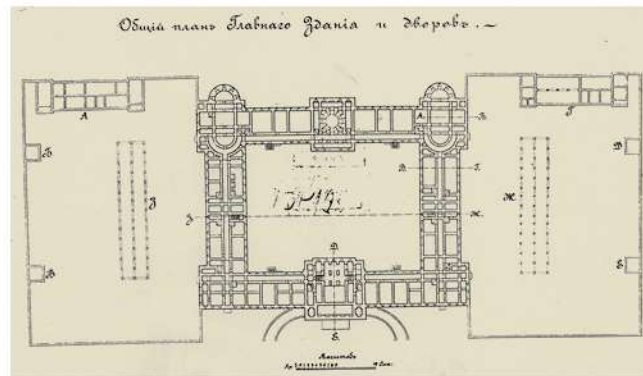
План 1787 р., що увійшов до Зводу законів, у відношенні до Старого міста також не було здійснено, й мало чим він відрізнявся від попереднього. Знову питання про реконструкцію Старого міста виникає лише після війни з Наполеоном. 1814 р. київський цивільний губернатор П. С. Черепанов листує до київського військового губернатора М. А. Милорадовича з проханням прискорити затвердження генерального плану міста. Для цього до Києва спрямовано В. І. Гесте, який в доповідній записці констатує, що Старокиївська частина, забудована бідними будівлями, легко може бути приведена «до регулярства». Та, як і раніше, розпланування Верхнього міста зберегло свої первинні обриси.

Найбільш значні зміни в розплануванні Старокиївської частини відбулися на початку ліквідації оборонних валів у 1830-ті рр. На генеральному плані 1833 р. у Верхньому місті, без валів, гранично спрямлено вулиці й збільшено квартали. Давня осьова вулиця (майбутня Володимирська) ніби завершена Софійською дзвіницею, але за монастирем, проходячи крізь Золоті ворота, вже продовжена на захід. Зміни в її трасуванні фіксуються В. І. Беретті 1836 р. Цілком імовірно, що «Беретті уявляв нинішню Володимирську вулицю, як стрункий проспект, що починався б Десятинною церквою і собором Андрія Первозванного, і що саме з цими двома кращими в той час спорудами в одну лінію потрібно було пов'язати майбутній корпус університету» [17, с. 24]. Врешті вулицю було переміщено приблизно на 50 м на південь і, проходячи повз Софійський монастир та Золоті ворота, вона досягла Університету (рис. 2.7).

Ансамбль Присутствених місць. У проєкті 1833 р. перед обома монастирями Старого Києва, Софійським та Михайлівським, намічені квадратні площі. Поєднала їх коротка вулиця на місці Поперечного валу. Цей перешийок, згодом Володимирський проїзд, був єдиною трасою, що порушувала давньоруську планувальну схему XI ст. Розчищення валів тривало з 1832 по 1850 р. До цього часу в зв'язку із будівництвом Нової Печерської фортеці стару будівлю Присутствених місць навпроти Маріїнського палацу знесено та ділянку для нової будівлі виділено на Поперечному валу, який прибрали в останню чергу.

Вид на будівлю Університету та Університетський плац з вул. Круглоуніверситетської, 1872 р.

План Університету, архіт. В. Беретті, 1833 р.

«Латинський квартал» на плані 1837 р.

Рис. 2.7. Ампірний фасад Києва. Розпланування «Латинського кварталу» проект В. Беретті, 1833 р.

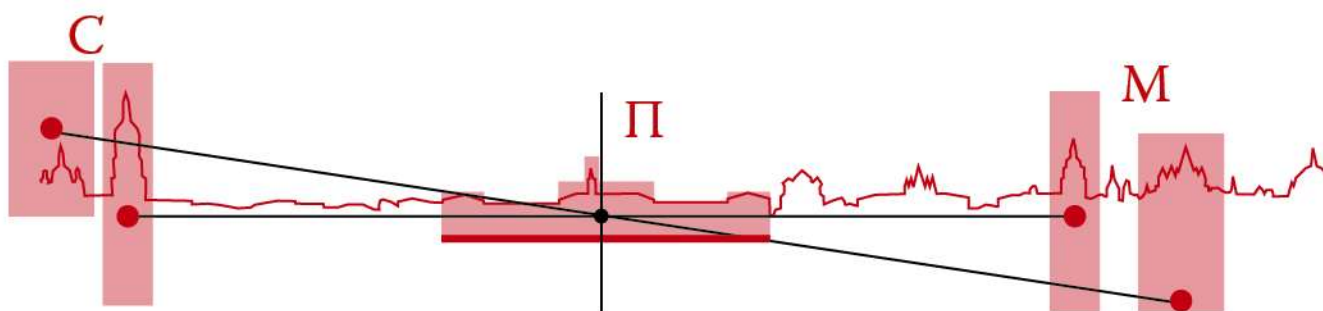
Будівля зводилася архітекторами К. А. Скаржинським, М. С. Іконніковим та І. В. Штромом у 1854-1857 рр., і в результаті зайняла цілий квартал по фронту проїзду, звернутому до Хрещатика. В плані квартал має симетричну п'ятикутну форму і з північного боку обмежується двома основними вулицями Верхнього міста, Великою Володимирською та Великою Житомирською, перехрестя фіксує каланча з пожежним депо. Головний фасад Присутствених місць має традиційну потрійну класицистичну композицію – центральна частина і фланги виділені додатковим третім поверхом.

Чітко виражена симетрія перетворює будівлю на сполучну ланку між ансамблями обох монастирів. Перед чільним фасадом було влаштовано широкий бульвар, фланкований дзвіницями монастирів. Деякий час Володимирський проїзд був навіть головною променадою міста. Таким чином, Київ придбав останню за часом споруду класицизму і ансамбль, що пов'язав в одне ціле давньоруські, барокові та класицистичні пам'ятники. З боку Липок відкрилася панорама нового міського центру: Хрещатик у долині, а зверху протяжний корпус Присутствених місць, який обрамляють доміанти монастирських дзвіниць, на однаковій відстані від центральної осі розташувались золотоголові піраміди Софійського та Михайлівського соборів. Величний масштаб ансамблю підкреслювала малоповерхова житлова забудова (рис. 2.8).

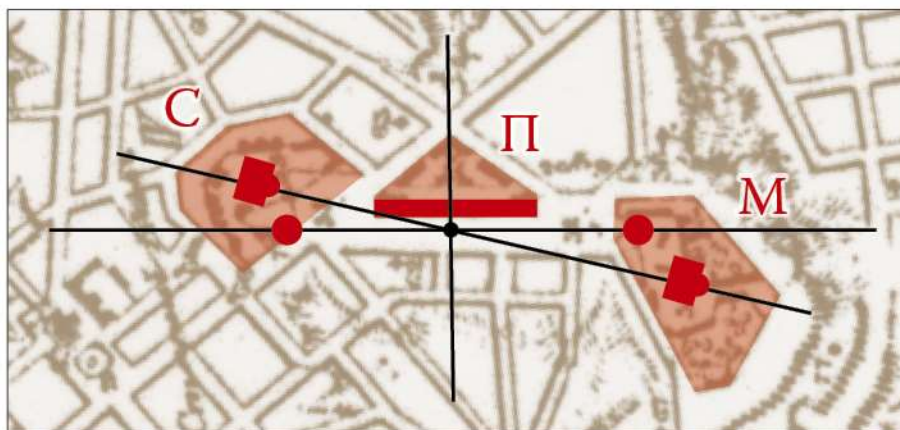
Стародавні пам'ятники. Під час проведення реконструкції Верхнього міста зростає ідеологічне значення матеріальних слідів його стародавньої історії, і в першу чергу пам'ятників архітектурних. В рамках пануючих просвітницьких уявлень нова вітчизняна археологія демонструє відповідне музеєфікаторське відношення до старожитностей. Так, Золоті ворота, засипані 1750 р. «для збереження виду давнини», під час ліквідації зовнішніх валів навколо Софійського відділення повністю розкриває перший київський археолог-аматор К. А. Лохвицький у 1832-1833 рр. Певно, величний вигляд руїн стародавньої брами вплинув на рішення В. Беретті змістити Володимирську вулицю, що проходила через Золоті ворота, трохи південніше.

Ансамбль Присутственних місць, вид із садиби Мьорінга на фото кінця XIX ст.

Центрально-симетрична композиція ансамблю Присутственних місць

С – Софійський собор і дзвіниця; П – Присутственні місця; М – Михайлівський Золотоверхий собор і дзвіниця

Рис. 2.8. Ансамбль Присутственних місць як композиційний вузол Верхнього Києва і нового центру міста

Після трасування вул. Великої Підвальної до нової вул. Прорізної проїзд Золотих воріт виявився вище рівня землі. Тому навколо влаштовано сквер, а самі Ворота на узвишші перетворено на пам'ятник з ажурною чавунною огорожею, що відігравав роль важливого містобудівного орієнтира [197, розд. 1]. Неподалік, на розі Великої Володимирської та Ірининської, влаштовано пам'ятник із залишків фундаментів давньоруської Ірининської церкви. Ще один пам'ятник Старого міста, який з'явився після ліквідації валів, монумент Св. князю Володимирі (архит. К. А. Тон, ск. В. І. Демут-Малиновський, П. К. Клодт), відкрито 1853 р. Бронзову фігуру на постаменті у візантійському стилі висотою понад 20 м умістили на нижній терасі Михайлівського Золотоверхого монастиря. З тих пір пам'ятник став невід'ємною частиною силуету міста. Таким чином релігійне та ідеологічне значення Старого Києва поширюється та закріплюється в новому розплануванні (рис. 2.9).

На відміну від радикальної перепланування Подолу, архітектурне оформлення якого закінчується 1828 р. зведенням Гостинного двору, реконструкція Старого міста мала характер впорядкування існуючої розпланувальної структури і завершується багато пізніше – зведенням будівлі Присутствених місць.

2.3. Функціонально-типологічні ознаки розпланувальних структур Києва в середині XIX століття

Створення нових районів відбувалося в основному двома шляхами: розширенням існуючих міських ядер і проектуванням районів на вільній від забудови території з метою з'єднання розрізнених поселень.

Унікальна *Київська фортеця* – видатний оборонний комплекс XVIII–XIX ст., який до недавнього часу, переважно з ідеологічних міркувань, оцінювали негативно. З позицій військово-експансіоністської політики самодержавства будівництво Нової київської фортеці було гранично закономірним. Створення однієї з найбільших фортець Європи безпосередньо вплинуло на міське розпланування.

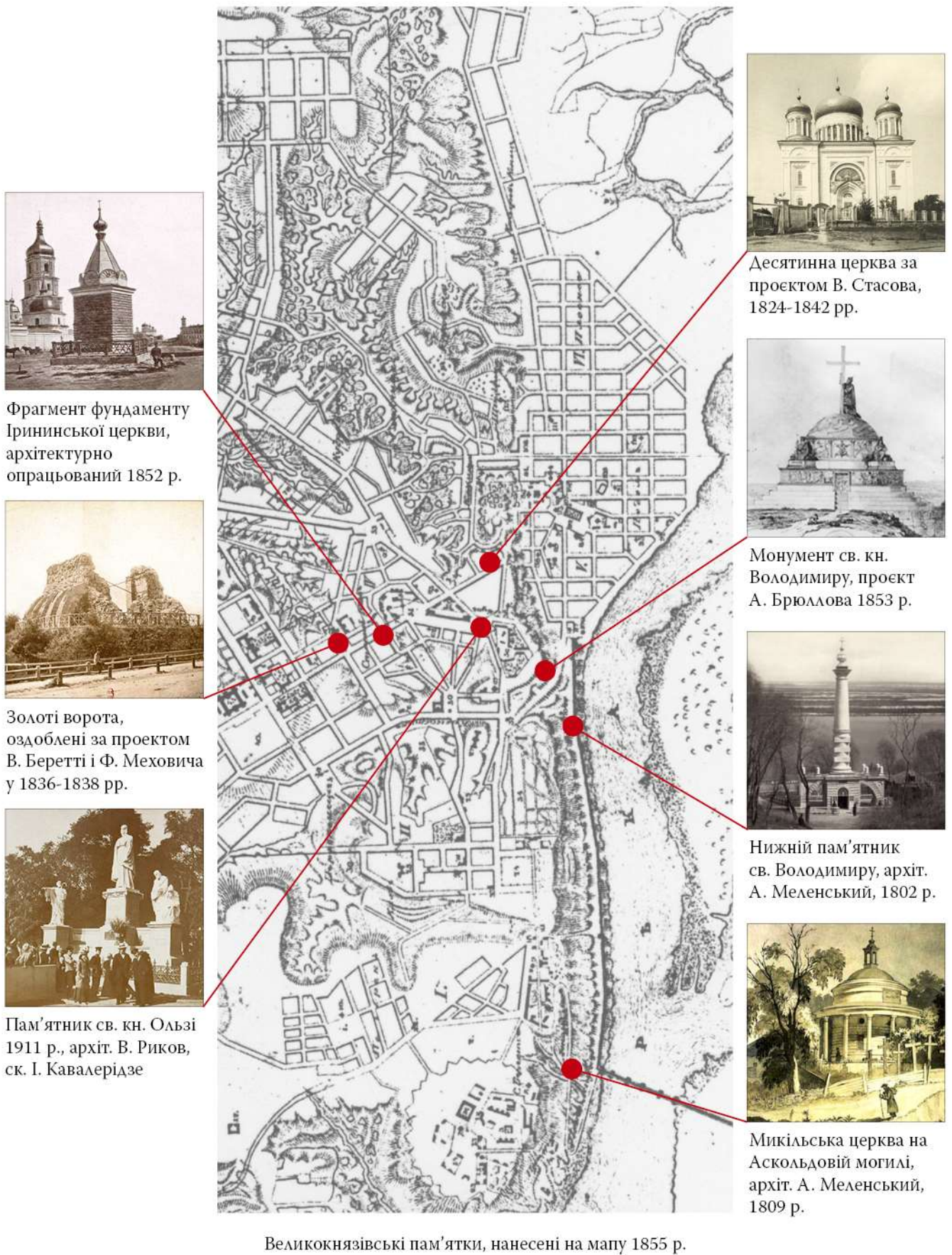

Рис. 2.9. Музеефікація старожитностей як ідеологічний каркас міста XIX ст.

У першій половині XIX ст. кріпосне будівництво було зосереджено в Печерській частині, при тому що еспланадні обмеження Старокиївської фортеці, особливо в бік Подолу та Куренівки, зберігали дієвість аж до повного їх скасування на початку XX ст. Оскільки до XIX ст. міська забудова займала переважно Старий город та Поділ, основні ж роботи щодо розбудови військового форпосту було розгорнуто на Печерську, де залишалось багато вільних територій. Спершу, на початку XIX ст. розширено старі укріплення біля Лаври, і вже в 1870-ті фортифікаційний комплекс складався з декількох великих осередків: цитаделі, Звіринецького, Васильківського, Госпітального та Лисогірського укріплень та серії допоміжних споруд.

Початкову реконструкцію укріплень біля Лаври справили козаки під проводом гетьмана І. Самойловича 1679 р. Водночас від головної Старокиївської фортеці заплавою річки Либідь до Печерська зведено передовий оборонний вал, так званий ретраншемент, що пройшов Хрещатою долиною, кромкою Липського плато та північним краєм Наводницького яру, окресливши таким чином майбутню центральну частину міста з Хрещатиком посередині. Саме субструкції великого ретраншементу стали основою Госпітального та Васильківського укріплень. За Петра I під час Північної війни дерев'яний городок Самойловича перетворено у фортецю бастионної системи. Півколо з дев'ятьма бастіонами (сьогодні залишки валу можна спостерігати біля будівлі Арсеналу) перетинали троє воріт: Київські з півночі, Васильківські із заходу та Наводницькі з півдня. Із зовнішнього боку вал дубльовано допоміжними рavelінами, валом-контргардом і винесеними на відстань трьома люнетами. Ретраншемент уздовж майбутньої вул. Московської простягнувся в бік Васильківського укріплення (район нинішньої Печерської площі). На початку XIX ст. навпроти головного входу в Лавру завершено будівництво класицистичного Арсеналу – масивне каре 168 x 135 м жовтої цегли (інж. І. Меллер, 1783-1803 рр.). Таким чином значення фортеці в Старому місті поступово зійшло нанівець.

Напередодні війни з Наполеоном директор Інженерного департаменту генерал-лейтенант К. І. Опперман висунув пропозицію щодо перетворення єдиної

на той час чинної фортеці Києва, на Печерську, в табір запасних армій з будівництвом на заході і півдні додаткових укріплень [176, с. 4-20]. Для захисту наплавної переправи через Дніпро у 1810-1812 рр. з півдня зведене Звіринецьке укріплення. *Проект Нової київської фортеці* К. Оппермана конфірмовано у березні 1830 р. і розпочато будівництвом з Першої вежі Васильківського укріплення. В цей час Першу армію з Могильова переведено до Києва, і Нова фортеця стає пріоритетним напрямом державної діяльності, її розбудова першорядно фінансується та керується під орудою безпосередньо Миколи І. Печерськ отримав вражаючий комплекс веж й напіввеж, капонірів, воріт, арсенальних майстерень, казарм, госпітальних будівель і що важливо для київського рельєфу – капітальних підпирних стін. До сьогодні це потужний, але мало вживаний містобудівний резерв.

Комплекс Нової київської фортеці простягнувся від вежі № 2 Васильківського укріплення вздовж нинішнього бульвару Лесі Українки, через Клов уздовж вулиці Московської, до Микільських воріт і набережних укріплень, в районі сучасної станції метро «Дніпро» (реконструкцію Т. О. Трегубової 1999 р.). Про виняткові характеристики свідчать розміри фортечних башт, парадоксально розпластаних по горизонталі, що сягають в діаметрі до ста і більше метрів, при висоті в два поверхи, тобто 10-15 м: вежі № 1 (редюїт), № 2 та № 3 (Прозорівська) [111, с. 430-450]. З авторів Нової фортеці встановлено лише деяких архітекторів: А. Е. Штауберт (Прозорівська вежа), А. П. Геміліан (арсенальні майстерні), П. І. Таманський (казарми з Микільською брамою). Після Кримської війни, коли виявилася нездатність цегляних фортець протистояти нарізної артилерії, комісія на чолі з генерал-ад'ютантом Е. І. Тотлебенем ревізувала споруди задля переведу їх до фортової системи: окремі форти мали відстояти на достатню відстань один від одного, таким чином центральну частину міста оточували самостійними укріпленнями. Через брак коштів у 1871-1877 рр. зведено лише Лисогірський форт [176, с. 15]. На цьому фортифікаційне будівництво на території Києва завершилося, й лише еспланадні правила ще сорок років стримували будівництво в межах кріпосного контуру, що охоплював всю сучасну центральну частину міста вздовж Дніпра та заплави річки Либідь, від Куренівки до Звіринця (рис. 2.10).

ЕСПЛАНАДНІ ОБМЕЖЕННЯ

- Еспланада (відкритий простір) має три режими: 130, 450 і 500 *сажнів*
- Повне відселення з еспланади у 130 *сажнів* (280 м) всіх міських мешканців
- Знесення та заборона капітального будівництва в межах 130 *саж.*
- В межах від 130 до 450 *сажнів* (970 м) дозволено 1-поверхові дерев'яні будівлі
- В межах від 450 до 500 *сажнів* (1080 м) дозволено 2-поверхові дерев'яні будівлі

Реконструкція розташування основних укріплень фортеці на плані 1918 р.

1) Цитадель; 2) Госпітальне; 3) Васильківське; 4) Звіринецьке укріплення; 5) Микільські ворота

Рис. 2.10. Нова Київська фортеця 1822–1909 рр. та еспланадні обмеження

Нова київська фортеця, видатна за багатьма характеристиками, істотно вплинула на розвиток міста. Завдяки жовтій цеглі, її споруди, вписані в гористий ландшафт, надали місту специфічного вигляду. До видатних фортифікаційних ансамблів слід віднести Васильківське (тенальне) та Госпітальне (полігональне) укріплення уздовж бульвару Лесі Українки та Микільські казарми з брамою біля станції метро «Арсенальна». Фортеця стимулювала розвиток цегельного виробництва, прокладання водопроводу та заощення вулиць в Києві. Водночас, гальмуючи цивільне будівництво на Печерську, вона активізувала освоєння нових районів – Хрещатика, Нового строєнія, Лук'янівки, Плосьького, Куренівки та Пріорки.

Розширення та збільшення територій трьох історичних «міст» Києва мало принципові загальні риси. Так, 1806 р. А. І. Меленський запропонував розвинути сформований у XVIII столітті *Печерський форштадт* на захід уздовж дороги, що вела до Васильківської застави біля переправи через річку Либідь. Чітке планування прямокутних кварталів з трьома площами було включене до зведеного плану 1812 р. Однак після розширення 1822 р. кріпосної еспланади велику частину цих кварталів ліквідовано.

Поділ також розростався уздовж Кирилівської підгірської дороги, що вела на північ. На плані 1786 р. тутешня Пlosка слобода ще до включення її до складу міста отримує деякі риси регулярного розпланування, але й після приєднання до Києва 1799 р. зберігає не зовсім впорядковану структуру. У проєкті 1812 р. Плосььке передмістя сформовано як самостійний район під Кирилівської висотами, з'єднаний з Подолом вузькою лінією кварталів, проте проєкт В. Гесте втілено лише частково – у вигляді тягнутої лінійної структури вздовж вул. Плосьької.

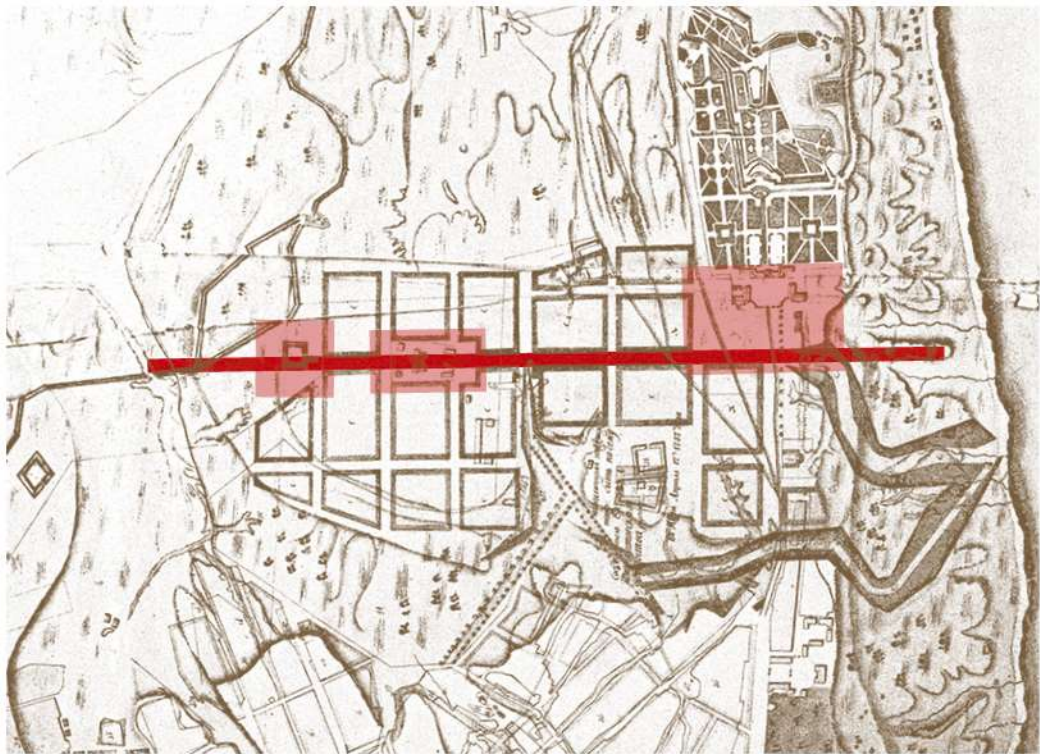
До фортеці *Старого міста* вже за часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. було приєднано місцевість на заході уздовж старої дороги від Львівських воріт на Житомир. Кудрявець – плато, обнесене палісадом з бастіонами – по площі майже дорівнював Верхньому місту. Першу спробу освоїти його під житлову забудову зроблено в проєкті 1786 р.: вузьки квартали орієнтовано уздовж основної дороги. Регулярна сітка з'являється лише на плані 1833 р. Тим не менш

повільне освоєння Кудрявця послужило основою розпланування Старокиївської частини [209].

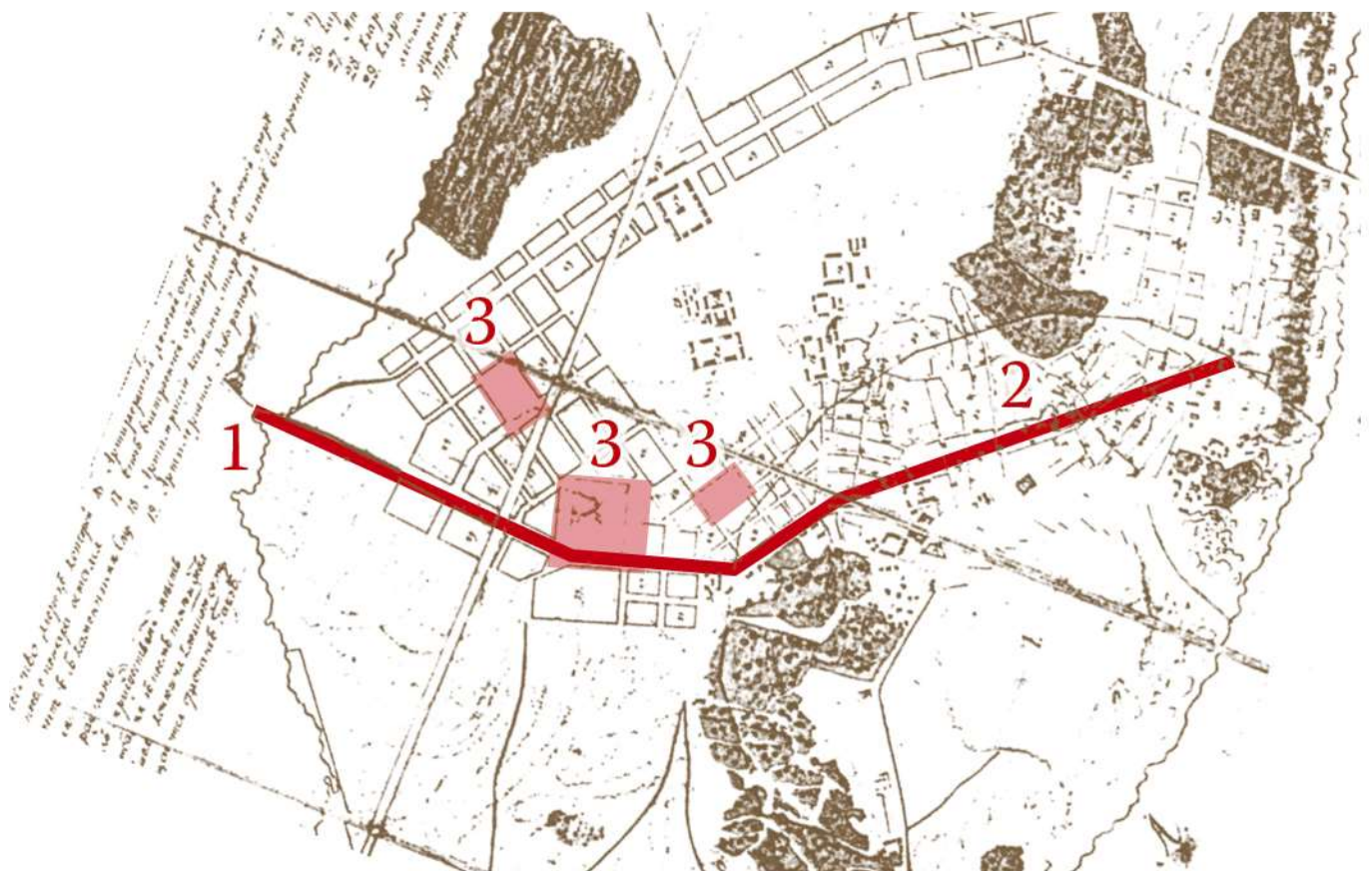
На територіях, що природно приєднувалися до Печерська, Подолу та Старого Києва, загальним був їх зв'язок із старими дорогами на Васильків, Межигір'я та Житомир. Ці дороги стають основним розпланувальним стрижнем, обумовлюючи променеву структуру міста XIX ст. (див. рис. 2.3).

Розпланувальне заповнення пустот. Між старими міськими осередками та районами нового розпланування залишався неосвоєний простір, особливо великий розрив на плані Києва виник між Старим містом і Печерськом. Значну частину цієї території формально включено в межі міста 1712 р. під час другої російсько-турецької війни, коли Печерську фортецю з'єднали зі Старим Києвом ретраншементом. Цілеспрямоване освоєння цього простору почалося зі створення на рубежі XVIII і XIX ст. аристократичного *району Липки*, між Маріїнським і Клозьким палацами. Квартальну решітку на місці липового гаю намічено планом 1787 р. та зафіксовано в Зводі законів. Тринадцять розданих ділянок припадуть на 1800 р. Запланований тоді ж поруч з Царським палацем Володимирський собор так і не було зведено. У 1830-х Липки вже забудовані найбільш багатими особняками військових і цивільних чиновників, місцина отримує назву *Двірцевої частини* (рис. 2.11).

Наступним кроком в скороченні розриву між Печерському і Старим містом стає *забудова Хрещатика*. Спорудження нового театру (архіт. А. І. Меленський, 1804-1806 рр.) на початку Хрещатика в місці його перетину з великою Олександрівською дорогою, що з'єднувала Печерськ з Подолом, намітило розташування нового громадського центру. Кінна площа отримує ім'я Театральної (нині Європейська), і протягом усього XIX ст. Хрещатик все дужче концентрує загальноміські функції.

Липки з генплану 1787 р. | рожевим зазначено розпланувальні вузли

Розширення Печерського форштадту, проект А. Меленського, 1812 р.
1) Васильківська застава, 2) Печерський форштадт, 3) три нові площі

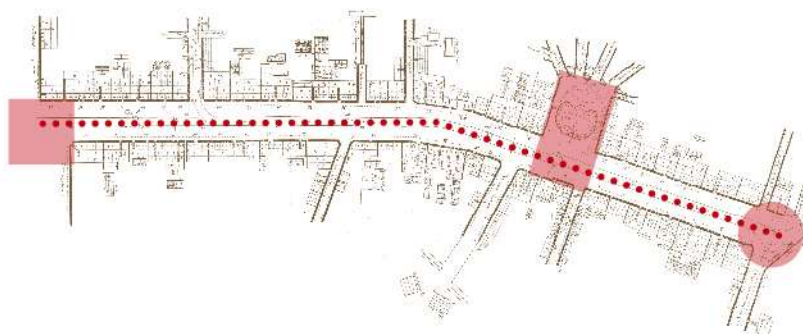
Рис. 2.11. Приклади «регулярного розпланування» на незайманих територіях

Другим центром кристалізації Хрещатицької магістралі стає перехрестя з дорогою, що з'єднувала Верхнє місто з Печерськом, майбутня Інститутська. 1815 р. В. І. Гесте, що прибув до Києва з місією розпланувальника, писав: «Нове місце внизу між Печерською та Старо-Київською частинами, на якому призначена кругла площа з кварталами, за своїм розташуванням чудове і через деякий час може бути забудовано» (В. І. Гесте – П. С. Черепанову, 8 лютого 1815 р. [ДАКО, ф. 2, оп. 3, д. 3085]). Значимість місця зростає з будівництвом на високому пагорбі будівлі Інституту шляхетних дівчат (архіт. В. І. Беретті, 1838-1842 рр.). Інститут з витонченою напівротондою вписано в пейзажну композицію без жодних розпланувальних осей. Будівля остаточно замикає переривчастий ланцюг репрезентативних споруд між Печерськом і Старим містом. Будинок пошти з курдонером і класичним портиком – ще одна будівля, що закріплює загальноміське значення Хрещатика безпосередньо на Хрещатицькій площі [80, с. 364-367; 64, с. 412-413] (рис. 2.12).

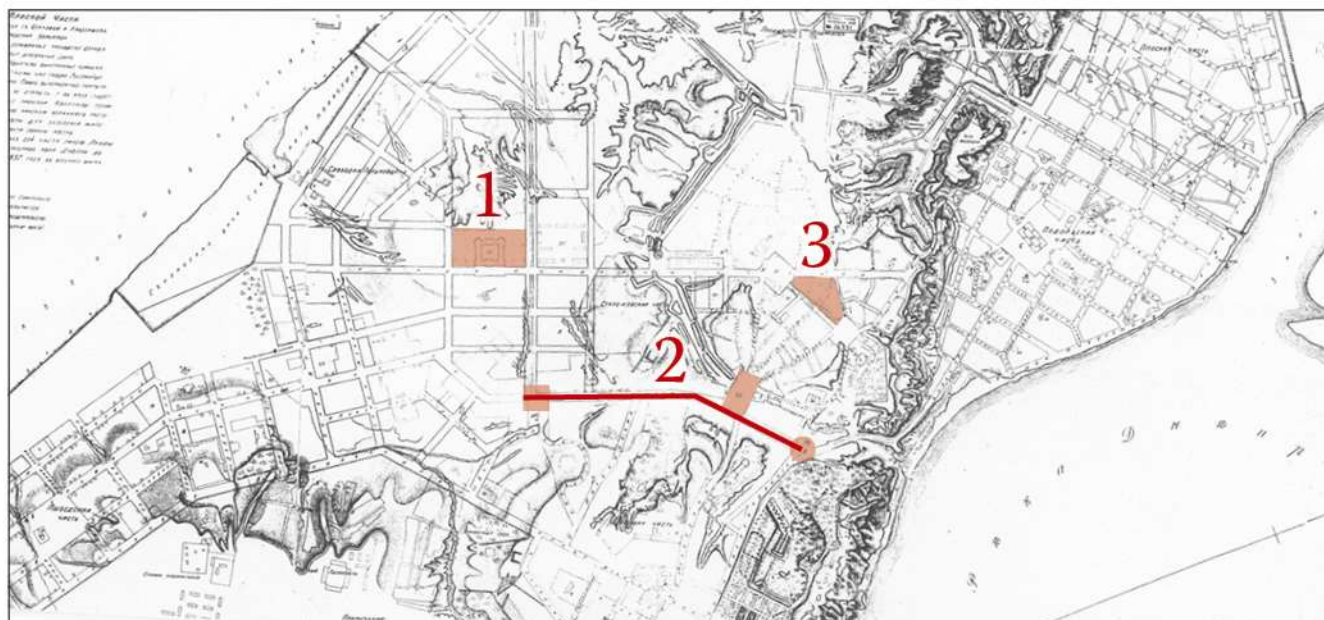
Розпланування Нового строснія. На велику долину в заплаві Либеді землепорядники звернули увагу на початку XIX ст. як на резерв для «міщанської забудови». Либідський район запроектовано після подільської пожежі 1811 р., про нього дізнаємось з рапорту військового губернатора Києва М. А. Милорадович міністру поліції А. Д. Балашову: «Інші обивательські будинки, які тепер не можуть поміститися на Подолі, призначаються для відрази тісноти в будівлях і небезпеки від пожежі до розташування між Старим Києвом і рікою Либіддю на місці, визнаному й раніш зручним... На розплануванні під забудову цього місця призначив я в середині велику площу, яка в цій частині міста необхідно буде потрібна, як для продажу різних продуктів, так само, якщо за потрібне визнається, для організації ярмарків, що послужили б великим заохоченням для жителів селитися на новопризначених місцях. Корисно було б побудувати на ній з часом і церкву. Забудування цього місця з'єднає Старий Київ з Печерському і дасть пристойну окружність всьому місту, якого частини тепер одна від одної віддалені» [ЦДІАУК, ф. 442, оп. 1, д. 300, арк. 26-28].

Будівля Київської міської думи — містобудівний центр Хрещатика, архіт. О. Шіле, 1874–1876 рр.

Головні розпланувальні шарніри Хрещатика (за планом Ф. Ісерліса 1911 р.)

Новий центр міста в структурі Старокиївської частини: 1) Університет; 2) Хрещатик; 3) Присутственні місця

Рис. 2.12. Хрещатик як новий центр міста з середини XIX ст.

Новий район цілеспрямовано замислювався як самодостатня частина міста. У проєкті 1812 р. А. І. Меленським намічені квартальні сітки уздовж Печерсько-Васильківської та Великої Васильківської дороги, що зустрічаються під прямим кутом біля Васильківській застави, де утворюється великий блок з шістнадцяти кварталів. Лінію Великої Васильківської вулиці, що дугою обходила Печерське плато, скориговано у прямі відтинки. З розширенням Печерської фортеці район починає інтенсивно розширюватися. На генплані 1833 р. кількість кварталів навколо Великої Васильківської подвоюється, розбудова подовжується на захід і досягає села Паньківщини на березі Либіді (рис. 2.11, внизу).

Проєктом 1833 р. Київ поділено на шість адміністративних частин – Печерську, Двірцеву, Подільську, Плоску, Старокиївську і Либідську (див. рис. 2.3). У Старокиївській, розширеній на південь до Либідської, намічені всього дві нові вулиці, паралельна Хрещатику Володимирська і перпендикулярний до них майбутній Бульвар. На перетині Володимирської з Бульваром зарезервовано місце для кадетського корпусу, а ближче до Золотих воріт – для щойно започаткованого Університету, проектування якого визначило остаточну структуру району (див. рис. 2.7).

Конкурс на *проєкт будівлі Університету св. Володимира* виграв петербурзький архітектор В. І. Беретті, який остаточно перебрався до Києва у зв'язку з будівництвом. Вибираючи більш доречний майданчик для споруди, архітектор вперше впритул зайнявся містобудівною практикою. Обране місце на півдні Старокиївського плато раніше було намічене під кадетський корпус. Будівля Університету з розгорнутим фасадом і великим іонійським портиком зайняла домінуюче положення над Хрещатиком і Либідським районом. Плац, намічений перед кадетських корпусом, перетворено в Університетський сквер. З протилежного боку, на ділянці з яром, архітектор розмістив ботанічний сад. Планування Либідської та Старокиївській частин 1833 р. довелось ґрунтовно переробити, підсумковий план затверджено 1837 р. [11, с.114]. В. Беретті створив лаконічний і раціональний план на території з складним рельєфом. Вулиці Либідської частини,

огиначаючи по заплаві річки університетський пагорб, під кутом 45 градусів перетнули Бульвар. Практично без порушень ці вулиці включили в свою сітку в якості одного з кварталів слобідку Паньківщину. Композиційна майстерність нового розпланування полягала і в тому, що Бульвар послужив віссю симетрії між Либідською та Старокиївською частинами, досконало враховуючи існуючу топографію і ландшафт. Під подібним кутом з північного боку до Бульвару збігає вулиця Бульварно-Кудрявська, повторюючи лінію ретраншементу Кудрявця. В місці цього перетину влаштовано велику торгову площу, Галицьку. На північ паралельно Бульвару Беретті намітив майбутню вул. Фундуклеївську та симетричну їй Шулявську з півдня (див. рис. 2.7).

Латинський квартал. Разом із розробкою генерального плану Києва В. Беретті очолив зведення Університету, будівля якого лаконічною міццю і навмисним червоним кольором стає головною спорудою району, домінуючи серед малоповерхової забудови долини Хрещатика. Будівництво Університету завершено сином архітектора, О. В. Беретті, 1843 р. З північного боку Університетської площі він зводить будівлю Першої гімназії у 1844-1850 рр., поруч, на Фундуклеївській, завершує університетський Анатомічний театр 1853 р. Всі ці споруди створили основу розвиненого класицистичного ансамблю. В сусідньому кварталі на вул. В. Володимирській розташувався двоповерховий класицистичний особняк Левашової (зараз Президія НАНУ), на Фундуклеївській збудовано колегію Павла Галагана, в результаті район здобув славу Латинського кварталу. Незабаром на розі В. Володимирської і Фундуклеївської споруджено другий Міський театр (архіт. І. В. Штром, 1856 р.), що закріплює значення цього відтинку Великої Володимирської як містобудівного центру району.

Нове міське впорядження Старокиївської частини та влаштування на її теренах класицистичних архітектурних комплексів припадає на досить пізній період, 1840-1850-і рр., отже весь процес створення регулярного розпланувального каркасу Києва, класицистичний за змістом, обмежено першою половиною XIX ст.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. З'ясовано, що процес «регулярного перетворення» міст Російської імперії, розпочатий у XVIII ст., в Києві артикульовано і надзвичайно бурхливо відбувався у першій половині XIX ст. та закінчився *формуванням нового планувального каркасу* великого капіталістичного міста.

2. Виявлено, що напередодні планувальної реконструкції Київ складався з *трьох історичних міських ядер або «міст»*, які згодом перетворились на окремі «частини» (райони) Києва. Необхідність перепланування виникла у зв'язку з політичними та економічними змінами в житті Києва наприкінці XVIII ст., затримувалася топографічною ізольованістю Печерська, Нижнього та Верхнього міста – трьох його базових складових.

3. Встановлено, що проблема створення цілісної та функціонально взаємопов'язаної містобудівної структури класицистичного Києва, цебто першої половини XIX ст., вирішувалася в наступних напрямках:

- *розробкою першого проектного генерального плану міста, 1834 р.;*
- *реконструкцією існуючих історичних частин міста;*
- *розплануванням нових регулярних районів.*

4. Виявлені інтегровані топографічні та містобудівні *чинники розпланувальної реконструкції Києва початку XIX ст.*, серед яких:

- *поліцентрична планувальна структура міста: Києво-Печерськ, Верхній Київ та Києво-Подол;*
- *природні чинники і топографія Києва;*
- *регулярний підхід до перепланування як спосіб централізованого управління;*
- *функціоналізація історичних частин Києва;*
- *універсалізація будівельних правил.*

5. Визначені *засоби містобудівної реконструкції існуючих районів Києва у першій половині XIX ст.:*

- *регулярне розпланування Печерського містечка;*

- радикальне перепланування післяпожежного Подолу;
- впорядкування історичного розпланування Верхнього міста;
- створення містобудівного ансамблю Володимирського проїзду;
- архітектурна музеєфікація великокнязівських старожитностей.

6. Досліджені основні *розпланувальні напрями* в Києві середини ХІХ ст. *та їх функціонально-типологічні ознаки*:

- проєкт Київської фортеці як південний контур нового міста ХІХ ст.;
- розширення трьох історичних «міст» Києва;
- впорядкування Двірцевої частини як розпланувального центру Києва;
- розпланувальне освоєння Хрещатика як нового ділового центру міста;
- Либідський район в функції нового посаду;
- «Латинський квартал» як ампірний фасад імперського Києва.

7. Доведено, що докорінна «регулярна» реконструкція історичних частин Києва співіснувала з їх виправленням і збереженням. В свою чергу нові розпланувальні структури спершу створювалися для розширення міських осередків як їхня складова, на прилеглих територіях, а потім й на територіях проміж ними, маючи за мету *створення цілісного містобудівного каркасу*.

РОЗДІЛ III

«ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» ТА НОВІ ЗАСАДИ МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КИЄВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

3.1. Чинники прискореного містобудівного розвитку Києва в період реформ 1860-1870-х років

Реформи 1860-х рр. і нові містобудівні завдання. Стан Києва та його міського господарства на початку реформ представляв таку собі напівпровінційну картину, про що свідчать результати одноденного перепису 2 березня 1874 р.: «Всього будинків в Києві 19 868, з яких житлових 10 669 або 53,7 %, з них:

- дерев'яних 64,61 %;
- змішаного матеріалу (дерево і цегла) 14,75 %;
- кам'яних 12 %;
- мазанки 1,57 %.

«Виходять на вулицю:

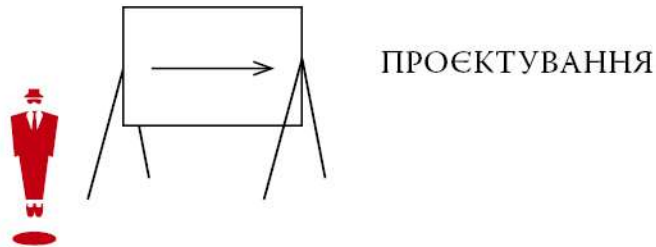
- повного заощення – 490 дворів або 9,11 %;
- заощення лише посередині – 1 256 дворів або 23,3 %;
- зовсім незаасфальтовані – всі інші або 67,59 %.

«На один будинок доводилося 2,05 квартири, на одну квартиру – 6,2 жителя. Кімнат 62 197, на квартиру в середньому – 3,15 кімнати, в околиці – 1,97. На одну кімнату в місті – 2,05 жителя; в околиці – 2,51». Тобто маємо наступні висновки: «Всього в Києві проживало 127 251, з них чоловіків 71 848, жінок 55 403, або чоловіків 56,47 %, жінок 43,53 %. <...> В Києві переважало чоловіче населення (в той час як в інших містах – жінки, в Одесі порівну, жінок 50,86 %), виправдати це лише присутністю військового гарнізону неможливо, а приходом робітників, з урахуванням того що промисловість тільки зароджувалася, пояснити можна лише частково» [266, с. 366-367]. Тобто за станом на третю чверть ХІХ ст. в одному з найбільш розвинених міст Південного Заходу буржуазні реформи, а з ними й сучасна урбанізація були конче необхідні.

Маніфест 19 лютого 1861 р. та «Загальне положення про селян, що вийшли з кріпацтва» відкрили широкі можливості для пересування селян в прямому сенсі і в соціальних прошарках. Вдосконалення класової структури суспільства сприяло розвитку промисловості, зумовило перетворення феодалного права в буржуазне й призвело до небувалого зростання міст. Реформи шістдесятих визначили принципово нові містобудівні правила та горизонти розвитку міст (рис. 3.1).

Фінансова реформа й провідна банківська функція Києва. 1860 р. проведено фінансову реформу, в рамках якої створено «Державний банк розвитку промисловості й торгівлі» та відкриваються приватні банки. У 1860-1870 рр. ліквідовано відомчі та створено державні каси, що зосередили всі держбюджетні прибутки та витрати (тобто монополія). Крім потужного Держбанку до кінця ХІХ ст. в Києві було відкрито відділення столичних банків: Дворянського і Селянського поземельних, Південноросійського промислового, Російського для зовнішньої торгівлі, Московського купецького, – а також Київський приватний комерційний і Київський земельний. Крім банків в місті зосередилося багато кредитних установ середньої руки: Міське кредитне товариство [193, с. 5-6], Російське торгово-промислове, Промислове товариство взаємного кредиту й багато інших.

1873 р. в місті відкрито Біржу, річний оборот угод якої до початку 1890-х досяг 350 млн крб. [36; 142, с. 7-8]. На початку ХХ ст. окрім урядових, Державного, Дворянського та Селянського в Києві оперували дев'ять комерційних банків, три акціонерних товариства довгострокового кредиту, вісім взаємного кредиту, вісім приватних банкірських контор – тобто всього тридцять одна фінансово-кредитна установа. Місто стає найбільшим банківським центром тодішньої України – 30 % операцій вдвічі перевищують показники Харкова і Одеси [124, с. 314]. Активність банківських установ і затвердження Києва діловою столицею всього Південного Заходу Росії сприяли будівництву особливого типу репрезентативних споруд і комплексів, серед яких слід відзначити видатну за архітектурними якостями будівлю Держбанку на вул. Інститутській архітектора В. М. Рикова [218, с. 421-434].

НОРМИ І ПРАВИЛА

Рис. 3.1. Великі реформи 1860-1870-х рр. і нові містобудівні завдання

Реформа освіти як інтенсивний фактор міського розвитку. У 1863-1864 рр. в країні проведено реформу освіти, що передбачала навчання всіх верств суспільства. У Києві майже вибухово створюється більше сотні наукових і навчальних закладів, що суттєво вплинуло на його зростання і архітектурну зовнішність. В огляді Міської думи 1910 р., підсумковому щодо останньої третини ХІХ та початку ХХ ст., зазначено: «Вищі та середні навчальні заклади – багатство Києва, запорука його майбутнього розвитку і зростання. Щорічно тисячі учнів заповнюють місто; разом з учнями переселяються і їхні сім'ї. В останні роки місто росте головним чином за рахунок науково-освітніх установ» [194, с. 6].

Новий статут вищих навчальних закладів 1863 р. відновив академічну автономію університетів. Наступного року введено єдину систему початкової освіти. Середня освіта стає доступною для всіх станів суспільства. Початкові та середні навчальні заклади (класичні гімназії та реальні училища) дозволялося створювати як державним і громадським установам, так і приватним особам, наслідки чого не забарилися. На початку ХХ ст. в місті діяло десять вишів, в яких навчалось понад 15 тис. студентів, окрім того – 51 середня і близько 200 початкових шкіл [124, с. 389-391]. Хвиля створення наукових товариств здійснюється з початку 1860-х: Фармацевтичне (1863 р.), Товариство дослідників природи (1869 р.), Київське відділення Російського технічного товариства (1871 р.), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873 р.), Київське акушерсько-гінекологічне (1885 р.), Фізико-математичне (1890 р.), Фізико-медичне (1896 р.), Психіатричне товариство (1897 р.), Київські технічні курси (1907 р.) [205]. Велику роль у розвитку міста відіграють новітні благодійні товариства [252]. Значення діяльності цих незалежних товариств для міста було більш ніж відчутно в економічній і безпосередньо у містобудівній сфері [180, табл. №№ 56, 57].

Так 1898 р. за ініціативою голови Технічного товариства проф. М. Х. Бунге відкрито *Київський політехнічний інститут* – перший заклад такого ґатунку в Росії буквально на очах перетворився в сучасне наукове містечко з оригінальним розплануванням і Політехнічним парком (1902 р., архіт. І. С. Кітнер). Будівництво Вищих жіночих курсів та Технічного товариства на Мало-Володимирській (вул.

О. Гончара) породило яскравий неокласичний ансамбль. Верхівка просвітніх ініціатив початку ХХ ст. – будівництво Педагогічного музею ім. Царевича Олексія [204, с. 417] та Ольгинської гімназії (архіт. П. Ф. Альошин, 1910-і рр.) в академічному кварталі на вул. В. Володимирській [202]. Згодом, у 1920-ті, архітектор запропонує для всього кварталу досконале класицистичне розпланування [92, с. 428; 50, с. 99-101].

Загальнодержавні адміністративні реформи і спеціальний статус міста. Судова реформа 1864 р. закріпила зміни, що відбувалися в суспільстві, відтепер судові статuti містили основні демократичні принципи буржуазного права: безстановий суд, змагальність сторін, гласність судочинства, інститут присяжних. Цими реформами підтверджено статус Києва як столиці Південно-Західного краю. З часів відновлення 1827 р. генерал-губернаторства, з трьох судових палат краю, поряд з Одеською та Харківською, одна була в Києві. З судовими округами збігалися десять військових округів Імперії, які в рамках військової реформи було започатковано в тому ж 1864 році. До Київського округу увійшли Київська, Подільська та Волинська губернії – це межі Південно-Західного генерал-губернаторства [126, с. 306].

Статус Києва як найбільшого адміністративного центру зумовив особливе ставлення до містобудівних проєктів. Із сугубим повчанням у 1890-ті перед Університетом встановлено пам'ятник Миколі І. На Університетській площі, «як на Марсовому полі в Петербурзі, Микола Павлович влаштував огляди всім військам. Тому саме тут пізніше й був відкритий йому пам'ятник (архіт. В. М. Ніколаєв, ск. М. А. Чижов, 1891-1896 рр.), в парку, названому Миколаївським, що зайняв половину колишньої Університетської площі. У надзвичайно дорогому монументі – велика бронзова фігура на сірому гранітному п'єдесталі – зображені першостатейні чесноти Миколи І до Києва: імператор на пам'ятнику спирається на план міста, що при ньому складено, на барельєфах красувалися споруджені за його повелінням споруди – Університет, Кадетський корпус, Перша гімназія та Ланцюговий міст» [91, с.37-38].

Про видатне положення міста в ряду інших свідчили літописні перекази та претензії верховної влади на великодержавне минуле Києва. Будучи колискою християнства, а разом з ним і державності на Русі, Київ стає ідеологічним осередком оформлення Російської імперії [79, с. 267-268]. Розпрощавшись у війнах XIX ст. з мріями про Константинополь, на початку XX ст. в уряді навіть плекають проєкт про перенесення столиці до Києва. На думку голови Ради міністрів і МВС П. О. Столипіна, Київ, маючи статус столиці Південно-Західного краю і університетського міста, мав стати столицею Російської імперії, на предмет чого статс-секретар і государ імператор оглядають місто в серпні-вересні 1911 р. Мабуть, розвитку величного проєкту завадило вбивство П. Столипіна в київському Оперному театрі 11 вересня 1911 р. [9, с. 392].

Реформа міського самоврядування і нові можливості генерального плану. Реформа міського врядування, оприлюднена в новому «Міському положенні» 1870 р., безпосередньо вплинула на питання розпланування [262, стб. 15-16] (рис. 3.2). Київська міська дума, почала свою діяльність в рамках катерининської «Жалуваної грамоти містам», співіснувала з Магістратом з 1785 по 1797 р. і відновила діяльність після остаточного скасування Магдебурзького права в Києві 1834 р. «Міське положення» розширяло представництво в Думі, визначивши вибори в неї по майновому, а не становому цензу. Київська дума складалася з 72 гласних, що обирались на чотири роки [124, с. 120]. Виконавчим органом була Міська управа, очолювана головою міста і Думи одночасно, голова затверджувався міністром внутрішніх справ. Нову будівлю Міської думи було перенесено з Подолу та урочисто відкрито на Хрещатицькій площі 1872 р. (архіт. О. Я. Шіллі). В результаті реформи міське господарство було поставлено в пряму залежність від розвитку промисловості й торгівлі, що підкріплювалося орієнтацією на майновий виборний ценз. За чверть століття доходи Києва зросли втричі: 411 700 крб. 1873 р. проти 1 392 000 крб. 1899 р. [123, с. 120-121].

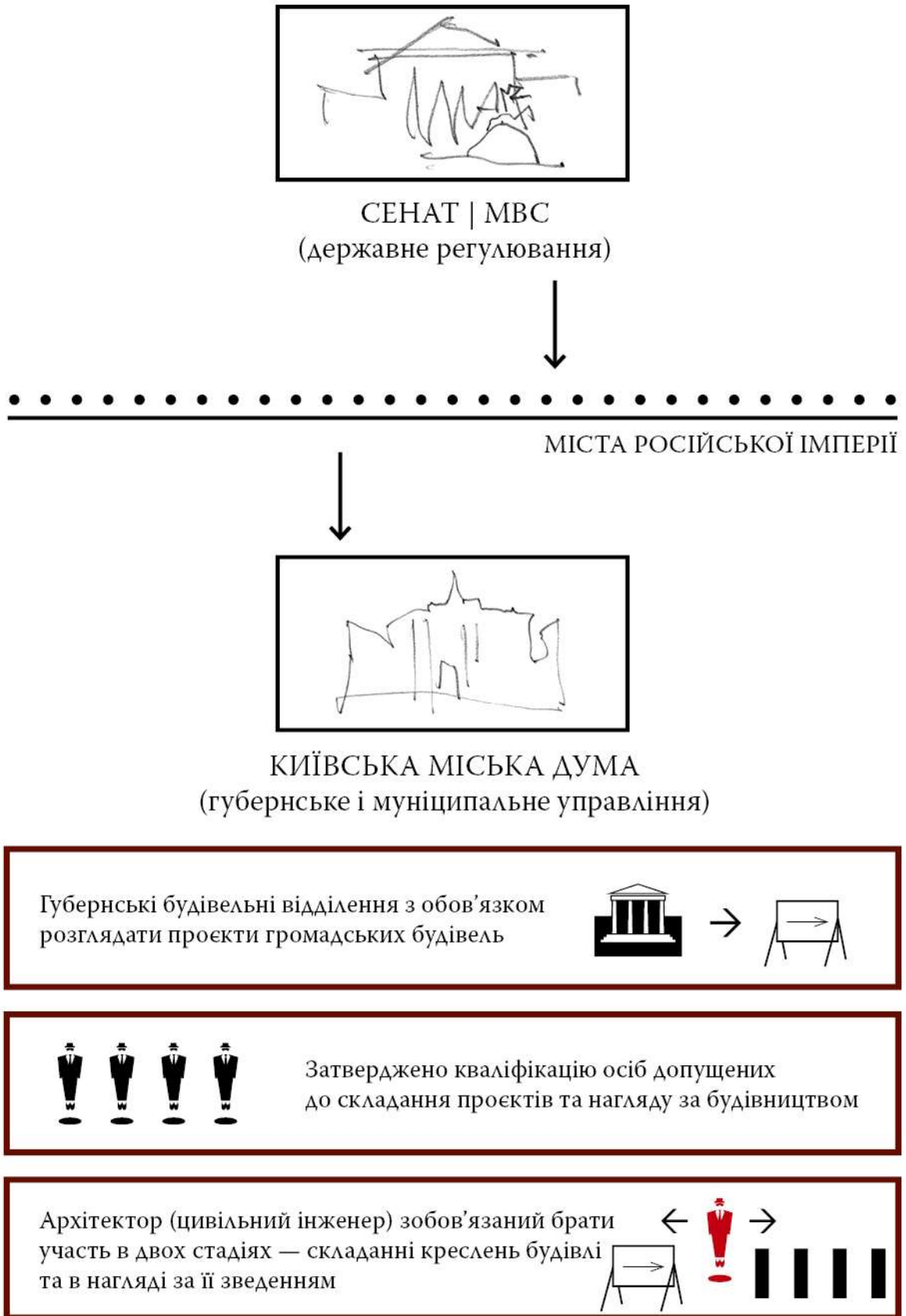

Рис. 3.2. Ієрархія управління «містобудівною частиною» 1870 р.

Під орудою Міської думи знаходився благоустрій, комунальне господарство, піклування про розвиток торгівлі і промисловості, охорона здоров'я, народна освіта, протипожежна охорона, міський транспорт тощо: «Зростання міста, економічний добробут і культурне значення його знаходяться якщо не в прямій, то в досить тісній залежності від напрямку діяльності міського самоврядування. Міське положення поклало на органи міських управлінь задоволення духовних потреб і матеріальних потреб, що обіймають все галузі міського життя» [194, с. 3] (рис. 3.3).

1872 р. Міський думою засновано *Комісію з розвитку генерального плану Києва* [220, протокол № 17]. Основним змістом генплану був *поділ вулиць і площ на чотири розряди* в залежності від значимості, що обумовлювало регламентацію забудови. Створенню плану передувала доповідь Комісії з відповідним проектом до Міської думи, яка схвалила проект у грудні 1873 р. [263, с. 5]. Останній у XIX ст., так званий пореформений генеральний план Києва було затверджено міністром внутрішніх справ 1874 р. Тобто з реформою самоврядування Дума включалась в містобудівний процес, адже раніше подібні рішення приймалися централізовано височайшими указами. Тепер лише МВС, а не імператор, почало виконувати контролюючу функцію щодо міського законодавства. Муніципальна реформа змінила сам уклад життя Києва, місто стає все більшим центром тяжіння населення, змінюється характер його зростання і забудови. Нове «Міське положення» дозволило ефективніше вирішувати комунальні проблеми, в тому числі розпланування і регламентацію забудови (рис. 3.4).

Одним з провідних рушіїв промислово-капіталістичного міста стає *транспорт з великою пропускнуою здатністю*. Основний тягар вантажопасажирських перевезень в останній третині XIX ст. лягає на залізницю, до появи якої парові машини активно використовують у пароплавстві. Механізовані комунікації разом з впорядкованими шосейними дорогами все більше впливають на розміщення промислових і спеціалізованих поселень.

Київська міська дума — головний осередок муніципального управління

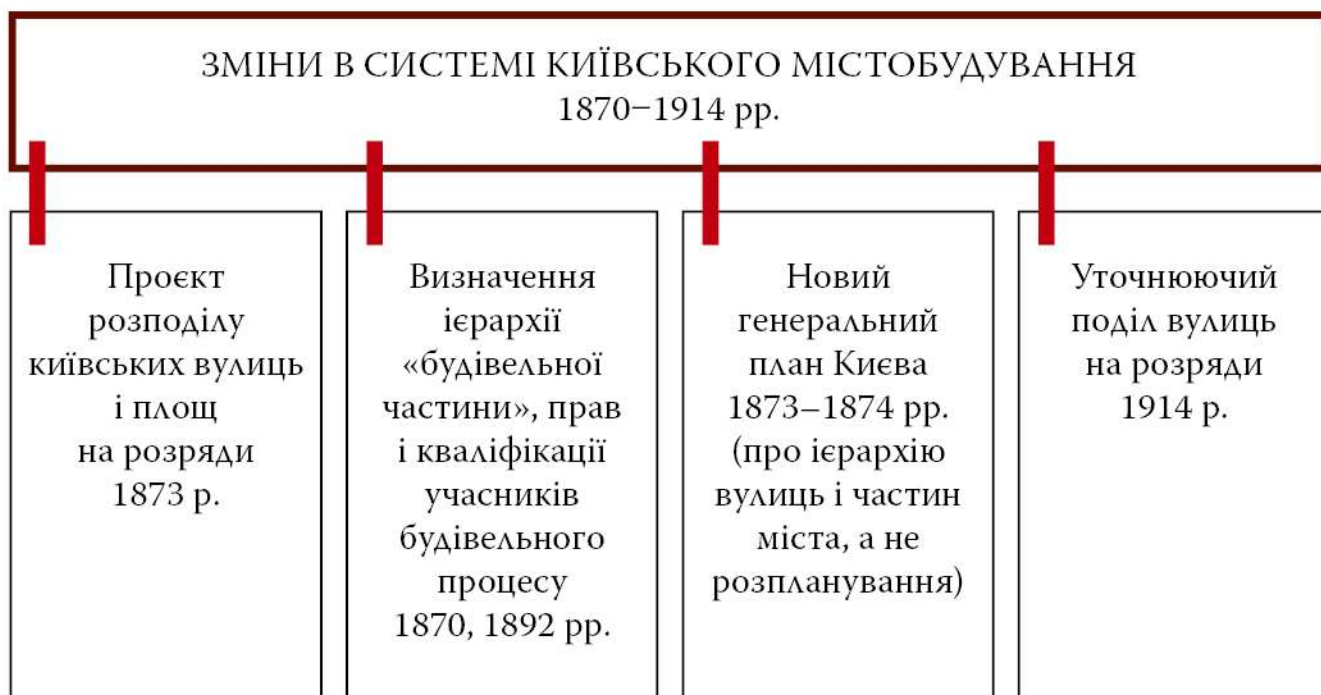

Рис. 3.3. Реформа міського управління 1870 р. Основні напрями містобудівного регулювання

Нові частини міста:

1) Старокиївська, 2) Подільська, 3) Печерська, 4) Плоська, 5) Либідська (за планом Києва 1865 р.)

Рис. 3.4. Генеральний план Києва 1874 р. Квартальна забудова

Кроком зсередини, що сприяв розвитку приміських поселень, було *впровадження міського транспорту*, основну роль тут зіграв трамвай, парокінний, електричний та бензиномоторний. 1842 р. на Дніпрі з'явився перший пароплав, наступні півстоліття пароплавне сполучення бурхливо розвивалося, що значно підсилило роль Дніпра як транспортної магістралі.

У зв'язку зі значним збільшенням вантажних перевезень рікою у другій половині XIX ст. промисловцями та Думою поставлене питання про *сучасну гавань на Подолі* в руслі річки Почайни [137, с. 3-27], задум вилився в реалізацію грандіозного проекту, що спричинив розвиток нового промислового району, будівництво залізниці та Північного мосту (рис. 3.5).

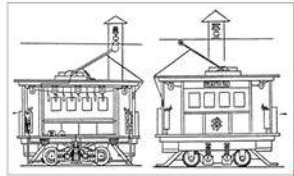
У 1850-ті розгортається *дорожнє будівництво*. Ланцюговий міст через Дніпро (інж. Ч. де Віньоль, 1848-1853 рр.) прискорив будівництво шосейних доріг, зробивши надійним зв'язок Києва з Лівим берегом і центральними губерніями. 1858 р. завершено Брест-Литовське шосе, таким чином покращено зв'язок з Петербургом і західними губерніями [127, с. 53].

Розвиток залізниці. Стрибок у розвитку засобів сполучення здійснено в середині 1860-х [279], коли через Київ прокладено перші залізниці, в тому числі з військово-стратегічних міркувань [126, с. 309]. Збільшуючи мобільність військ, залізниця знизила оборонне значення Київської фортеці, відповідно еспланадні правила в Києві постійно скорочують радіус дії, аж до скасування всіх кріпосних обмежень 1909 р. [267, с. 13]. 1870 р. введено ділянку Курськ–Київ Московсько-Києво-Воронезької залізниці, а через рік ділянку Київ–Балта Одеської. Ще через два роки Київ з'єднано з Брестом та Поліською залізницею і ще через два – з Харківсько-Миколаївською (1875 р.).

Станція Київ-І. Осередком київського залізничного вузла в заплаві Либеді стають Головні залізничні майстерні на Нижній Солом'янці і станція Київ-І, кінцевий пункт залізниці в перші роки існування. Вокзал в цегляному стилі «англійської готики» обслуговував станцію берегового типу, маючи лише дві платформи, тобто був «позакласового типу», і два зали очікування «самого простого влаштування» (архіт. С. А. Вишневський, 1874 р.).

Дороги

Трамвай

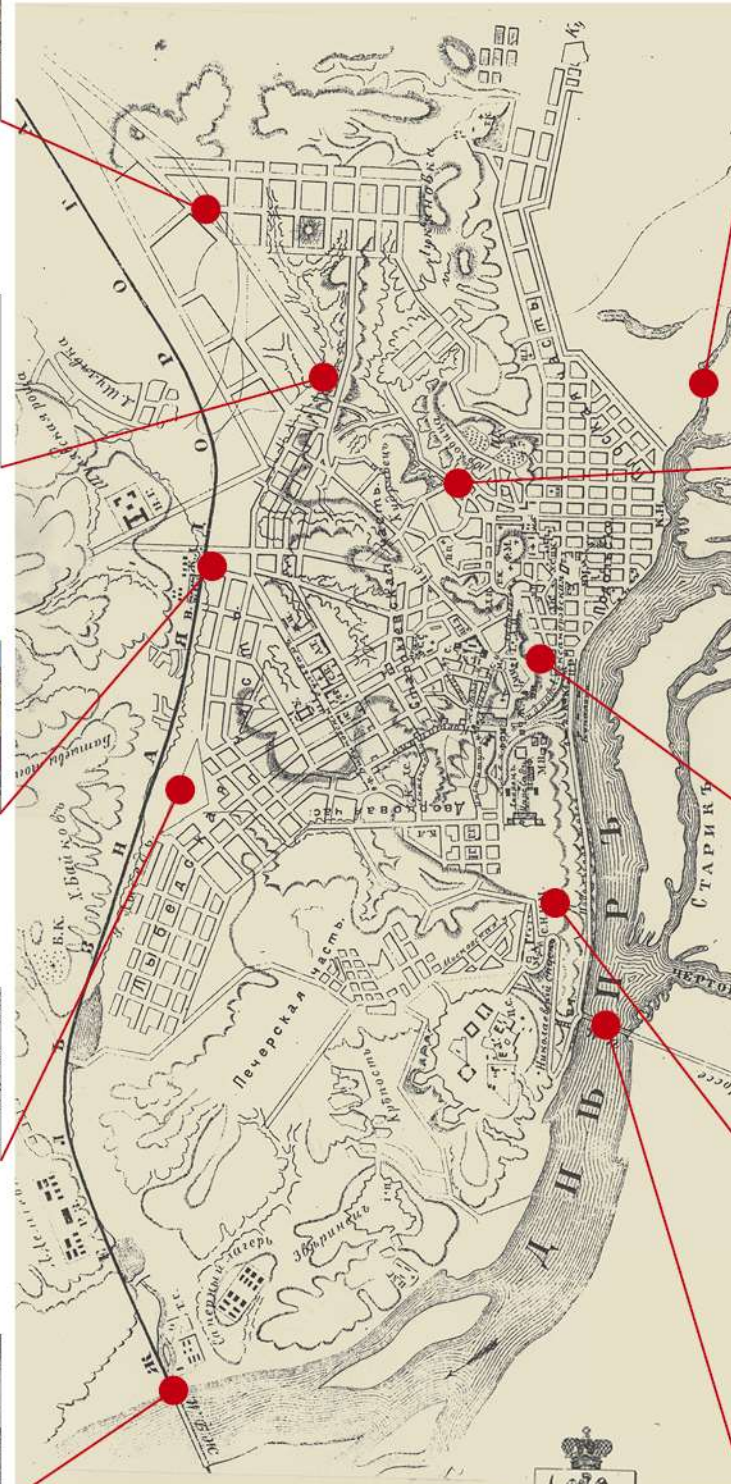
Вокзал

Київ-Товарний

Залізниця

Гавань

Підвісна канатка

Фунікулер

Метрополітен

Мости

Рис. 3.5. Транспорт з великою пропускнуою здатністю і альтернативні засоби пересування як локомотив промислово-капіталістичного міста

Ставши центром тяжіння комерційної та промислової активності, залізничний вузол потребував суттєвої реконструкції і через двадцять років трохи південніше вокзалу почалося будівництво найбільшої товарної станції Південно-західної залізниці, а в 1910-ті й нового вокзалу [22, с. 187-188; 128, с. 163-167].

Проект «Подільська гілка». Більш за все на розгалуження міського плану впливали економічно привабливі для підприємців місця із залізничним сполученням. У сфері залізничного проектування зроблено найбільшу кількість модернізуючих пропозицій, що революційно змінювали містобудівний ландшафт. Один з амбітніших залізничних проектів, так звана «Подільська гілка», виник у 1880-ті рр. «Місто Київ в даний час позбавлене доцільно влаштованої гілки від пристаней на Дніпрі до залізничної станції. Відсутність такої гілки і топографічні незручності для гужового перевезення створюють додаткові перешкоди при передачі вантажів з судна в вагон. Особливо це добре видно на таких дніпровських вантажах, як хліб і лісові матеріали. З причини викладеного, в розрахунки Південно-Західних залізниць входить будівництво залізничної гілки від Подільських пристаней до головної лінії» [ЦДІАУК, ф. 693, оп. 1, д. 352, арк. 5]. До 1908 р. проект Подільської гілки неодноразово трансформувався і прийняв наступні риси: лінія мала перетнути двадцять вулиць, в тому числі Караваївську (нині Льва Толстого), Бібіковський бульвар, Павловську, Кадетське шосе, двічі Глибочицьку, нарешті Костянтинівську і вийти на Набережно-Лугову. Прокладка залізниці передбачала земляні роботи неймовірного обсягу з будівництвом двох тунелів в районі Глибочиці, завдовжки в 50 і 56 *саж.*, а також підйом рівня ґрунту на в районі станції Поділ на два сажні з пересуванням 60 *тис. пудів* землі [128, с. 107]. Економічні переваги проекту описувалися наступним чином: «Усі перетини з вулицями передбачено в різних рівнях, що дає можливість очікувати великий попит на проєктовану лінію, а також визначити як головну – функцію міської залізниці як, наприклад, в Берліні. Відстань між ст. Київ-Товарний (Тарасівська вул.) і Київ-Поділ (пасажирський павільйон) при плануванні 12 зупинок може бути пройдено за 20 хвилин. Швидке безперешкодне сполучення вокзалу з Подолом може розвантажити надмірно задіяну лінію трамваю Хрещатик–Олександрівська.

Таким чином, прийняте трасування обіцяє збільшення прибутковості проєкту виручкою від пасажирського руху, на що при інших варіантах, через віддаленість їх від міста, швидко розраховувати не можна» [ЦДІАУК, ф. 693, оп. 1, д. 360, арк. 43-44]. Тобто вже на початку ХХ ст. проєкт «надземки», передбачав перетнути густонаселені райони, але не був зреалізований через дефіцит коштів і початок Великої війни.

Проєкт «Київська окружна гілка». Ще один не менш вражаючий проєкт, що безпосередньо стосується розпланувальної конструкції Києва. Концепцію цієї залізниці розроблено в 1896-1898 рр. Київським округом шляхів сполучень як необхідна складова реорганізації головного залізничного вузла під час будівництва Ковельського та Полтавського залізничних напрямів. Проєкт передбачав будівництво Подільської товарної і пасажирської станції та два варіанти з'єднання зі станцією Київ-І: «Сирецька лінія» з півночі через заплаву річки Сирець (2 млн. крб.) або «Берегова лінія» з півдня, від заплави річки Либідь по набережній Дніпра (1,5 млн. крб.), обидві завдовжки по 17 верст. Виконання обох варіантів мало створити окружну дорогу, що кільцем охопить центр міста, поєднуючи його з передмістями, Дніпром і пристанями. Станція Київ-Поділ мала розміститися на Набережно-Хрещатицькій навпроти вулиці Андріївської, тобто стати частиною історичного пейзажу Києва. 1903 р. проти проєкту протестувало Військове відомство, мовляв, «за розмірами руху Києву зовсім не потрібна окружна дорога, а лише тільки Дніпровська гілка до Подільської Гавані» [там само, д. 362, арк. 33].

Проєкт станції Київ-Товарний. Потужним імпульсом розвитку міста стає будівництво біля головного вокзалу сучасної сортувальної станції Київ-Товарний з трьома десятками паралельних шляхів для формування товарних складів, розвантажувальними майданчиками і пакгаузами, практично в центрі великого Києва [255, с. 324]. Новий транспортний комплекс зайняв 2 км в заплаві Либеді. Територію в межах станції Київ-І сплановано в трьох рівнях: нижній – товарна станція, середній – пасажирський вокзал і верхній – селище Залізнична колонія. Складні геологічні умови зумовили спеціальні інженерні заходи: русло річки Либідь укладено в залізобетонний канал з кам'яним облицюванням, всі споруди

влаштувалися на буронабивних палях. При найкращому вирішенні інженерії особливу увагу було приділено естетичному вигляду будівель в стилі віденської сецесії з декором із каштанового листа, за проєктом О. М. Вербицького [1, с. 19; 151, с. 7].

Київський трамвай – рекордсмен з технологічних нововведень. У 1880-ті рр. при трасуванні першої київської конки Думою висунуто вимоги більш тісного зв'язку планованих комунікацій з міськими базарами та влаштування водовідвідного колектору вздовж Олександрівського узвозу і Хрещатика. За конкурсом на «Київську міську залізницю», оголошеним Міською управою 1886 р., найбільш перспективним визнано проєкт інженер-полковника А. Є. Струве. Контракт з ним на 45 років наголошував, що «вживання парового чи іншої системи двигуна, замість кінного, допускається з дозволу міського громадського управління», але проєкт слід затвердити у Міністерстві внутрішніх справ [234, с. 197]. Використовуючи винаходи інж. Ф. А. Піроцького, демонстровані на паризькій виставці 1881 р., Струве запропонував для київського трамвая електричну тягу. В результаті перший в Росії електричний трамвай було влаштовано на лінії Поділ–Хрещатик, через Олександрівський (нині Володимирський) узвіз, і урочисто пущено 1 липня 1892 р. [118, с. 5]. Наступного року дохід ділянки у півтори версти перевищив витрати всієї міської залізниці [142, с. 20] (рис. 3.6).

Альтернативні засоби внутрішньоміського сполучення. Поряд із залізничними проєктами для міського транспортування обговорювалися фунікулер [260, с. 17], підвісна дорога і метрополітен. 1908 р. в Міську управу надійшов проєкт підвісної вантажної дороги інженера С. Б. Вейнберга для з'єднання станції Київ-Товарного з Гаванню ім. Миколи II [128, с. 112-114]. Прототипом проєкту слугувала канатна вантажівка в аргентинських Кордильєрах завдовжки 32 *версти*, споруджена 1904 р. Ідею відірвати вантажні потоки від землі схвалено Будівельною комісією при Управі та Міською думою, адже «нескінченне пересування по вулицях навантажених биндюгів захаращує загальноміський рух і старанно руйнує вуличні мостові Києва» [ЦДІАК, ф. 693, оп. 1, д. 362, арк. 14-17]. 6 *верст* канатки мали крокувати від залізничної станції через територію сільсько-

господарської виставки (НСК «Олімпійський») та Микільську браму (Арсенальна пл.) схилами Царського саду над Дніпром до Подолу і далі по набережній до Гавані.

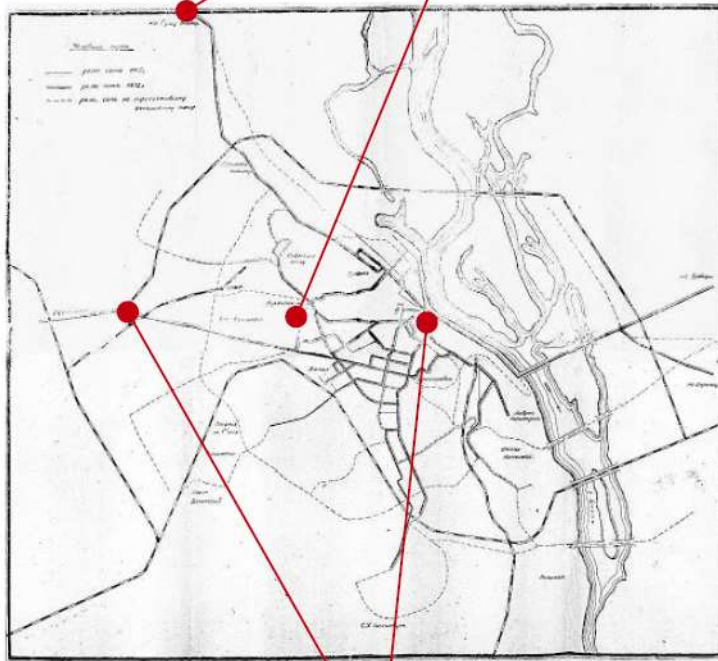
Трамвай в Пущі-Водиці

Дизель-моторна електростанція на Лук'янівці

Конка

Трамвайна та залізнична мережа Києва

Перший електричний трамвай

Пароконка

Трамвай початку XX ст.

Трамвайно-залізничне перехрестя на Сирці

Трамвай на Олександрівському узвозі

Рис. 3.6. Нові види внутрішньоміського сполучення як рушій містобудівного розвитку

Опорні стійки передбачено на відстані 30-50 саж. одна від одної, тобто 7-10 м. Корисні речі об'ємом до 5 000 пудів на годину мушили неспішно, зі швидкістю 8-10 верст/год., плисти перед здивованим поглядом городян, доповнюючи панораму Наддніпрянських парків. Шлях вантажів у порівнянні із залізничним скорочувався втричі, але естетичний аспект, навіть під час жульвернівських стім-панк проєктів, бентежив не тільки батьків міста, але й проєктувальника: «стоякам-от при бажанні можна надати вигляду звичайних вуличних ліхтарів, та дійсно використовувати їх з тією ж метою, як спроектовано і вельми художньо виконано інженером Лангеном – автором проєктів висячих міських доріг однорейкового типу для пасажирського руху Берліна, Відня і Гамбурга» [там само, арк. 3]. У підсумку інженер не вніс заставу в обсязі 25 тис. крб., і концесійний договір [12, стб. 15-16] на спорудження та експлуатацію дороги строком на 45 років не відбувся. У свою чергу, проєкт підземної пасажирської залізниці для Києва, тобто метрополітену, був запропонований представниками Російсько-американської торгової палати 1916 р., але був загальмований непереможними обставинами часу [288, с. 333] (див. рис. 33).

3.2. Нормативні заходи регулювання розпланувальної та будівельної діяльності в Києві від 1860-х до Міської реформи 1917 року

Реформа міського управління. «Міське положення», затверджене 16 червня 1870 р., дало початок новому етапу в будівельному регламентуванні Києва. Вирішення питань, що стосуються міського господарства, в тому числі розпланування, забудови та благоустрою, перейшло у відання Міської думи, проте будівельне законодавство залишалось справою загальнодержавною. Реформа визначила «правила гри», за якими було збудовано місто останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

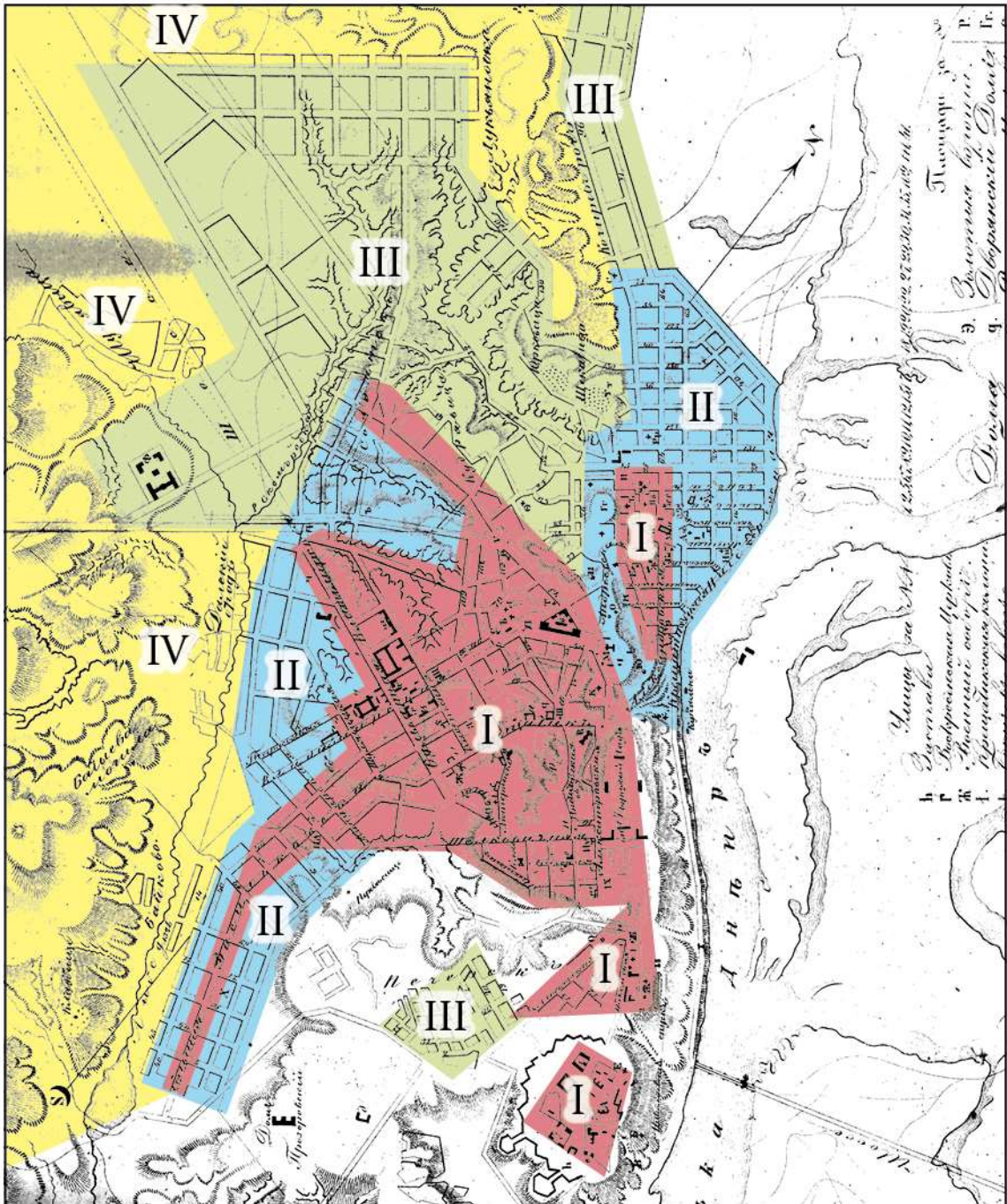
Однак повне право управління міським розвитком було передано містам аж після Лютневої революції «Положенням про Громадське Управління міст» від 9 червня 1917 р., на ділі воно не встигло вступити в силу. Коментар щотижневого органу міського самоврядування «Киевские городские известия» устами присяж-

ного повіреного Б. Маркевича: «Не тільки наші юристи, в цілому, мало обізнані в муніципальному праві, але й самі муніципальні діячі, що розробляли статuti місцевих союзів міст. Ніхто не звернув уваги на нові норми, встановлені Тимчасовим Урядом для спілок, товариств і з'їздів міст. Ці нові норми різко відрізняються від відповідної адміністративної практики різних місцевостей і влади дореволюційного часу і замість адміністративного свавілля встановлюють ясні, точні і певні правила. Видані в розвиток основних засад, прийнятих Тимчасовим Урядом задля докорінної реформи міського і земського самоврядування, ці норми послідовно проводять основну ідею – підняття органів місцевого самоврядування на ступінь органів державної влади на місцях» [173, стб. 1]. Тоді ж, натхнений муніципальною реформою, П. П. Хаустов писав: «Хоча ст. 2 “Положення про Громадське Управління міст” (9 червня 1917 р.) і вимагає від міського самоврядування складання плану міста та розвитку його відповідно до плану, але, на жаль, Київське міське Громадське Самоврядування, в силу різного роду технічних обставин, між іншим і економічного характеру, позбавлене можливості тепер же приступити до його виконання» [262, стб. 20].

Проект думської комісії про розподіл вулиць і площ на розряди 1873 р. вперше закріплював ієрархію головних та підлеглих вулиць, площ, районів і підрайонів міста. За поширеної малоповерхової, а в багатьох місцях взагалі розрізної забудови, бажаючи підняти «благопристойність» головних вулиць, автори проекту пішли на введення нижніх меж якості споруджуваних будинків. В центрі міста будинки мали зводити кам'яні і надовго. Верхніх меж якості не існувало, що не перешкоджало будь-якій будівельній ініціативі. Основною вимогою залишалося дотримання червоних ліній плану і протипожежної безпеки (рис. 3.7).

На вулицях і площах першого розряду, до яких зараховано більшу половину Старокиївської і головні вулиці інших частин міста, дозволено ставити лише кам'яні будинки, по червоних лініях – не нижче двох поверхів. Більшість вулиць інших центральних частин міста – Подільської, Плоскої, Двірцевій та Либідської – зараховано до другого розряду, згідно з яким дозволялося будувати

одноповерхові кам'яні або дерев'яні на кам'яному поверсі будови, криті металевою бляхою.

I розряд – кам'яні будинки по червоних лініях не нижче двох поверхів

II розряд – одноповерхові кам'яні або дерев'яні на кам'яному поверсі будови криті металевою бляхою

III розряд – дерев'яні будинки під бляхою та «з поліпшеними фасадами»

IV розряд – будинки «з фасадами без особливих прикрас» покриті деревом

Рис. 3.7. Розподіл київських вулиць і площ на розряди за проектом 1873 р.

Третій розряд дозволяв зводити дерев'яні будинки під бляхою та «з поліпшеними фасадами», а на *окраїнних вулицях четвертого розряду* – будинки «з фасадами без особливих прикрас», які можна було покривати навіть деревом. Втім для зведення більш капітальних будівель в будь-якому розряді меж не існувало [267, с. 5], окрім обумовлених Будівельним статутом [186].

Розподіл вулиць і площ на розряди закріплено в останньому проєктному плані Києва, який затверджено міністром внутрішніх справ 12 червня 1874 р., принципово цей «генплан» мінявся аж до 1920-х. Постанова Міської думи і генеральний план Києва 1873-1874 рр. по суті не зачіпали існуючого розпланування і стосувалися лише регулювання забудови. План визначив ієрархію вулиць і частин міста. За найближчі десять років нижню межу поверховості та капітальності забудови було з лишком перекрито.

Більш ефективним регулятором міської забудови стає земельна рента [23, 154, 192, 248, 20]. Намагаючись вичавити зі своїх ділянок максимальний дохід, домовласники поспішили зводити багатопверхові прибуткові будинки. В свою чергу міська влада, прагнучи надати більшу свободу домовласникам, частіше зараховувала нові вулиці за найнижчими, четвертим і третім розрядами. Третім розрядом, наприклад, визначено нову Святославську вулиця в центрі міста в Афанасіївському ярі, проте незабаром її було забудовано суцільним фронтом п'ятиповерхових доходних будинків з пишними фасадами.

Уточнюючий поділ вулиць на розряди 1914 р. Лише через півстоліття після першого ранжування київських вулиць Будівельна комісія при Міській думі справила давно назрілий уточнюючий розподіл. На засіданні Комісії 1913 р. постфактум підтверджено значно вищий якісний рівень забудови, відповідно підвищено вимоги до нових будівель. Оновлений проєкт «Розподілу міста на райони за будівельними категоріями» прийнято 28 жовтня наступного року [ДАК, ф. 163, оп. 41, д. 6300, арк. 19-19 об.]. Сутність розрядів і через сорок років не змінилася, але вимоги були суттєво підвищені: другий розряд позбувся дерев'яних будівель по фронту кварталів, дерев'яну ж покрівлю заборонено у всіх розрядах. Оновлені розряди виглядали наступним чином: *I розряд* – «по лініях вулиць і всередині

дворів – лише кам’яні будівлі, криті залізом, міддю, цинком, черепицею та ін. Вогнетривкими матеріалами, крім толю, руберойду і подібних до них матеріалів, з драбинами з негорючих матеріалів», з промовистою приміткою щодо заборони капітального ремонту та перебудови дерев’яних будівель; *II розряд* – ті ж вимоги, але лише «по лініях вулиць і площ», всередині дворів допускалися дерев’яні будівлі, криті вогнетривкими матеріалами, на кам’яних фундаментах; *III розряд* – крім кам’яних дозволялися дерев’яні на кам’яних фундаментах будівлі, криті вогнетривкими матеріалами; *IV розряд* дозволяв усе, навіть зведення «дерев’яних на дерев’яних стовпах будівель» зі стандартною вимогою вогнетривких покриттів [там само].

Будівельні вимоги до багатьох районів відповідно зросли, наприклад, всі вулиці Старокиївської частини, майже всі Двірцевої та більшість Бульварної, Подільської та Либідської віднесено до першого розряду. Навіть в Лук’янівській дев’ятнадцять вулиць позначено першим розрядом, при тому що в Печерському всього п’ять, в Плоскому – дев’ять [там само, арк. 23-25 об.]. Про те, що нормативні приписи постанови не завжди виконувалися і виправлялися владою, свідчить наступний коментар: «Незайве згадати про існування в Межовому Відділі так званого “височайше затвердженого плану” з нанесенням на ньому червоних ліній, здійснення яких в натурі призвело б до знесення половини будівель м. Києва, не надавши бажаних результатів внаслідок цілковитої невідповідності плану до дійсності. Проте наполегливі вимоги Будівельного Відділу щодо дотримання червоних ліній тривають до останнього часу» [262, стб. 19].

Ієрархія «будівельної частини», права і кваліфікація учасників будівельного процесу. Система управління «будівельною частиною» міст, встановлена 1870 р., включала питання контролю міської забудови, благоустрою, інженерних будівельних робіт тощо і з огляду на незначні поправки Міського положення 1892 р. діяла без істотних змін протягом півстоліття. Крім законів, викладених в статутах – Будівельному, Шляхів Сполучення, про Промисловість та Розрахунки [213, т. XII, ч. I; т. XI, ч. 2; т. VII, ч. 2] – будівельна діяльність також регулювалася обов’язковими постановами міських дум і земств, що вносило специфіку в буді-

вельні уложення міст [29, 130, 132, 134, 164, 172]. Значення цих укладень було безумовно керівним для міського діяча і архітектора. В Києві спеціальний курс «будівельного законодавства» було складено академіком архітектури проф. В. М. Ніколаєвим [185, 131] і читано в Київському художньому училищі з 1905 р.

Перша частина законодавства включала в себе *ієрархію управління «будівельною частиною»*. Цивільним будівництвом взагалі, розглядом планів міст і спорудженням особливо важливих державних об'єктів видав Технічно-будівельний комітет у складі МВС. На місцях задля завідування «будівельною частиною» при губернських управліннях і міських управах були засновані Будівельні відділення. Губернські будівельні відділення мали обов'язок *розглядати проекти громадських будівель* та «всіх будівель, призначених для публіки (церков, театрів, цирків тощо)» [185, с. 6]. В свою чергу міські будівельні відділення завідували всім будівництвом міської Управи, розглядали і дозволяли будівництво приватним особам, спостерігали за правильністю приватного будівництва, здійснюючи технічно-поліцейський нагляд. Процедура нагляду за дотриманням будівельного законодавства всіма забудовниками була простою та ефективною: «в разі помічених відступів запрошується чиновник поліції і два сторонніх свідки (поняті) та складається протокол, що описує відступ від закону, за цим протоколом домовласник, який зробив кримінальний злочин, залучається до суду» [174, с. 7]. Нагляду будівельних відділень не підлягали споруди деяких міністерств: Імператорського Двору і Маєтків, Народної освіти, Військового і Морського, Духовного, а також Опікунської ради, установ імператриці Марії, Державного кіннозаводства, митниці, Державного банку і Гірничих заводів. В свою чергу приписи деяких відомств зробили суттєвий внесок у міське будівництво. Для Києва вельми значущими були еспланадні правила, обумовлені Військовим міністерством, однак до кінця розглянутого періоду вони були зведені до мінімуму.

Друга частина будівельного законодавства *визначала кваліфікацію осіб*, які можуть бути допущені до управління, складання проектів, нагляду за будівництвом, а також їх правову відповідальність. Голова і члени Техніко-будівельного

комітету МВС і місцевих Будівельних відділень призначалися з цивільних інженерів або архітекторів-художників. З іншого боку, зазначалося, що «всі будівлі в Державі доручаються особам, які мають спеціальну технічну освіту», або «інженерам, архітекторам та іншим технікам». На початку ХХ ст. з вишів Росії таку освіту давали всього дев'ять: петербурзькі Інститут шляхів сполучення та Інститут цивільних інженерів, Технологічні інститути в Петербурзі і Харкові, Політехнічні в Петербурзі, Києві, Ризі, Варшаві та Імператорська академія мистецтв. Таке число архітектурно-будівельних навчальних закладів в порівнянні з другою половиною ХІХ ст. практично подвоїлося. Але крім вишів в деяких містах (Київ, Одеса, Казань, Харків) на початку ХХ ст. були відкриті середні художні училища, що надавали право будівельної практики зі званням помічника архітектора.

При зведенні приватної будівлі *архітектор (цивільний інженер)* був зобов'язаний брати участь в двох стадіях будівництва – складанні креслень будівлі і в нагляді за її зведенням. Для отримання дозволу на будівництво в Міську управу мав надаватися проєкт в двох примірниках, що складався з планів всіх поверхів, фасаду, поздовжнього і поперечного розрізів та генерального плану садиби з позначенням всіх проєктованих і існуючих будівель. Всі креслення мали бути підписані їх упорядником. До нагляду за правильністю будівництва крім авторів проєкту, що мали «за своїми атестатами право виробляти споруди» допускалися також особи, що склали іспит на виробництво будівельних робіт і отримали відповідне свідоцтво МВС. Навіть із технічною будівельною спеціальністю виконроба-виконавця робіт «цим останнім заборонено іменуватися архітекторами або інженерами, а тому тих, які собі це дозволили, належить притягувати до відповідальності згідно із 1416 статтею кримінального кодексу» [185, с. 27]. З цього ж Укладення покарання за недотримання будівельного законодавства визначалися «винним архітекторам і архітекторським помічникам або іншим технікам-будівельникам, а також підрядникам», обумовлені в статтях 378, 485, 492, 497, 1058, 1061, 1069, 1070. Невиконання місцевих постанов після опублікування їх «Губернськими відомостями» також тягло за собою судову відповідальність. Притягувалися до кри-

мінальної відповідальності за недотримання Будівельного статуту і домовласники, причому справа передавалася до суду, якщо вартість порушень перевищувала 500 крб., в інших випадках стягнення накладалося мировим суддею [там само, с. 30].

Регулювання забудови, параметри прибуткового будинку і структура київських кварталів. Третя частина будівельного законодавства обумовлювала безпосередньо правила облаштування міст і різних в них будівель, спираючись в основному на Будівельний статут. Як і раніше залишалося в силі положення, згідно з яким місто будувалося за планом, затвердженим МВС, а для столиць, в тому числі Києва, за планом, затвердженим «найвищою владою». Так як останнього разу план Києва затверджувався 1874 р., формально закріпивши існуюче розпланування, то таке законодавче положення сприяло переходу містобудівного розвитку міста в *режим реконструкції* (рис. 3.8).

Згідно Городовому положенню, піклуванню міських управ передані всі вулиці й площі, що вважалися спадщиною городян, чим підтверджувалася самостійність Управ. При прокладанні нових вулиць збережено норма від 10 до 15 *сажнів* ширини від будинку до будинку. В свою чергу при закріпленні малюнка міського плану і червоних ліній вулиць городянам була надана велика свобода в розплануванні всередині ділянки. «Міським обивателям надається вільно розділяти свої великі володіння та двори на частини для продажу порізно, без всякого в тому обмеження мірою частин, з тою лише пересторогою, аби тісноти між будівлями не було» [там само, с. 27].

Зовнішність більшості вулиць Києва визначила *суцільна периметральна забудова* кам'яними будинками, або забудова *брандмауерна*. «Кам'яні будівлі дозволяється будувати суцільні, без розривів, якої б то не було довжини, з дотриманням тільки на горищах *брандмауерів*, що відокремлюють будинок від сусідів, і аби через кожні 12 *сажнів* на горищі був кам'яний *брандмауер*. Під таким розуміється кам'яна стіна без вікон і дверей,» – так лаконічно сформульовано одне з основних правил забудови міста межі XIX і XX ст. академіком В. Ніколаєвим [там само, с. 27, 28].

ВИМОГИ ДО КВАРТАЛЬНОЇ ЗАБУДОВИ

- Відстань від будинку до будинку по фасаду (або від межі до межі) від 10 до 15 *сажнів* (21,6–32,4 м)
- Вільне розділення великих володінь і дворів на частини «аби тісноти між будівлями не було»
- Кам'яні будівлі дозволяється будувати суцільні, без розривів, будь-якої довжини
- При тому обов'язковою вимогою є влаштування через кожні 12 *сажнів* (25,9 м) кам'яного брандмауера на горищі, і також між сусідніми володіннями
- Брандмауер – суцільна кам'яна стіна без вікон і дверей
- Під «кам'яними будівлями» розумілися споруди із цегли
- У підсумку щільність забудови центральних київських кварталів на початку ХХ ст. складала до 80 %

Фрагмент плану центральної частини Києва 1865 р.

Рис. 3.8. Параметри київського кварталу за Будівельним статутом 1857 р.
та Генеральним планом Києва 1874 р.

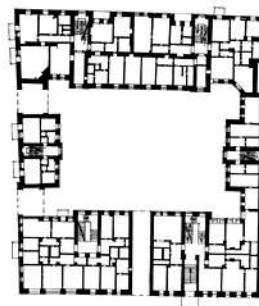
Під «кам'яними будівлями» розумілися у більшості будови з цегли. В цей період обсяги виробництва місцевої жовтої цегли високої якості зростали небувалими темпами [250, вип. VIII, с. 57-59; вип. IX, с. 65-68; вип. X, с. 73-75] і забезпечили вражаючі обсяги та самотність київського будівництва (рис. 3.9).

У міському будівельному законодавстві досить детально були розроблені *параметричні обмеження забудови*, що почали складатися в першій половині XIX ст. в Петербурзі, істотно вплинувши на еволюцію типу міської садиби [272, с. 69-76] та *багатопверхового прибуткового будинку* – основного елемента забудови великого міста періоду промислового капіталізму [145, с. 154; 239, с. 105-117; 94, с. 3]. Більшістю ці обмеження вміщено у Будівельний статут 1857 р.: у всякому домоволодінні мав бути двір не менше 30 кв. саж.; всі двори однієї ділянки мали сполучатися проїздами не менше 4,5 аршин завширшки; виїзд на вулицю – 6 аршин; відстань між кам'яними будівлями у дворі – не менше 2 сажнів; у світловий дворик будь-якої форми мав вписуватися квадрат в сажень; висота житлового будинку могла бути не менше 3,5 аршин; висота будівлі – не більше ширини однієї з великих прилеглих вулиць і не вище 11 сажнів.

Такого роду норми обумовили *особливу структуру міських кварталів*. По-перше, ці норми не зачіпали існуюче співвідношення між парадним і відповідно оздобленим вуличним фасадом та утилітарними дворовими фасадами «без особливих прикрас». З іншого боку, такі норми визначили зрозумілі межі щільності забудови. Оскільки домовласники прагнули до максимального збільшення земельної ренти і мали право самотійно визначати розпланування ділянки, природно склалася стійка вимога до архітектора – забудовувати домоволодіння максимально щільно, тобто економно. На початку XX ст. щільність забудови у центральних кварталах Києва сягає 80%.

1.

Двір не менше 30 кв. саж.
(1 саж. = 2,1 м)

2.

Всі двори однієї ділянки
сполучаються проїздами
не менше 4,5 аршин

3.

Виїзд на вулицю – 6
аршин (1 аршин = 0,7 м)

4.

Відстань між кам'яними
будівлями у дворі – не
менше 2 сажнів

5.

У світловий дворик будь-
якої форми має вписуватися
квадрат в сажень

Рис. 3.9. Розпланувальні нормативи щодо проектування житлового будинку в Києві
у другій половині XIX ст.

Структура кварталів, які в Києві часто відрізнялися особливо великими розмірами, зберегла периметральну нарізку землеволодінь, яку здійснено при розбивці нового плану міста у 1830-х рр. у вигляді дванадцятисажених смуг (25,92 м). Межі ділянок часто зафіксовано підпірними стінками завдяки активному рельєфу, що зумовило специфіку побудови внутрішньоквартального простору, як наприклад в районах Софійській, Михайлівській або Кузнечної вулиць (рис. 3.10).

Настільки ж характерно будується квартальний фасад. Фронт вуличної забудови відповідно отримав дванадцятисажений ритм членування брандмауерами. Обмеження мінімальної висоти поверху також дає ритмічне членування фасадної стіни вікнами вертикальних пропорцій (що також обумовлено цегляною технологією будівництва). Поступово рівномірна перфорація фасаду стає специфічною характеристикою прибуткового будинку, заповненого чарунками, які здають в оренду [214, с. 967].

Положення місцевого будівельного законодавства щодо дерев'яних будівель також вплинуло на формування структури й відповідно образу київських вулиць. При допустимій довжині в 12 сажнів більш жорстко обмежено висоту дерев'яних будівель. Одноповерхові з мезоніном, або мансардами, на кам'яних фундаментах, підвалах і поверхах, та просто двоповерхові дерев'яні будинки допускаються заввишки не більше 4 сажнів [185, с. 28]. Завдяки такому обмеженню в останній третині XIX ст., коли одні домовласники ще будують з дерева, а інші вже зводять багатопверхові кам'яниці, в периметральній забудові з'являються різноманітні поєднання будинків, що контрастно вирізняються по висоті. Фасади кварталів стають різноманітними, багатоступінчастими, в черезсмужжя, «гребінцем», з несподіваними прозорами або окремими масивними групами. Особливо такі «випадкові» композиції оживляли поздовжні профілі рівнинних вулиць, як наприклад Маріїнсько-Благовіщенської. Мальовничі поєднання різновисоких споруд з'явилися на центральних вулицях, де було заборонено зведення дерев'яних будинків: аж до 1980-х рр. зберігався яскравий п'ятиступінчастий каскад будівель по фронту першого парного кварталу Хрещатика (між Європейською пл. та Майданом).

1.

Через кожні 12 *сажнів*
(25,92 м) на горищі
кам'яний брандмауер

2.

Всі двори однієї ділянки
сполучаються проїздами
не менше 4,5 *аршин*

3.

Виїзд на вулицю —
6 *аршин*
(1 *аршин* = 0,7 м)

4.

Висота житлового
будинку не менше 3,5
аршин

5.

Висота будівлі —
не більше ширини прилеглої
вулиці і не вище 11 *саж.*

Рис. 3.10. Фасадні вимоги до периметральної квартальної забудови у другій половині XIX ст.

Також на інтенсивність будівництва впливали своєрідні місцеві традиції, національний склад населення окремих осередків Києва, релігійні відмінності та економічні можливості мешканців. З огляду на те, що в межах Києва так звана «смуга осілості» проходила безпосередньо по місту, це накладало певний відбиток на вигляд районів, де євреї могли чи не могли вільно займатися підприємницькою діяльністю. Таким чином район Нового строєнія став, мовити б, пам'ятником смузі осілості: тут спостерігаємо найвищу щільність дохідних будинків із найбільшою середньою поверховістю при тому, що більшість домовласників були юдейського віросповідання. Щоб зрозуміти, багато це чи мало, звернемо увагу на статистику. За результатами одноденного перепису 1874 року в релігійному відношенні населення Києва ділилося наступним чином: православних 77,18 %, євреїв 10,25 %, католиків 8,18 %, лютеран 2,15 %, інші конфесії – 2,24 % [266, с. 376]. З точки зору сучасника, відсоток євреїв в Києві був відносно низьким, наприклад, в Житомирі за результатами перепису 1873 р. він досягав 44,84 %. В соціальному зрізі більшу частину киян становили міщани – третину, нижні чини – чверть, селяни – шосту, інші стани – менше дванадцятої частки. Одна духовна особа доводилася в середньому на 36,28 мирян; один купець – на 28,11 душ інших станів; один дворянин – на 6,45.

У мовному відношенні розподіл був таким: російською говорили 80 %, на ідиші 10 %, польською 7,7 %, німецькою 2 %, іншими мовами 2,3 % [там само]. Коментатор зазначає, що в групу російськомовних також було зараховано українців та білорусів, ця графа в свою чергу поділялася на такі:

- літературною мовою говорили 49,82 %;
- українською – 39,26 %;
- руською – 9,91 %;
- білоруською – 1,51 % [там само, с. 368].

Російську мову як свою відзначили також частина поляків і євреїв. Серед чоловічого населення грамотних в Києві було 45,22 %, напівграмотних і безграмотних 44,78 %; серед жінок відповідно 27,4 % і 62,6 %. Найбільша кількість грамотних серед лютеран, чотири на одного неграмотного. У православних неписьменних

більше половини. Найгірше становище було серед іудеїв: на одного грамотного чотири неписьменних [там само].

Аби простежити статистичну динаміку серед київського населення в найбільш бурхливий період його розвитку, скористаємося результатами перепису 16 вересня 1917 р.:

	<i>чоловіків</i>	<i>жінок</i>	<i>всього</i>
киян в цілому	209 086	258 505	467 591
росіян	94 496	136 883	231 379
українців	34 873	41 911	76 784
євреїв	40 389	46 848	87 237
поляків	19 256	23 563	42 819
інших	20 072	9 300	29 372

[14, с. 432].

Тобто в процентному відношенні цивільних мешканців Києва восени 1917 р.: росіян – 50 %; українців – 16,4 %; євреїв – 18,6 %; поляків – 9,1 %; інших і невідомих національностей – 6 %. Оглядач зазначає, що в мирний час кількість чоловіків превалювала практично серед всіх національностей, та, порівнюючи процентне співвідношення чоловіків і жінок, робить висновок, що світова війна найбільше чоловіків забрала в росіян і найменше у євреїв [там само, с. 433]. Найвиразнішим є соціальний розподіл по національностям. 1917 р. «найдемократичнішу групу становили українці»: серед них була найбільша кількість робітників – 17 500 (42,3 %); домашньої прислуги – 6 243 (15,1 %); найменша кількість рантьє – 290 (0,7 %), вільних професій – 2 072 (5 %) і службовців – 9 650 (23,3 %) [там само, с. 447].

«Найбільш виразно відокремлену і до того ж буржуазну групу представляли собою євреї», в три рази більший, ніж в інших національностей, відсоток домовласників – 10 746 (29,7 %); найменший робітників – 7 350 (20,2 %); мінімум будинкової прислуги – 773 (2,1 %); вільних професій більше, ніж серед інших національностей – 4 585 (12,6 %); службовців – 9 980 (27,5 %). Зазначалося, що службовців серед євреїв менше, ніж серед поляків, але більше, ніж серед росіян, про-

те велика частина євреїв-службовців працювала в торгово-промислових закладах і лише мала частина в державних і громадських установах, в той же час незвично малий (при середньому 1,21 %) відсоток рантьє – 314 (0,9 %). Слід зауважити, що в категорію рантьє потрапили переважно великі землевласники, серед яких в Києві домінували поляки (3 %) і майже не було євреїв. Проте серед домовласників і відповідно підрядників та замовників на будівництво була велика кількість євреїв, оскільки «більша частина домовласників і осіб, які тримали капітали в грошах, мали якийсь самостійний промисел або службу, де і реєструвалися» [там само].

Самодіяльна частина російських киян «не мала будь-яких характерних особливостей»: робітників 40 150 (35,5 %); домашньої прислуги 15 953 (14,1 %); домовласників 11 710 (10,3 %); рантьє 1 407 (1,2 %). Поляки, зазначені «буржуазно-інтелігентською групою» за цифрами були неабияк обтяжені пролетаріатом. В поляків найбільший відсоток службовців – 6 340 (28,8 %) і рантьє – 651 (3,0 %). Вільних професій серед поляків 2 210 (9,9 %), робочих – 7 400 (33,9 %). Безробітних серед киян 1917 р.: євреїв – 7 %; поляків – 5 %; росіян – 3,8 %; українців – 3,6 % [там само]. Виопукло відображує неабияке національне розмаїття київських мешканців наприкінці досліджуваного періоду адресна книга «Увесь Київ», особливо щодо заможних верств [19].

Законодавство про громадські будівлі. В «старому місті», яке активно добували та перебудовували, велику значимість набувають громадські будівлі й на особливому рахунку знаходяться будівлі історичні та церкви [147, 187, 189, 190, 197, 208, 244, 245, 254, 133, 242, 243]. Суворо заборонялося «знищувати залишки древніх замків, фортець, церков, пам'ятників та інших будівель давнини. Виправлення і лагодження стародавніх будівель і пам'ятників допускається тільки за згодою Імператорського археологічного товариства та дозволу Міністерства внутрішніх справ» [185, с. 23]. Ставлення до «старого міста» як до тривалого феномену культури проявляється під час зведення нових громадських будівель [9, с. 391-394], такі проекти, на відміну від приватних, затверджувалися Губернським правлінням, а не Міською управою. Відповідно висуваються підвищені вимоги до їхнього будівництва. Будинки культурно-освітніх установ – музеїв, бібліотек,

театрів, народних домів тощо, будівництво яких надзвичайно зросло в порівнянні з попереднім періодом, – поряд з церквами займають чільне місце в об'ємно-просторовій організації міста [141, 150, 156, 191, 204, 217, 218, 229, 206, 238, 241].

Сакральне будівництво. Будувати церкви належало «переважно кам'яні» у «найпристойніших і видних місцях», по можливості «зберігати давньо-візантійський стиль». Від будь-яких будівель і від будь-якої сусідської межі церкви мали відстояти на 10-20 *сажнів*. Зодчі мали бути з досвідом: «Зведення церков можна доручати тільки архітекторам або інженерам, що вже здійснювали подібні роботи, або перебували при них в якості помічників під керівництвом досвідчених архітекторів» [185, с. 24]. У церковному будівництві яскраво відбивалася етнічна строкатість київського населення, що відобразилося і на законодавстві. Якщо римсько-католицькі, протестантські та вірмено-григоріанський храми дозволялося зводити на тих же підставах, що і православні, то синагоги і єврейські молитовні будинки «не інакше, як з дозволу губернського начальства, не ближче 100 *сажнів* від християнських церков» [там само, с. 26].

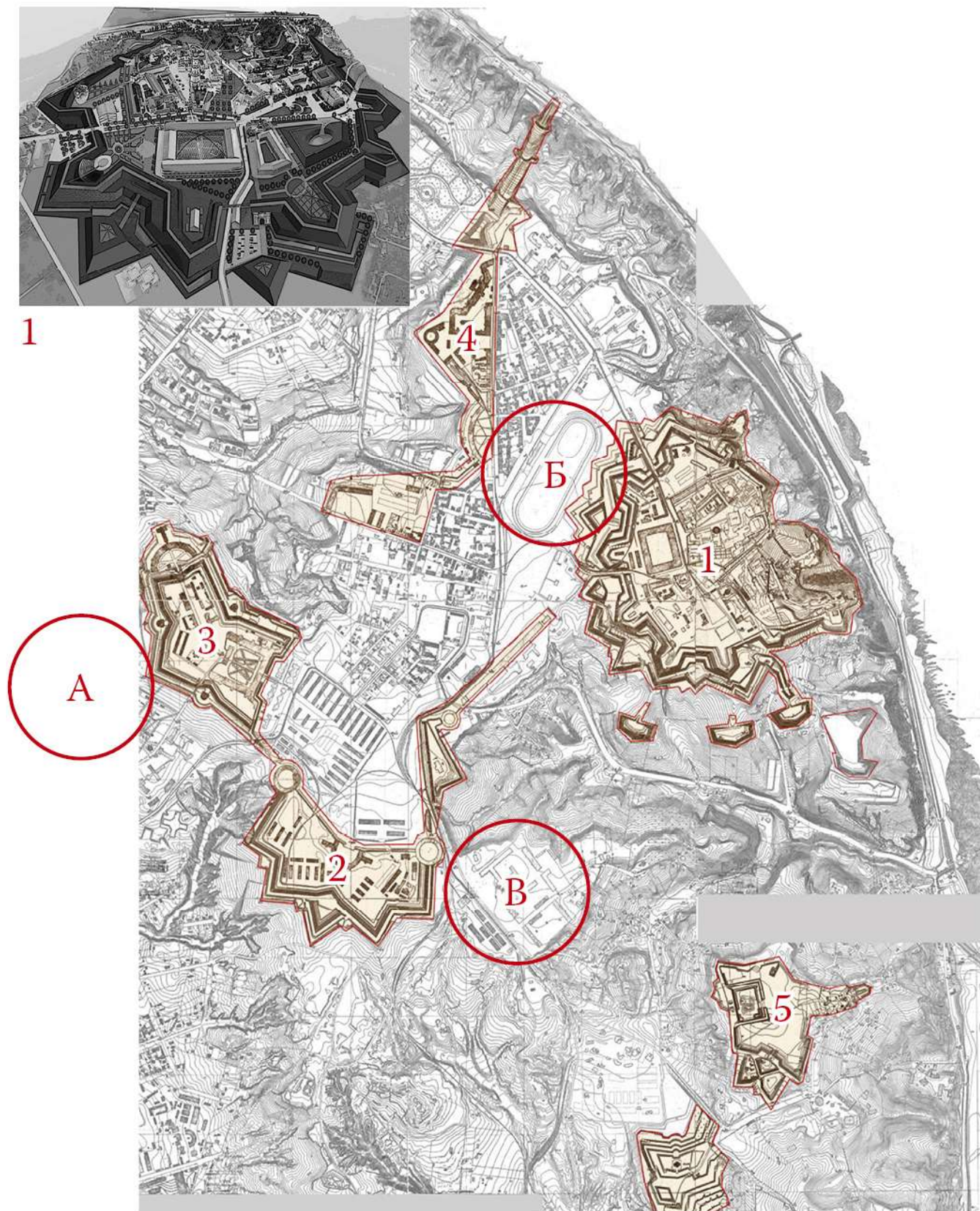
Наприкінці огляду будівельного законодавства слід додати, що у загальному користуванні городян вважалися вулиці, площі, сади й парки міста, на які поширювалась безліч постанов Міської думи щодо їхнього благоустрою і користування ними [186] – від правил велосипедного руху до обов'язків щоденного поливу тротуарів. Таким чином спеціальне міське та державне законодавство забезпечувало режим функціонування міста, підтримувало розвиток і вдосконалення забудови, благоустрою та економіки на спадкоємній розпланувальній основі.

Еспланадні правила та їх вплив на міський розвиток. У міру того як для військової справи зменшувалося значення Київської фортеці, скорочувались й еспланадні обмеження. Згортання кріпосних правил відбувалося на протязі всієї другої половини XIX ст., однак вплив їх на київське містобудування залишався занадто великим. Розбудова Нової київської фортеці на початку XIX ст. справила визначний вплив на долю Печерська. Затвердження 1826 р. «правильної» еспланади у 130 *сажнів* і відповідне відселення прискорили перенесення цивільного центру міста до Старокиївської частини. Вже 1833 р. з 908 *десятин*

фортеці, а це більша частина Печерську, всього 57 *десятин* залишалося під забудовою [267, с. 10] (рис. 3.11).

Під час Кримської війни 1854 р. передбачалося розширити еспланаду до 500 *сажнів*, проте у зв'язку з величезним збитком від планованого знесення будинків роботи не було виконано. Але 1859 р. таки було введено чотири нові зони еспланадних обмежень: смуга в 130 *сажнів* мала залишатися взагалі без будівель; на відстані від 130 до 450 *сажнів* від фортеці дозволялося будівництво одноповерхових дерев'яних; до 500 *сажнів* – будинків двоповерхових дерев'яних на кам'яному цоколі; та на відстані більше 500 *сажнів* – будівництво будь-яке. Незабаром після нового Городового положення кріпосні правила регламентували вісім зон і були поширені майже на все місто. Постановами Інженерного корпусу рішуче протистояла Міська дума, вважаючи, що «еспланадні правила, височайше затверджені 3 липня 1872 р., дійсно дуже обмежили нове будівництво чималої частини міста». Особливе невдоволення викликало поширення правил на Подільську та Старокиївську частини – еспланада знецінила багато ділянок, позбавляючи власників кредиту і перешкоджаючи будь-яким господарським поліпшенням [там само, с. 11].

Довгоочікуваний перелом стався у 1880-ті рр. 1881 р. обмеження зняті з усіх частин міста крім Печерського та Звіринецького укріплень. Але одночасно зарезервовано смугу шириною 3 *версти* для будівництва фортів на зразок Лисогірського, що на 15 років загальмувало розвиток передмість. Останні «Правила про утримання еспланади Київської фортеці» 1896 р. регулювали лише території, що безпосередньо примикали до фортеці. З цього часу Либідський район забудовується багатоповерховими будинками. Новий статус Київської фортеці з 1897 р. – фортеця-склад, котра остаточно втрачає еспланади 1909 р. [там само, с. 13]. На місці колишніх незабудованих ділянок, особливо на рівнинній місцевості, почалося інтенсивне будівництво, виразний пам'ятник тих літ – вулиця Еспланадна. Врешті останню смугу між Либідською частиною і Печерськом було звільнено для будівництва.

Укріплення фортеці на плані 1918 р. 1) Цитадель; 2) Госпітальне; 3) Васильківське; 4) Звіринецьке укріплення; 5) Микільські ворота. На звільнених від еспланадних обмежень ділянках після 1909 р. були реалізовані великі містобудівні проекти: А) виставка 1897 та 1913 р.; Б) іподром; В) Олексіївське військово-інженерне училище

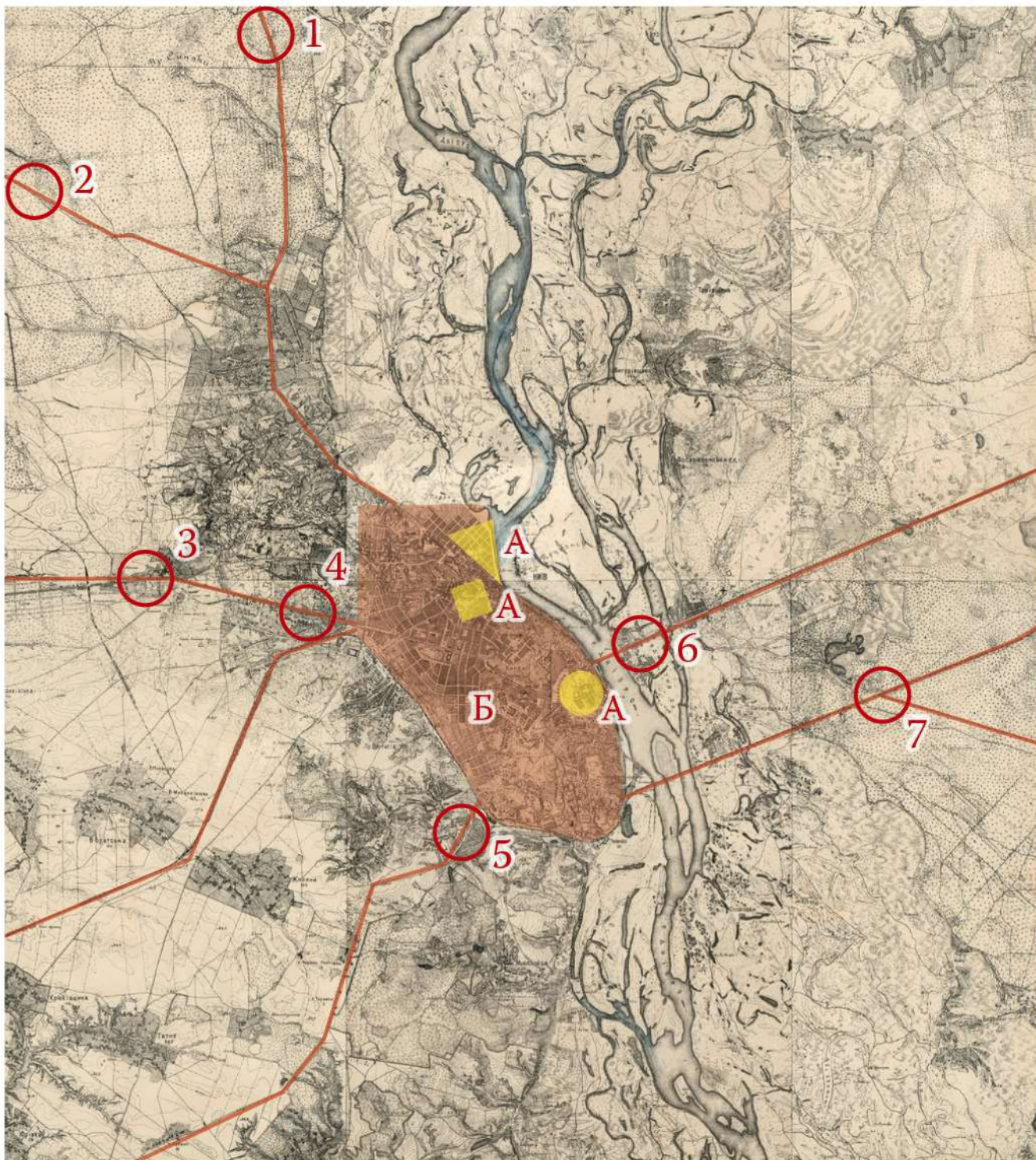
Рис. 3.11. Нова Київська фортеця в структурі міста після зняття еспланадних обмежень у 1909 р.

Під час формування «разночинного», тобто всестанового ринкового суспільства, еспланадні правила залишалися поза впливом Міської думи і цивільного будівельного законодавства. Скасування кріпосних обмежень було прискорено згортанням оборонних функцій Київської фортеці, але сліди, залишені цими обмеженнями, особливо в околицях Печерську, й донині впливають на містобудівний пристрій центру Києва.

3.3. Нові напрями й принципи містобудівного розвитку Києва у другій половині XIX та на початку XX століття

Прискорена поява і зростання містобудівних осередків навколо Києва у зазначений період відбувалися завдяки взаємообумовленим процесам: вдосконаленню транспортної інфраструктури, підйому машинізованих підприємств і стрімкому зростанню міського населення [224, 228]. Тому масштабні розпланувальні заходи були спрямовані в першу чергу до міських околиць, здатних вмістити нових городян: «Зараз і найближчим часом Земельно-Межовий Відділ займався і буде займатися виключно зйомкою тих земельних і пустопорожніх ділянок, що належать місту, які цікавлять Громадське Самоврядування з точки зору задоволення гострої житлової потреби. Таких площ у міста вистачає, але розташовані вони виключно на околицях» [262, стб. 22] (рис. 3.12).

Кадетське шосе і Залізнична колонія. Полюсами тяжіння нових промислових осередків стають території уздовж залізниці, переважно на перетині з іншими магістралями. Так, після побудови на правому березі Либіді Кадетського корпусу (архіт. І. В. Штром, 1857 р.) на місці старої дороги з Подолу на Жуляни прокладено Кадетське шосе [5, с. 590]. Незабаром, після відкриття Південно-західної залізниці, поруч з перетином шосе і залізниці влаштовано Головні майстерні Південно-Західної залізниці та розплановане робітниче селище «Залізнична колонія». Нижня Солом'янка, пізніше й Верхня і Кучмин яр представляли собою впорядковану малоповерхову забудову вздовж вулиць-ліній [282, с. 23-40]. За кількістю робочих і осначеністю наприкінці XX ст. майстерні змагалися з найбільшим військово-промисловим підприємством Києва «Арсеналом».

План Києва з передмістями, 1918 р.

А — старі розпланувальні осередки, Б — місто з квартальною забудовою

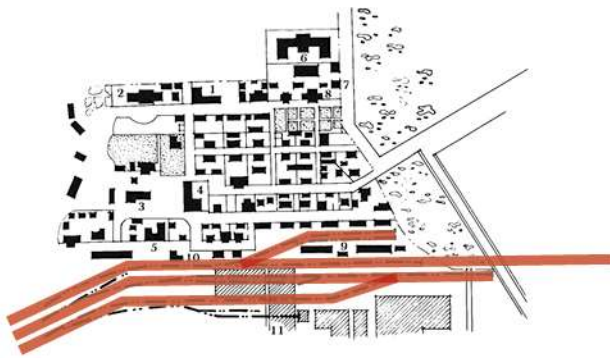
1) Вишгород-Межигір'я; 2) Пуща-Водиця; 3) Святошин; 4) КПІ; 5) Деміївка; 6) Передмостна слобідка; 7) Дарниця

Рис. 3.12. Передумови створення радіального каркасу міста
(зміна принципу компактного розпланування)

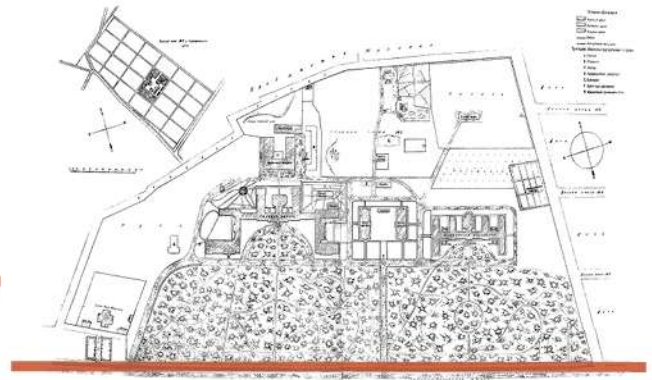
Згодом Залізнична колонія отримала зручне сполучення з центром міста Кадетською лінією трамваю, 1894 р. парокінну тягу лінії замінено на електричну. На початку ХХ ст. колонію упорядковано за проєктом цивільного інженера А. В. Кобелєва (рис. 3.13).

Васильківське шосе – південний вектор. Ще один промисловий вузол, що виник на перетині із залізницею – вулицею Великою Васильківською, яка після застави плавно перетікала у Васильківське шосе. Існуюча тут приміська слобода Деміївка послужила джерелом робочої сили і центром тяжіння великих заводів, швидко збудованих у зручному місці. Найбільшим був Деміївський цукрорафінадний завод, що в кінці ХІХ ст. налічував дві тисячі робітників. Тут же знаходилося кілька цегельних заводів, відома кондитерська фабрика Валентина Єфімова (за радянських часів – ім. Карла Маркса) та інші підприємства. З ростом робітничого селища стало вигідним провести на Деміївку трамвай. Приміську лінію електричного трамвая з шістьма пасажирськими вагонами у 1908-1909 рр. як приватне підприємство влаштував член правління КГЖД (Київської міської залізниці) Д. С. Марголін [142, с. 31]. Дотримуючись існуючого розпланування приміської слободи, Деміївка витягнулася вздовж старовинного Васильківського шляху, перетвореного в сучасне шосе, по якому врешті й влаштовано зручний трамвайний зв'язок з містом.

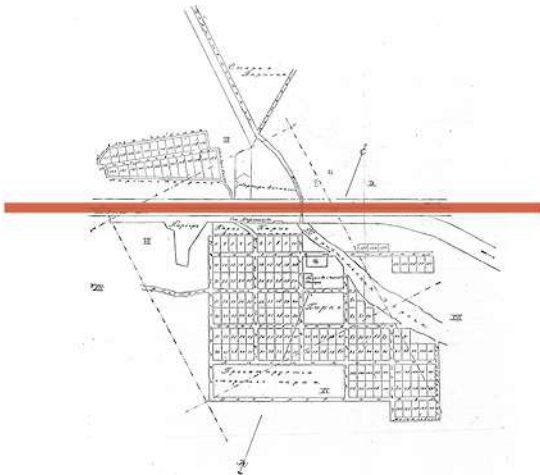
Брест-Литовське шосе – західний вектор. Цей напрям зосередив найбільші промислові підприємства Києва. 1858 р. міський Бульвар продовжено на захід аж до Брест-Литовська і Варшави. Свого часу межу міста на перетині нового Брест-Литовського шосе з Кадетським навіть відзначили дерев'яною Триумфальною аркою. У 1860-і рр. місто викупило у Земства ділянку з південного боку шосе. Територію розбили на 28 орендних місць, започаткувавши казенні Шулявські дачі. Вишукана садиба «Сан-Сусі» надала назву всій місцині. 1882 р. за дачами було влаштовано невелике чавуноливарне виробництво цукро- і пивоварень, з 1888 р. це завод Гретера і Криванека.

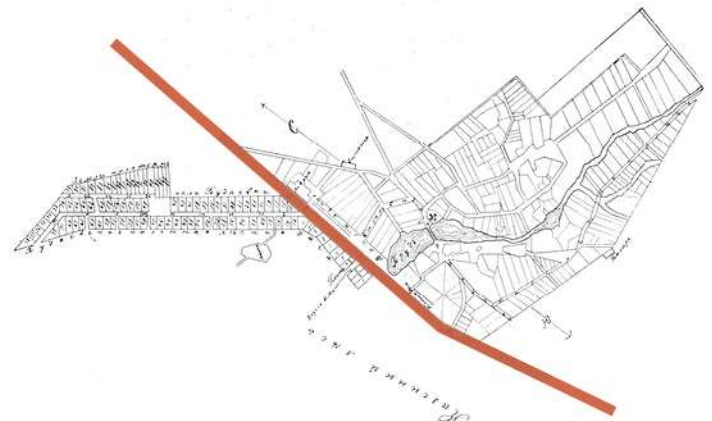
Залізнична колонія

Київський Політехнічний Інститут

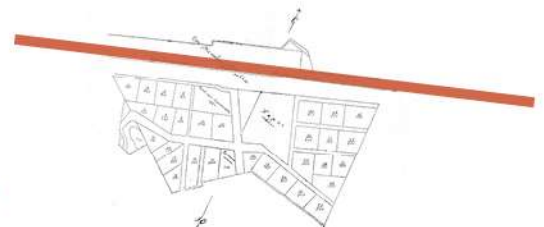
Залізничне селище Дарниця

Дачне селище Боярка

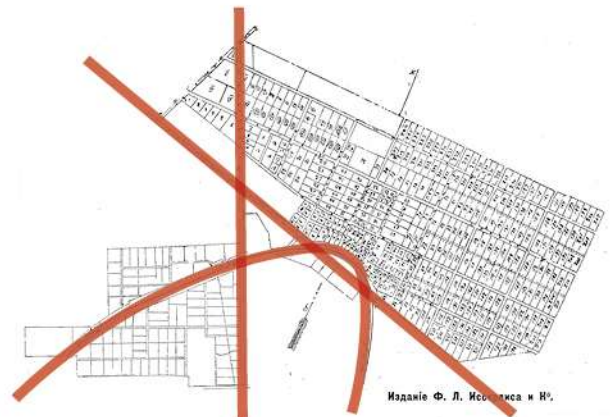
Дачне селище Ворзель

Дачі Мотовиловка

Селище Ірпінь

Дачне селище Буча

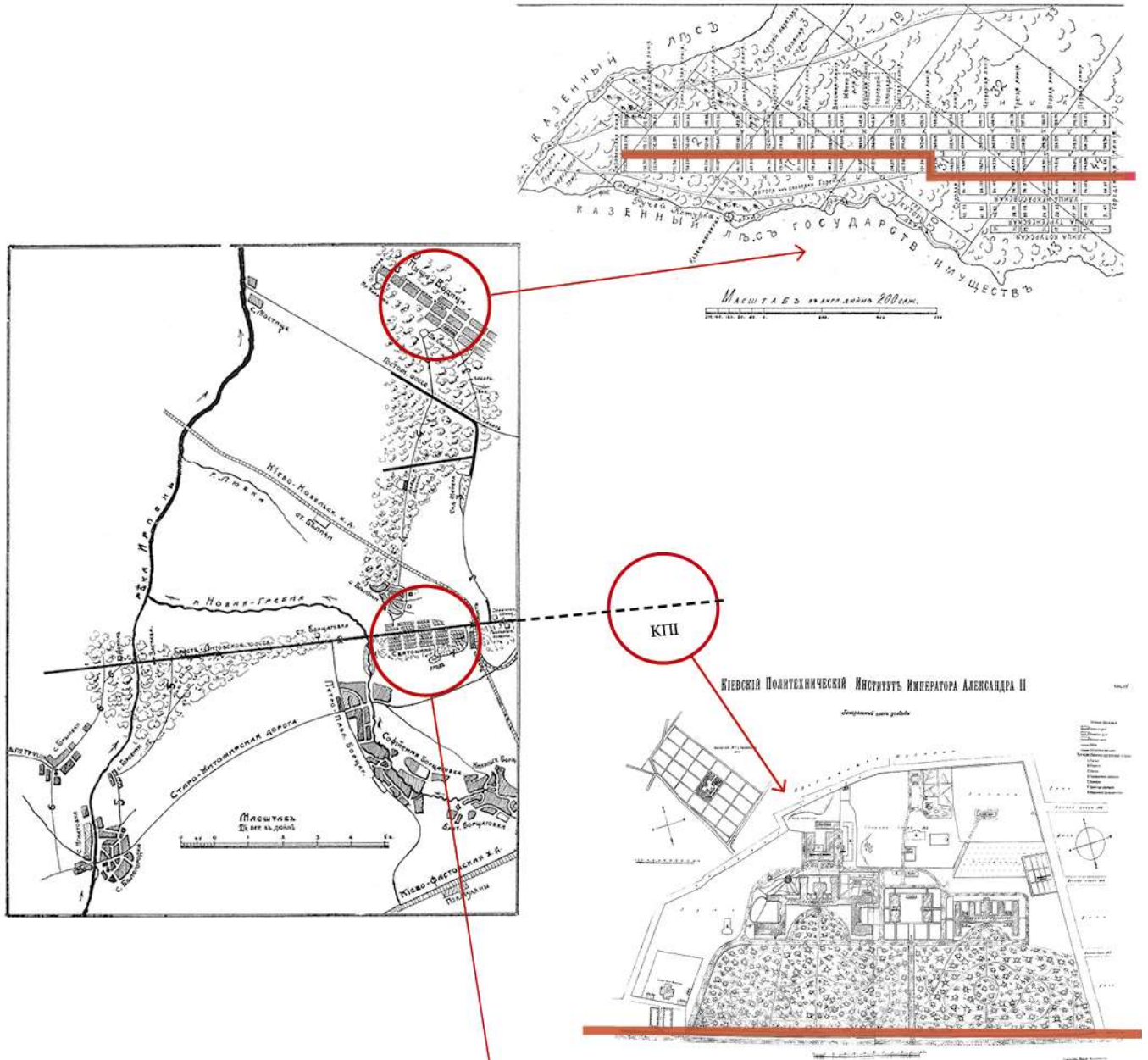
Рис. 3.13. Дачні, навчальні та промислові колонії як привід до розбудови нових розпланувальних осередків

Нові власники провели сюди гілку від Одеської залізниці, після чого виробництво перетворюється на гігант – Південноросійський машинобудівний завод. Наприкінці XIX ст. це найбільше підприємство Києва, що налічувало 2500 *робітників* (у XX ст. завод «Більшовик»). Поруч облаштувалась низка менших виробництв, в т. ч. великі тютюнові фабрики Когенів. Назву передмістю дало село Шулявщина, з півдня дотичне до шосе. У путівнику 1909 р. зазначено: «Колись славилися Шулявські дачі “Сан-Сусі”, але поступово їх почали забудовувати й перетворили на типові передмістя без будь-яких ознак культурного життя. У садибах Шулявських дач живуть переважно робітники заводу “Гретер і Криванек”» [35, с. 113] (рис. 3.14).

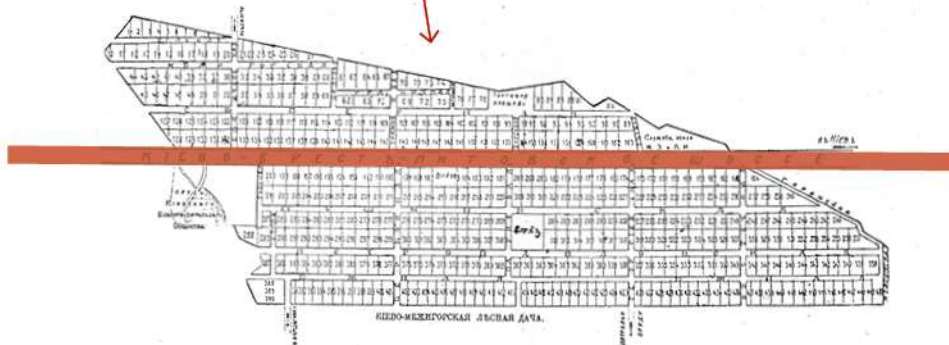
Політехнічний інститут: наукове містечко. Разом з тим будівництво спеціалізованих колоній-поселень уздовж Брест-Литовського шосе ставало все більш різноманітним. 1898 р. в двох верстах від Триумфальних воріт у військового відомства викуплено 38 *десятин* для реалізації грандіозного проєкту під орудою Д. І. Менделєєва – навчального комплексу Політехнічного інституту [2, 200, 212, 215, 259]. В акті про здачу землі уточнюється: для КПІ відведено ділянку, «що на півночі межує з Брест-Литовським шосе, зі сходу – із землею церкви св. Магдалини, з південного сходу і півдня – з дорогою (нинішня Борщагівська. – Б. Є.) та за нею наділами села Шулявщини і з заходу – дачною вулицею» [195, с. 4]. Розпланування петербурзького архітектора І. С. Кітнера вибудоване за типом традиційних університетських містечок з кампусами та включає два великих корпуси, Головний та Хімічний, з величними курдонерами, розгорнутими в сторону великого парку і шосе. Відокремлено розташовано житлові корпуси для викладачів, їдальня, ливарний та допоміжні цехи і лабораторії. У створенні містечка брала участь дюжина відомих архітекторів, серед яких О. М. Вербицький, О. Р. Мунц, О. В. Кобелев, В. О. Осьмак, П. І. Голландський, В. М. Риков та ін. До 1902 р., коли комплекс був повністю завершений, КПІ три роки функціонував, але територію його ще не було включено до складу Києва.

Передмістя Святошин: дачна функція 1897 р. розпочато будівництво в десяти верстах від міста вздовж Брест-Литовського шосе – дачного селища Святошин.

Планъ „Пущи-Водицы“.

Планъ „Святошино.“

Курорт (Пущи-Водиця), навчальне містечко (КПІ), дачне селище (Святошино)

Рис. 3.14. Розбудова нових містобудівних осередків за функціональним принципом

На 500 *десятинах* «багатющої Києво-Межигірської лісової дачі» розбито 450 ділянок, які здавалися в оренду Києво-Подільським управлінням державного майна. При виборі місця було враховано, що 1902 р. на схід від Святошина, ближче до міста, пройде лінія Києво-Ковельської залізниці, яка забезпечить надійне сполучення з селищем. З самого початку експлуатації дач 1898 р. до них від Триумфальних воріт прокладено першу приміську конку концесіонерами Р. Хойнацьким та шляховим відомством. Незабаром, 1901 р., лінію електрифіковано німецьким акціонерним товариством «Ломайєр і Ко» [142, с. 30]. Таким чином Святошин перетворюється на комфортабельну житлову околицю, на початку ХХ ст. в ньому існують: церква Св. Миколи, Товариство сприяння благоустрою дачної місцевості, санаторій, пошта і телеграф, аптека Бабицького, фотографія Роштанова, два ресторани, столові і чайні, квітникарство, парк і ставки [35, с. 51] (див. рис. 3.13).

Розглянуті приклади свідчать наскільки типовим був поетапний розвиток передмість окремими спеціалізованими поселеннями уздовж магістральних трас, у тому числі дачними [15]. Так у південно-західному напрямку по залізничній гілці в 1903-1908 рр. спадкоємці проф. В. О. Караваєва здали колишній Деревний розплідник під дачне селище. Караваєвські дачі, аж із 238 ділянок, також отримали звичайне прямокутне розпланування. Але й вони через близькість до міста та бурхливий розвиток підприємств швидко перетворились в робоче передмістя.

Освоєння Лівого берега: робітниче селище Дарниця і самочинне селище на Трухановому острові. Схожим було виникнення нових поселень на сході від міста, на лівому березі. Після облаштування на початку ХХ ст. в районі Дарниці станції залізниці Київ-Полтава тут збудовано вагоноремонтний завод із робітничим селищем. Залізниця залишалася основним засобом сполучення з лівим берегом Дніпра аж поки 1912 р. Ланцюговим мостом в Дарницю провели автоторний трамвай. Трамвайний парк і майстерні розташували в Микільській слобідці. Протяжність лінії до Подолу склала 17 *верст*. Найдальшим східним пунктом трамвая були Бровари. [142, с. 32]. Зазначимо, що всі нові, з щойно розглянутих, розпланувальні одиниці юридично не входили до складу Києва, хоча тяжіли до

міста та залежали від нього передусім економічно. Закономірно, що Міська дума неодноразово підіймала питання про приєднання цих земель до міста.

Ще одне визначне, *Труханівське, поселення* на лівобережних островах, що належали місту, пов'язане з розвитком пароплавства. Частина Труханового острова, продана 1857 р. на пристрій парового млина, через десятиліття переходить до Товариства пароплавства по Дніпру, яке 1870 р. збудувало на острові майстерні [257, с. 3-12]. Одразу ж навколо виникає селище: «Робітники – прагнучи сприятливих для роботи умов, жили в місті, та щоденні подорожі через річку, іноді з небезпекою для життя, були вкрай незручними – від 1892 р. почали з метою забудови захоплювати прилеглі до майстерень вільні міські землі» [194, с. 105]. У відповідь 1907 р. Міська дума санкціонувала розпланування тут ділянок і здачу їх в довгострокову оренду терміном на 36 років без торгів, тобто з переважним правом робітникам і службовцям майстерень пароплавства. «Самовільно заселена частина острова, нижче яхт-клубу, також піддалася врегулюванню проведенням широких вулиць і нарізкою більш рівномірних і правильних ділянок» [там само]. Після закінчення робіт в селищі влаштували кам'яну церкву і ремісничу школу. Завдяки благоустрою та здачі ділянок острова в оренду Дума підвищила міські доходи від території вдесятеро.

Північні райони міста і курортний проєкт «Пуца-Водиця» – останній розглянутий напрям, в якому місто активно розвивалося, на північ. На відміну від інших північні передмістя та прилеглі до них землі – слободи Куренівка і Пріорка та місцина Сирець – було включено до складу міста ще 1799 р. указом Павла I [280, с. 2-28]. Разом з тим їхня порівняно щільна заселеність сприяла збереженню слобідського розпланування, що складалося природним чином. Магістраллю, що поєднувала ці слободи, була дорога з Подолу на Вишгород, початковий її відтинок в Плосьькій частині іменувався Кирилівською вулицею. В цьому напрямі розгортається одна з найбільш організованих акцій з дачного будівництва. На північній околиці, Пріорці, починався сосновий бір, відрогі Київської гряди тут стають м'якшими, місце визнають потенційно курортним. Поруч із старовинною резиденцією католицького духовенства тут перебувала ще одна найстаріша

київська дача, Кинь Грусть, за легендою пов'язана з Катериною II. Наприкінці XIX ст. тут знаходилося ще кілька великих приватних дач. 1893 р. гласний Міської думи І. І. Чоколов запропонував влаштувати в прилеглому міському лісі Пуща-Водиця курортного селища, заснувавши для цього акціонерне товариство. Спеціальна виборча комісія під головуванням І. А. Слепушкіна вибрала найбільш вдале місце біля струмка Крутки і села Горенка. Від пропозиції поблизу дачі Бернера відмовились з огляду на близькість полів зрошування недавно збудованої каналізації. До 1900 р. складено план у вигляді витягнутого прямокутника уздовж озер на Крутці, розділеного чотирнадцятьма лініями. Місто здавало ділянки по 600 кв. саж. в довгострокову оренду. «Гарний європейський курорт» влаштувати не вдалося «через відсутність капіталістів» [35, с. 34].

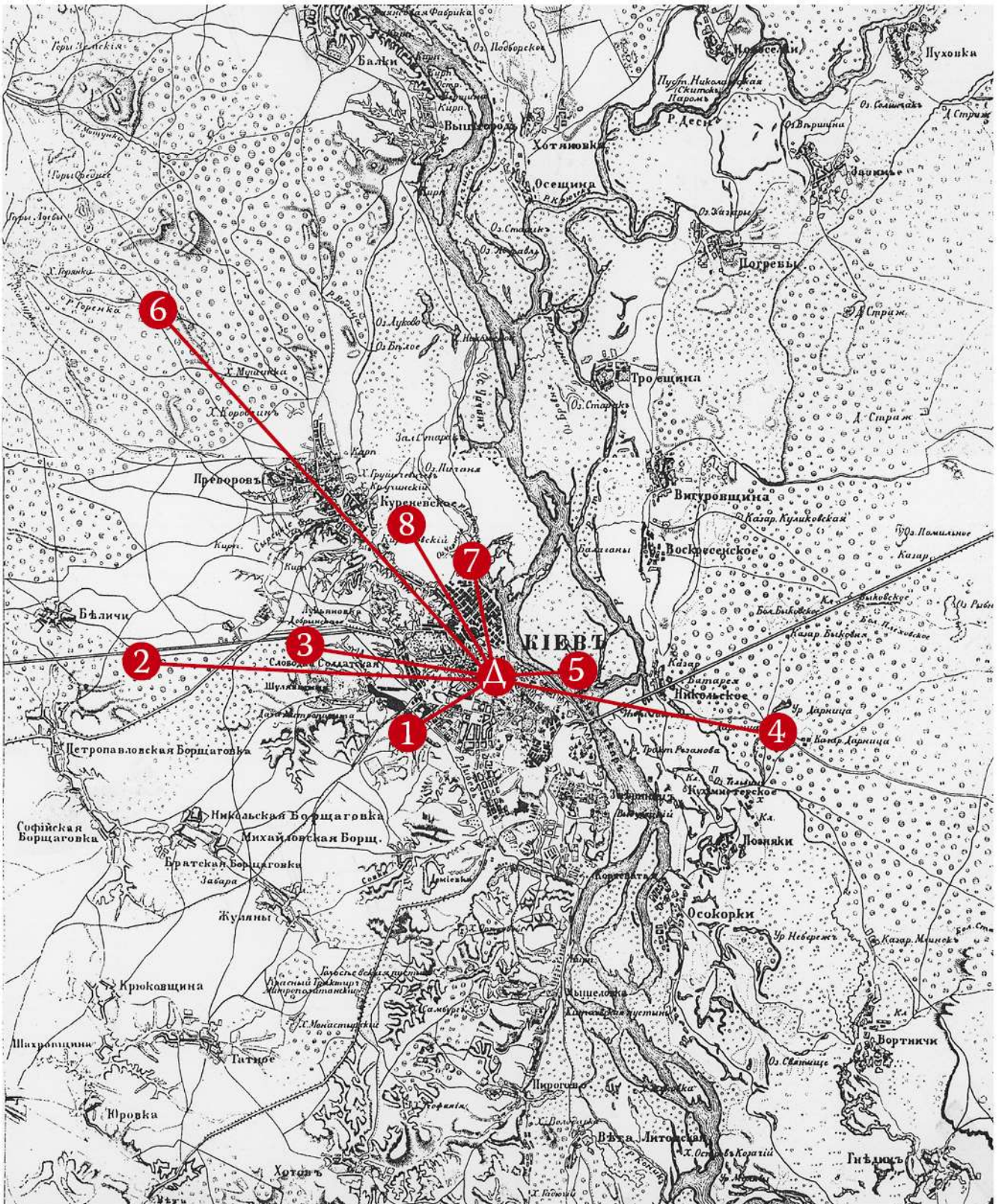
За договором, укладеним Думою з Товариством КГЖД, до Пущі-Водиці 1900 р. проведено трамвай на паровій тязі, а з будівництвом самостійної дизель-моторної електростанції парову тягу остаточно скасовано. В якості переваг Пущі-Водиці підносилося її особливе розташування і вдале сполучення з центром міста: з самого Хрещатика електричний трамвай, минаючи Лук'янівку, Куренівку і Пріорку, «стрілою вривався в міський ліс» [там само, с. 33]. Місцеве Товариство благоустрою збудувало в Пущі парк і театр, незабаром тут влаштували туберкульозний санаторій, безкоштовну лікарню і церкву Св. Серафима Саровського, також Пуща-Водиця мала такі оздоби, як телефон, магазини, ресторан, пивні тощо.

Київський порт і новий промисловий район Поділ-Куренівка. Поштовх розвитку непорядкованих слобод Куренівки та Сирця надало будівництво в руслі Почайни нової Гавані ім. Миколи II (інж. М. І. Максимович, 1897-1899 рр.). Велика площа і сучасне портове господарство дозволили збільшити вантажообіг Київського порту, а на вільних заплавах територіях розмістити нову промисловість: елеватори, склади, ремонтні підприємства, відділення Південно-Російського машинобудівного заводу, в підгірській частині – цегляні, пивоварні заводи тощо. Міська дума скликання 1906-1910 рр. прийняла рішення про будівництво залізничної гілки задля з'єднання Гавані та основної залізниці, дбаючи як про доходи промисловців, так і про збалансований розвиток міської території: «66 % всіх

вантажів, що прибувають і відправляються по залізницях, йдуть з Подолу і на Поділ. Якщо гілку буде прокладено, перевезення вантажів коштуватиме втричі дешевше. <...> Це поставить всю місцевість, яку буде прорізано гілкою, в дуже вигідні умови; торгово-промислові підприємства будуть розвиватися в районі доріг. Гілка, таким чином, сприятиме заселенню й забудові території, що нині пустує» [194, с. 98]. Нове залізничне відгалуження перетнуло місто тальвегом річки Сирець і вийшло на заплаву Дніпра в районі Куренівки. Тобто з прагматичних і містобудівних міркувань на початку ХХ ст. Думою закладено потужний промисловий кластер Києва.

Вибухове виникнення навколо Києва нових містобудівних осередків на межі ХІХ і ХХ ст. в першу чергу було пов'язане з *промислово-економічними чинниками* й відбувалося *на тлі підприємницької функціоналізації*. Розвиток приміських поселень багато в чому відбувався стихійно, особливо якщо вони перебували в межах вже існуючих так званих «диких» поселень. Діячі Міської думи були вмотивовані у зростанні кількості підприємств на своїй території, що викликало збільшення надходжень до міської казни та дозволило прискореними темпами вирішувати питання благоустрою міста і околиць [196, с. 18]. Окрім сприяння розвитку промисловості та підприємницькій діяльності, Дума виробила «цілком свідоме прагнення – не затримувати в розвитку околиць, в міру можливості дати їм блага культури, поліпшити санітарний стан, оздоровити їх. Каналізація, нові трамвайні лінії, часткове закриття каналів, освітлення, мостові – все це більшістю складу Думи 1908-1910 років було дано на околиці» [194, с. 4].

Завдання розвитку та благоустрою міста успішно вирішувалися самоврядуванням у власних межах і на територіях, викуплених у Київського земства й цілеспрямовано розпланованих. Якщо організація робочого селища і його розпланувальне впорядкування спершу були лише необхідним наслідком промислово-підприємницької діяльності, то принцип попередньої розпланувальної організації та благоустрою, наприклад, дачних селищ, які були створені для отримання доходів, згодом переноситься і на робітничі поселення, обумовлюючи спадкоємний розвиток розпланувальної організації нових приміських поселень (рис. 3.15).

Нові містобудівні осередки в околиці Києва: D – Думська площа,
 1) Кадетське шосе і Залізнична колонія; 2) Брест-Литовське шосе – західний вектор;
 3) Політехнічний інститут: наукове містечко; 4) Робітниче селище Дарниця; 5) Самочинне селище на Трухановому острові; 6) Курортний проект «Пуща-Водиця»; 7) Київський порт; 8) Новий промисловий район Поділ-Куренівка

Рис. 3.15. Розпланувальна експансія до київських передмість, друга половина XIX ст.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

1. Досліджено причини прискореного зростання міста в найзагальнішому вигляді зосереджені у змісті буржуазних реформ 1860-1870-х рр. Як закономірний прояв соціального та промислового оновлення країни формуються нові розпланувальні засоби, завдяки яким здійснювалася широка територіальна та містобудівна експансія великого капіталістичного міста. *Основні чинники прискореного містобудівного розвитку Києва* в період «Великих реформ»:

– *необхідність збільшення житлового фонду* в одному з найбільш розвинених міст так званого Південного Заходу Російської імперії у зв'язку посиленням промислово-капіталістичним зростанням міста й більш вільним пересуванням усіх класів населення як по вертикалі (соціально), так і по горизонталі (географічно);

– капіталістична фінансова реформа й *провідна банківська функція Києва* як ділової столиці Південно-Західного краю, що обумовило вибухову появу в місті великої кількості фінансово-кредитних установ;

– загальнодержавні адміністративні реформи, якими підтверджено *статус Києва як столиці Південно-Західного краю*, відповідного судового й військового округів;

– *спеціальний статус міста як колиски російської державності*, згідно з чим центральною владою впроваджуються відповідні інфраструктурні чесноти і з'являються «адміністративні прожекти» – аж до переведення до Києва столиці Імперії;

– реформа міського самоврядування і *створення 1874 р. нового генерального плану Києва* безпосередньо під орудою Міської думи, тобто без конфірмації розпланувальних рішень «височайшими указами», лише узгоджуючи генплан міста з МВС у Петербурзі;

– *стрімкий розвиток залізниці та внутрішньоміських механізованих комунікацій* як невід'ємної складової промислово-капіталістичного міста.

2. З'ясовано, що у другій половині XIX ст. регулювання міської будівельної діяльності в Російській імперії зазнало значних змін, які були пов'язані зі зменшенням централізації в розплануванні міст, передачею більшості керуючих, контролюючих та законодавчих функцій на місця і, відповідно, з поступовою зміною самого характеру будівельних правил. Основні зміни в царині регулювання розпланувальної та будівельної діяльності в Києві від 1860-х рр. до Міської реформи 1917 р.:

- *реформа міського управління 1870 р.;*
- *розподіл вулиць на розряди за проектом 1873 р.;*
- *визначення ієрархії «будівельної частини», прав і кваліфікацій учасників будівельного процесу 1870 р., з поправками до Міського положення 1892 р.;*
- *регулювання забудови зазначенням стандартизованих параметрів прибуткового будинку і структури кварталів за генеральним планом 1874 р.;*
- *чітке структурування законодавства про громадські будівлі, особливо в збірниках В. Н. та І. В. Ніколаєвих;*
- *поширені еспланадні правила 1872 р. та їх поступове скасування у 1881, 1897 та 1909 рр.;*
- *реформа міського і земського самоврядування згідно з «Положенням про Громадське управління міст» від 9 червня 1917 р.*

3. Визначено, що основним об'єктом регулювання в цивільному будівництві другої половини XIX ст. стають не розпланування міста та зразкові фасади, а параметричні характеристики кожної будівлі в окремому домоволодінні. Діяльність забудовників обмежувалася стабільними планувальними межами кварталу та стійкими будівельними правилами, в цих межах допускалася практично будь-яка будівельна ініціатива: вибір планувального і об'ємного рішення будівлі, архітектурного стилю тощо. Головним замовником будівельної продукції був окремий домовласник, відповідно основна будівельна діяльність розгорталася в рамках стійкої планувальної одиниці – міського кварталу. Таким чином здійснювалася реконструкція «старого міста», що носила в цей період «квартальний», архітектурно-фасадний характер.

4. У пореформений період виявлено *економічно самостійні і все більш численні суб'єкти міської реконструкції*: акціонерні домобудівні товариства, а також наукові товариства, установчі комітети зі спорудження громадських будівель і пам'ятників і тому подібні незалежні організації, а також підприємці, промисловці, виборні міські садові комісії. В кінцевому підсумку вся їхня діяльність на території міста координувалася міським самоврядуванням на чолі з міськими Думою і Управою. Реформа Міського положення 1870 р. надала в загальне користування городян вулиці, площі, сади і парки, що раніше знаходилися у веденні держави. Відповідно з'явилися нові, принципово інші планувальні елементи всередині «старого міста»: міські сади, виставки, житлові комплекси, механізований громадський транспорт тощо.

5. Доведено, що лише у другій половині XIX ст. вперше виникає *розрізнення традиційного міста з квартальною забудовою та нових промислово-капіталістичних розпланувальних осередків*, якісно інакших в соціокультурному (неповний набір звичних інститутів і атрибутів міста) і в формально-юридичному сенсі (офіційне положення поза міською межею). Для сьогоденної ситуації важливе значення має те, що межі так званого «європейського міста», тобто упорядкованої до початку XX ст. міської інфраструктури, відповідають нинішньому поняттю «історичне місто».

6. Простежено зникнення такого розпланувального елемента, як міський або кріпосний вал, який втратив своє фортифікаційне значення до середини XIX ст., що призвело до *зміни самого принципу компактного розміщення міста* в межах регулярної розпланувальної сітки й відкрило добу більш вільного розвитку міських територій. З'ясовано, що *структурними елементами «нового міста» стають* якісно інші, відмінні від традиційних розпланувальні одиниці. Перш за все це *відокремлені самодостатні формування, що виникають поза територією міста першої половини XIX ст.*, в розпланувальних термінах – розташовані в полі: промислові слободи і робочі колонії, дачні селища, лікувально-оздоровчі та науково-освітні містечка тощо. Особливість таких містобудівних утворень – вузька спеціалізація та тісний зв'язок з підприємницькою діяльністю, спря-

мованою на отримання прибутку. Визначено, що за відсутністю кріпосних обмежень *нове розпланування здійснювалось майже за органічним радіальним принципом.*

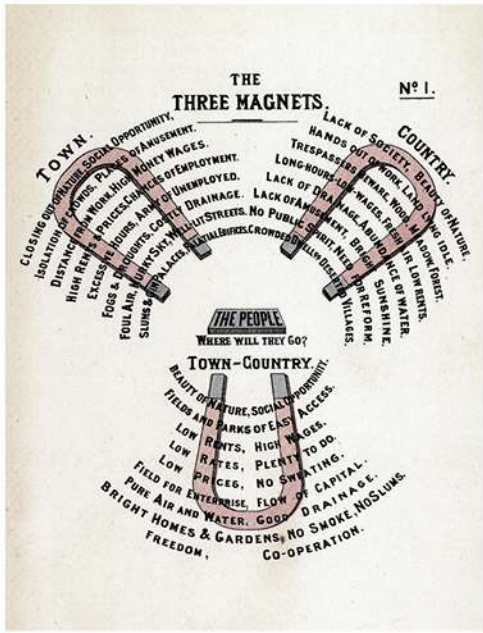
7. Поряд з очевидною новизною «нового міста» у його здійсненні та зв'язках із «регулярним містом» виявлено певні закономірності: якщо спочатку робітничі селища за межами міста орієнтувалися на вже існуючі приміські слободи, то згодом промислова експансія поширюється на незаселені території з утворенням поселень нового типу, куди залучаються маси пролетаризованих селян. Найчастіше нові розпланувальні утворення нанизуються на вже існуючі шосе, що ведуть до міста або на нові залізничні артерії, таким чином *створюється радіальний каркас нового промислово-капіталістичного міста.*

РОЗДІЛ IV

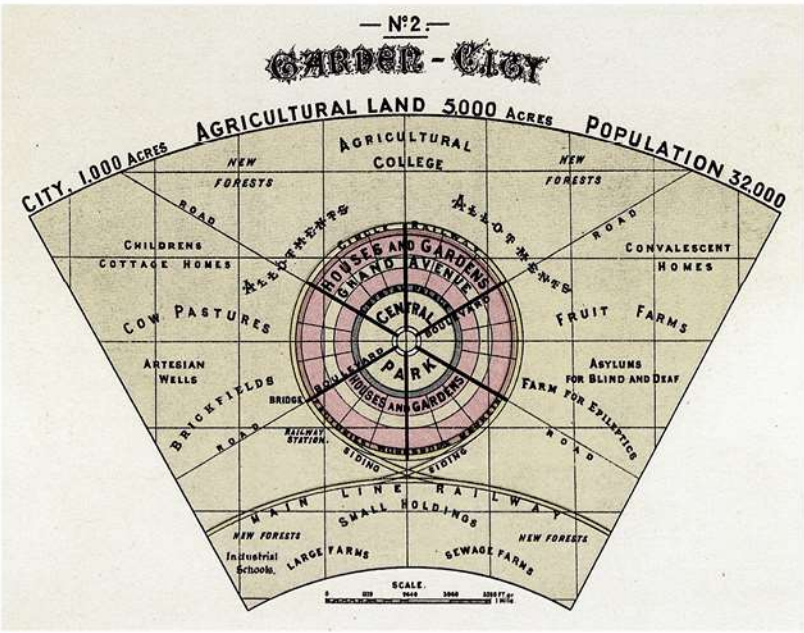
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА АРХІТЕКТУРНО-РОЗПЛАНУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КИЄВІ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Оформлення опозиції «старе» / «нове місто». На початку XX ст. протиставлення центральних частин Києва «новому місту», що виростало на територіях передмість, не охоплених регулярним розплануванням, стає кричущим. Спроба облаштувати міські околиці, використовуючи і пристосовуючи до місцевих умов принцип «міста-саду» Ебенізера Говарда, була характерним проявом такого протистояння. В численних обговореннях ідеї міста-саду як оптимальної форми передмістя все чіткіше окреслюється поняття «європейське» або «старе» місто (рис. 4.1).

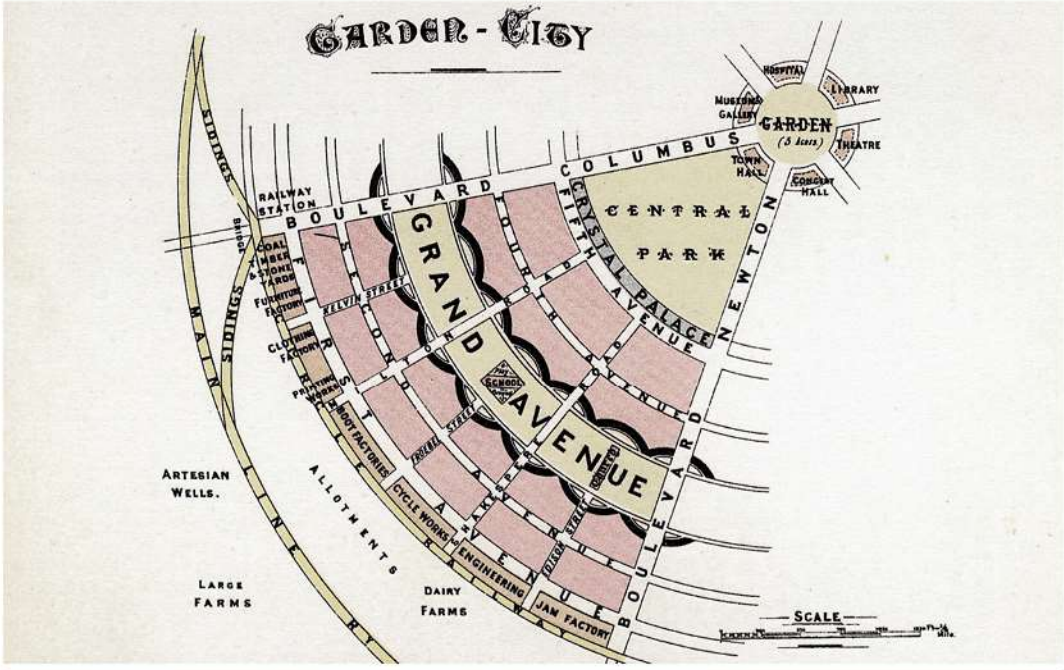
Специфіка старого міського центру, що забудовувався на підставі традиційних норм, виокремлюється з обговоренням багатопверхового прибуткового будинку – найважливішого структурного елементу забудови розглянутого періоду. На відміну від прихильників «міста-саду», які засуджували зведення багатопверхових житлових будинків, наприклад, М. Г. Диканський [39, с. 165-199], київський інженер-будівельник Г. П. Ковалевський оцінював ситуацію контраверсійно: «Практика останніх років довела, що із спорудженням великих багатоквартирних будинків можна домогтися задовільних результатів; тим часом старі будинки з дорогою землею в центрі та багатопверховою забудовою не піддаються виправленню за принципом міст-садів, у зв'язку з чим зразкові багатопверхові будинки також мають для нас великий інтерес» [130, с. 6]. Основною проблемою при заповненні «старого міста» щільною забудовою з прибуткових будинків стають *нагальні питання гуманізації міського середовища, його розрідження, зеленого будівництва та санітарії, тобто проблема суто «екологічна».* Створення парків для поліпшення скупченої міської забудови та нейтралізації наслідків бурхливої індустріалізації XIX ст., ще до появи ідеї «міста-саду», мало в Києві свою багату історію.

Ідея «трьох магнітів»
 або
 поєднання переваг міста і села

Районне планування навколо міста-саду
 - площа міста-саду 1000 акрів (405 га)
 - сільгоспугіддя 3000 акрів
 - населення 32 000 мешканців
 - кільцева залізниця і зв'язок із загальною мережею

Схематичне розпланування міста-саду
 - п'ять концентричних авеню із «третьою» Гранд-Авеню у вигляді паркової смуги
 - шість радіальних бульварів
 - центральна площа-сад (5 акрів) в оточенні головних громадських споруд міста
 - промисловість у зовнішньому кільці
 - сільгоспугіддя оточують кожне місто-сад
 - молочні ферми у найближчій до міста смузі

Рис. 4.1. Загальні принципи влаштування «міста-саду» на відміну від міста з суцільною квартальною забудовою (за Е. Говардом, 1898 р.)

4.1. Засоби вирішення «екологічних питань» в діяльності Міської думи та Садової комісії в половині XIX та на початку XX століття

Міський сад як нова розпланувальна одиниця. Міський парк першим порушив лад київських кварталів, що ставав настирливо одноманітним. Загальнодоступні міські сади спочатку були протиставлені суцільній забудові і створювалися як необхідна й дорога прикраса. В планах Міської садової комісії «сади, сквери, бульвари і вуличні деревні насадження» стають дієвим інструментом благоустрою, на думку одного з голів Комісії, незважаючи на велику кількість в Києві природних пейзажів й «дивних панорамних видів, що відкриваються тут на кожному кроці» [227, с. 1]. Необхідність розширення зелених насаджень в місті підкреслював ще один член Садової комісії, який стояв біля витоків її заснування, А. П. Осипов, відзначаючи зміну самої структури кварталів, «адже приватні сади й садиби, що мали насадження, з кожним роком все більш зникають і на місці садків виростають багатопверхові будинки» [199, с. 37]. Якщо забудовані квартали сприймалися як суцільні блоки житлової території, міські «кухня» і «спальня», то сади стають своєрідною «вітальнею» міста, простором принципово протиставленим цим кварталам. «В самий жаркий липневий полудень ви знайдете тут прохолоду, притулок від міського шуму й метушні <...> сміливо скажемо, що сади це літня приймальня киян» [227, с. 1].

На *перші громадські сади Києва* в першу чергу вплинув романтизм початку XIX ст. Новий тип парку, протилежність дворянського садибного, мав обслуговувати потреби всіх городян, в чому позначилася нова система цінностей, пов'язаних з ідеалами народності. Романтизм в архітектурі зароджувався не тільки у садибних парках, замських будинках та інтер'єрах, але й у нових типах будівель, більш демократичних, розрахованих на задоволення потреб найширших верств – вокзали, концертні й курортні зали, міські парки [144, с. 32]. Сама форма міських садів виявляє романтичні уподобання у вільному англійському стилі на відміну від класичного французького. Характерно, що такі парки в Києві, Олександрівський та Миколаївський, закладено на місці військових плаців «класицизму». Показова доля *Государевого саду*, що після перепланування 1830-х опини-

вся на межі об'єднаних частин, тобто в самому центрі міста. Закладений ще за Петра I сад упорядковали для Єлизавети під час будівництва палацу. Це був типовий палацовий парк у французькому стилі, що з розширенням набував типових романтичних рис: прикрашена мармуровими статуями Долина троянд уступаами знижувалася до озера, південний її схил було суцільно вкрито виноградниками [199, с. 20; 93, с. 126-127]. Після палацової пожежі 1819 р. парк занепав, перетворившись на «запущений гай», – місто здало палац в оренду Товариству мінеральних вод, і вцілілий поверх будови з 1845 р. вмістив курзал [13, с. 88]. Таким чином Государев сад став першим загальнодоступним парком Києва, а новий *тип міста-курорту*, що складався в руслі ідей романтизму, пов'язаний із гулянням і відпочинком, втілювався у наддніпрянських парках. Справжній бум паркового будівництва в Києві стався у другій половині XIX ст. У 1850-ті нижню частину Государєвого саду й постарілі оранжереї узяв в оренду садівник К. Христіані, відновивши сад, він відкрив кафе-каштан *Шато-де-Фльор* [199, с. 21]. Відновлений парк з літніми театрами і рестораном (архіт. М. Семенов, 1868-1878 рр.), зимовим театром на 1100 місць та іншими розважальнями «за цінами цілком доступними» перетворюється в найпопулярніше місце. Але справжні загальнодоступні міські парки закладаються цільовим чином на нових місцях, а не в запущених гаях попереднього століття, в цьому відношенні показова доля Олександрівського та Миколаївського садів, складених у *вільному розплануванні*.

Олександрівський парк було розбито перед південним фронтом растреллівського Государєвого палацу, на місці так званої Двірцевої площі, «на якій давалися військові паради». Після влаштування в палаці курзалу на площі відбувалися народні гуляння: біг, ходіння по канату тощо. Однак ініціатором закладки парку було не місто, якому до Міської реформи 1872 р. на це просто не вистачало коштів, а імператорська сім'я. 1868 р. Олександр II вирішив відновити київську резиденцію, і перед південним фасадом імператриця Марія Олександрівна забажала замість майдану бачити теж парк, на що зі скарбниці було відпущено 10 000 *крб.* В решті опозицією класицистичному Государєву саду з протилежного боку палацу став новий міський парк в англійському стилі. Розбивкою парку зайнялося

засноване у 1860-ті Товариство садівництва, яке запросило відомого садівника А. Г. Недзельського. Сучасники стверджували, що Олександрівський сад «з точки зору декоративного садівництва має бути визнаний бездоганним» [там само, с. 23]. Головним акцентом парку стала парафіяльна церква Олександра Невського, споруджена у візантійському стилі (архіт. В. М. Ніколаєв, 1888-1890 рр.). Церква замикала перспективу однієї з головних вулиць Липок, Катерининської (нині вул. Шовковична).

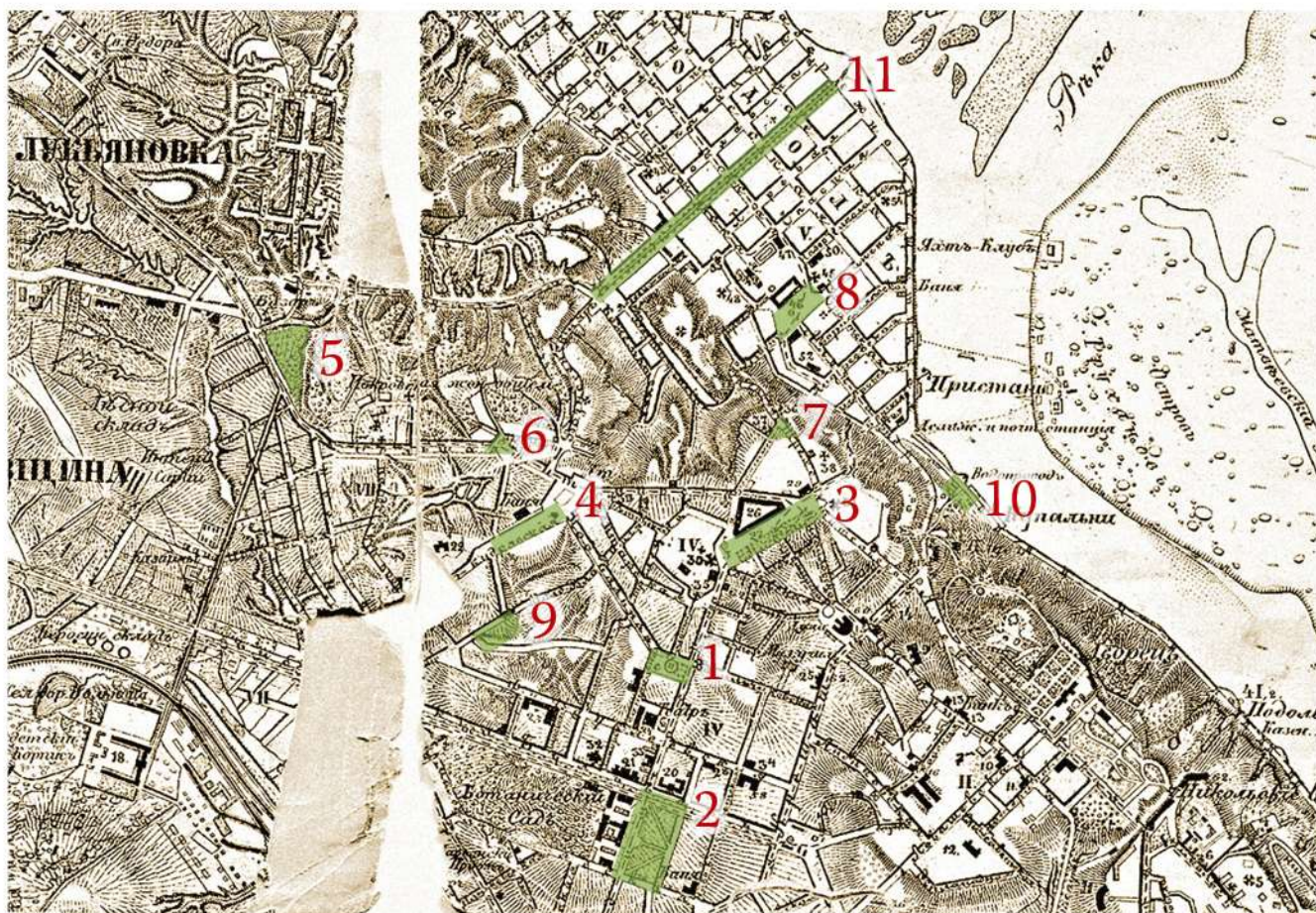
Миколаївський парк або Університетський сквер також виник на місці колишнього військового плацу в 12 десятин (близько 13 га), він «замінює в Києві Марсове поле в Петербурзі. На цій площі імператор Микола Павлович проводив огляд всім військам» [там само, с. 24]. Вперше парк тут влаштовано з ініціативи та на кошти міста, вишукані від продажу східної половини цієї ж площі під забудову. Таким чином на місці одного великого плацу утворені сквер і новий квартал, розмежувала їх Олексіївська вулиця (нині Терещінківська). Розбивку скверу здійснював садівник К. Христіані: основні паркові осі із заходу та півночі замикали монументальні класичні будівлі Університету і Першої гімназії. Данина романтичній стилістиці – кільцева алея, що вісімкою огинає парк. 1880 р. Міською садовою комісією в парку влаштовано два фонтани – чавунного литва «звичайний» і фонтан, складений з бутового каменю «у вигляді Чорного моря». Домінантою на перетині алей парку став пам'ятник Миколі I, лицем до Університету (ск. М. Чижов, 1893-1896 рр.), автором архітектурного рішення був В. Ніколаєв, який в цей час очолював Садову комісію.

Діяльність Міської садової комісії: упорядкування існуючих парків і програма озеленення вулиць (1860-1890-ті рр.). Поряд з безліччю громадянських товариств у 1860-і рр. в Києві було засноване Товариство садівництва на чолі з професійним садівником Хлоповим, який закінчив Головне училище садівництва в Петербурзі. Підсумком діяльності Товариства була закладка Олександрівського парку, після чого воно припинило своє існування. Вже через двадцять років парк знаходився в занедбаному стані, а в існуючих загальнодоступних садах «паслися стада корів і свиней, на траві лежали та спали натовпи прочан і всякого бездомно-

го люду; вцілілі чагарники служили клоачними місцями й заражали повітря своїми міазмами» [199, с. 9]. Необхідність впорядкування і розширення парків усвідомлювалась міською владою, яка в 1880-ті вже була здатна фінансувати таку діяльність. 1887 р. з клопотанням про створення Садової комісії виступили гласні Міської думи А. С. Яценко, проф. В. І. Афанасьєв і Н. М. Мозговий. До комісії увійшли двадцять членів Думи, головою обрано члена Управи архітектора В. М. Ніколаєва.

Першою турботою Садової комісії було приведення до ладу існуючих парків і шляхом їх благоустрою і *вироблення спеціальних правил користування зеленими насадженнями*. Другою невідкладною справою було влаштування нових, більш компактних, ніж парки, скверів серед щільної міської забудови. Абсолютно небаженою для всієї Російської держави тих часів була *діяльність з «тематичного озеленення міських вулиць»*. Ці завдання Київська садова комісія першого складу, що працювала до березня 1895 р., виконала, значно розширивши арсенал містобудівних засобів (рис. 4.2).

Впорядкування почалося з парків. Комісія заснувала посаду *міського садівника*, на яку в лютому 1888 р. було запрошено І. А. Жуковського. Спершу садівник представив проекти благоустрою Олександрівського та Миколаївського парків. Потім було *впорядковано Бібіковський бульвар*, закладений 1842 р. і обсаджений італійським тополею, «красою Ломбардії та інших південних країн». Наприкінці ХІХ ст. Бульвар вже визнано унікальним містобудівним утворенням: «Алея з пірамідальної тополі на такому величезному просторі (більше трьох верст) є єдина в Росії, і жодне з міст не має такого насадження. Італійська тополя вирізняє місто Київ від всіх інших південних міст, де панівна порода – біла акація. Струнки, як кипариси, тополі представляють дві стіни, які тягнуться на велику відстань, утворюючи чудову перспективу, особливо якщо встати в найвищій точці бульвару. По справедливості за старих часів цьому дереву віддавалася перевага перед усіма іншими; струнки і витончені тополі найбільше гармоніювали з куполами київських монастирів і церков. <...>

Планування скверів 1888-1889 рр.: 1) Золоті ворота, 2) Університетський сквер, 3) шість скверів Володимирського проїзду, 4) Львівський, 5) Лук'янівський, 6) Кудрявський, 7) Андріївський, 8) Олександрівський на Подолі, 9) Мало-Володимирський, 10) сквер Нижнього пам'ятника Св. Володимиру, 11) Подільський бульвар

Рис. 4.2. Нові принципи озеленення міста, або Вирішення «екологічних питань» наприкінці XIX – на початку XX ст.

Садова комісія взяла під захист це історичне, деяким чином, дерево і постановила підтримувати тополеве насадження, незважаючи на всі труднощі внаслідок виснаження ґрунту» [там само, с. 15-16]. Подібні тополі насадили й біля залізничного вокзалу, а сам Бульвар придбав важливу функцію «першої приймальні міста, що зустрічала всякого, хто приїжджав залізницею».

Широке впорядкування зелених насаджень незабаром було підтримане законодавчо, адже Садова комісія зіткнулася з «жахливим, історично сталим, ворожим ставленням нашої середньої та нижчої публіки до громадських деревних насаджень. Ця невихованість населення змушувала посилювати нагляд, зупиняти знищення насаджень і, нарешті, просити сприяння поліції, яка притягала до відповідальності винних. Не дивлячись на всі ці заходи, більшість публіки досі дивиться на сторожа, який охороняє рослинність, як на ворога, що порушує інтереси публіки» [там само, с. 12]. В січні 1889 р. Міський думою прийняті обов'язкові постанови, розроблені Садовою комісією, про захист садів, скверів і бульварів Києва: обмежувався час доступу публіки в міські сади, заборонялося смітити і псувати рослинність, «проходити через сад партіями прочанам і нижнім чинам», заходити жебракам і торговцям ручним товаром (Правила прийняті відповідно до ст. 103-106 Міського положення і опубліковані в «Київських губернських відомостях» 1889 р. і таким чином стали обов'язковими до виконання).

Закладання нових скверів і озеленення вулиць найактивніше проводилися в перші роки існування Садової комісії: розглядалися і затверджувалися проекти насаджень, визначалися місця скверів, проводилися торги на роботи з їх пристрою і навіть велися переговори з поштово-телеграфним відомством, «яке знаходило, що при його системі електричних проводів насадження на вулицях будуть шкідливими». У 1888-1889 рр. влаштовано шість скверів: у Володимирському проїзді, а також Львівський, Лук'янівський, Кудрявський, Андріївський, Олександрівський на Подолі, Мало-Володимирський, сквер біля нижнього пам'ятника Св. Кн. Володимиру і Подільський бульвар. У великій кількості нових скверів, що проріджували поряд із вже існуючими парками масиви суцільних кварталів, проявилось розуміння нового міського простору, більш вертикального і ритмічно-

го, ніж в регулярному і горизонтальному строї класицизму. Відтепер композиційний крок міста задавався не просто квартальною сіткою, а більш розлогим ритмом відкритих зелених просторів. Така збільшена амплітуда виявляється і в характері житлової забудови, і у відношенні будівель до зовнішнього простору, до «інтер'єру міста», і цей простір стрімко змінював свій вигляд.

Прагнення врівноважити зростаючу масивність міської забудови простежується в *проекті загального озеленення київських вулиць*. У березні 1888 р. член Садової комісії А. П. Осипов увійшов до Міської думи з проектом правил з дванадцяти параграфів, згідно з якими передбачалося «всі вулиці Києва обсадити алейними деревами, при чому, враховуючи розмаїття кліматичних і ґрунтових умов, передбачалося внести якомога більшу різноманітність в рослинність Києва, чим він істотно в цьому відношенні і відрізняється від інших міст Росії» [там само, с. 25]. Проект пролежав під спудом до втручання в справу генерал-губернатора краю графа А. П. Ігнат'єва, який звернув увагу на відсутність «деревної рослинності» на київських вулицях. Після довгих обговорень 1896 року Міською думою прийнято проект обов'язкових постанов для київських домовласників [219, № 97]. Постанова зобов'язувала засаджувати кожен вулицю «деревами одного роду, відповідно до розкладу» (§ 3). Домовласникам, майновий ценз яких не перевищував 200 руб., безкоштовно надавалися саджанці з міського розплідника. Для різних дерев передбачалися огорожі відповідного типу (§ 4). Відстані між деревами в залежності від порід варіювалися від 4 *аршин* у акації до 12 у каштана (§ 6). Але найцікавішим і важливим за своїми наслідками був розподіл порід дерев по ділянках міста і його вулицях.

Програма озеленення вулиць Києва успішно реалізовувалася в перші десятиліття після її прийняття 1896 р., результати чого аж до сьогодні впливають на зелений вигляд міста. Згідно з правилами на вулицях Старокиївської ділянки наказувалося висаджувати каштан, на вулицях Двірцевої – лише липу (адже район Липки виникл на місці липового гаю). На Хрещатику, а також на його продовженні, Великій Васильківській, мали висаджувати «штамбові кулястої форми дерева». У Либідській ділянці на «підвищених вулицях» належало садити клен звичайний,

а на «низинних» – акацію та вербу, в Бульварній ділянці – теж білу акацію і вербу, в Подільському – ясен звичайний, в Лук'янівському – берест, в Плоському – клен татарський, в Печерській та Куренівській ділянках, а також на Пріорці і Звіринці – липу. В шести останніх ділянках на вулицях, що проходять в сирих і низинних місцях, вказувалися все ті ж акація і верба (рис. 4.3).

Особливі виключення робилися для головних вулиць міста. Безаківській вулиці, що йде від вокзалу, належало бути прикрашеній каштаном серед верб і акацій Бульварної ділянки. Протяжній Олександрівській вулиці, що з'єднувала Печерськ з Подолом та Хрещатиком, як і останньому, належало обзавестися штаббовими деревами з кулястою кроною. Звичайно, зберіг пірамідальні тополі Бібіковський бульвар. Крім особливої обсадки найважливіших вулиць різноманітність в озеленення периферійних районів вносили всі вулиці, що ведуть з центральних міських ділянок, Палацової, Старокиївські та Либідської, на яких належало висаджувати ті ж дерева, які визначені були на прилеглих вулицях в центрі. При загальній обов'язковості правил озеленення вони були цілком демократичні – домовласникам дозволялося залишати існуючі дерева інших порід «до тих пір поки дерева здорові» (§ 3), що не завадило перетворенню міських вулиць в цілому.

Ще одна важлива акція Садовій комісії – *обов'язкові настанови щодо палісадників*, прийняті Міський думою в червні 1885 р. Поштовхом до рішення послужив початок масового замощення усіх проїжджих частин в 4 *сажні* шириною. Оскільки ширина вулиць часто доходила до 12 *саж.* і більше, вважали за доцільне, додавши до проїзду по сажні з кожного боку – на тротуар, інший простір віддати під палісадники. Відповідно до правил для пристрою в будь-якому кварталі палісадів була необхідна згода двох третин його забудовників. В палісадниках заборонялося садити «лісові дерева» – дуб, осику, сосну. Палісадам наказувалося бути «благообразними» та відкритими для огляду, огорожа їх мала бути «легка ґратчаста, заввишки 1 1/2 *аршини* і мати пристойний вигляд» [199, с. 30].

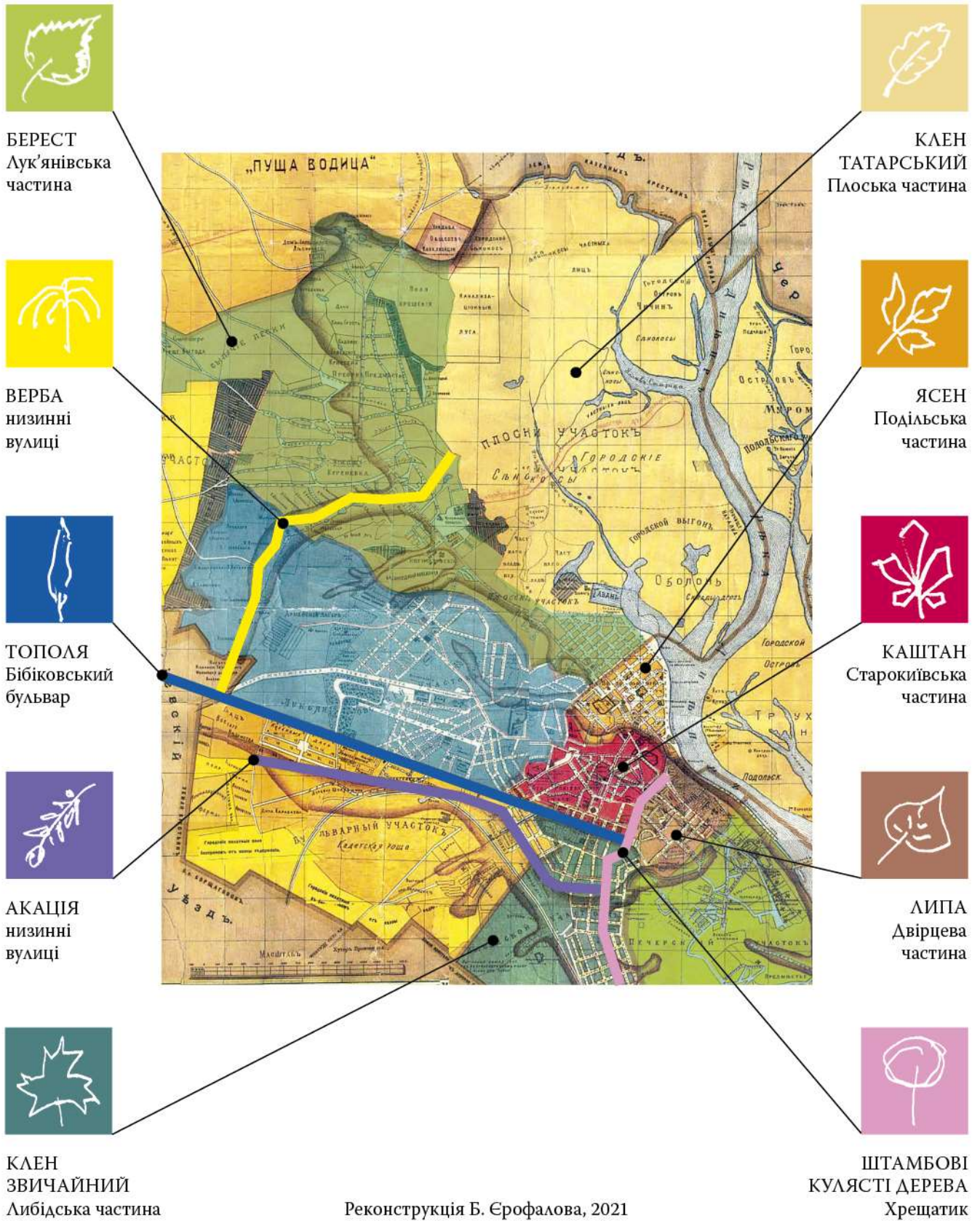

Рис. 4.3. Тематичне озеленення київських вулиць за програмою Садової комісії 1880-1890-х рр.

Завершення цього найважливішого етапу міського зеленого будівництва відзначено участю Києва у Виставці садівництва 1899 р., що проводилася Імператорським товариством садівництва в Петербурзі. За надані фотографічні види і плани міських парків, скверів і бульварів Київ удостоєно вищої нагороди – малої золотої медалі [227, с. 14].

Укрупнення масштабу садових ініціатив і завершення наддніпрянського паркового ансамблю (1895-1910-ті рр.). Зміна складу Міської садової комісії 1895 р. – головою був обраний С. В. Ромішовський – збіглася з початком якісно відмінного періоду її діяльності. Після насичення міських кварталів парками і скверами, а вулиць – стрункими рядами різнобарвних дерев, увагу Комісії було перенесено за межі «старого міста». Влаштовувалися нові, спеціалізовані парки на околицях міста: Пушкінський – для верхової їзди, спеціальні господарства – розплідники насаджень на Сирці і плантації верби на Трухановому острові.

В зусиллях з подальшого освоєння простору центральних районів засобами зеленого будівництва з'явився загальний масштаб бачення «старого міста», його охоплення в цілому. Акценти були поставлені, по-перше, на *інтеграції головних міських парків*, встановлення безпосереднього сполучення між центральними Наддніпрянськими садами і, по-друге, на більш пильну увагу до *благоустрою всіх без винятку адміністративних ділянок міста*. У 1897-1902 рр. закладено ще кілька скверів: самостійну роль грали Мало-Володимирський і Новостроєнський як нові композиційні вузли, решта ж, Караваєвський, Мерінгівський і коло Володимирського собору, сформували зелені площі біля громадських будівель.

Наприкінці ХІХ ст. вздовж східного боку Київського плато, над Дніпром простягнувся *ланцюг міських парків*: Олександрівський, Двірцевий, Шато-де-Фльор, Сад Мінеральних вод (Купецький), Володимирська гірка, Андріївський сквер. Паркова смуга підкреслювала головну композиційну вісь міста північ-південь, задану Дніпром, залишалось лише закріпити зв'язку між цими парками. Про потенціал наддніпрянських парків свідчить пророцтво інженера-мрійника А. Н. Арістова, у доленосному 1918 р. він пише: «Царський сад – краща прикраса Києва, далеко ще не впорядкований і швидше нагадує заміський парк, а не міський сад, в

якому куди не поглянеш, скрізь є цікаві павільйони, статуї, кіоски-квітники, альтанки. Укоси саду ще до цих пір не розроблені – не залучені до саду, між тим, при упорядкуванні цього природного матеріалу, як сказано в звіті Сад. Ком. за 1902 р. – можна було б створити один з кращих парків в світі. Так, Царський сад повинен стати рідкісним за красою, адже це головний сад красивого міста» [4, стб. 32]. Через століття таке завдання залишається актуальним.

На початку ХХ ст. головною сполукою паркового ланцюга була північна частина колишнього Государева саду, передана в 1860-ті рр. Закладу Мінеральних вод. Коли ця територія перейшла в оренду Купецькому клубу, до курортних споруд Мінеральних вод додалася будівля Купецького зібрання (архіт. В. М. Ніколаєв, 1882 р.), що замикала перспективу Хрещатика. *Сад Купецького зібрання* став одним з найпопулярніших, чому сприяла близькість до Хрещатика, доглянутість і надзвичайна мальовничість: адміністрація клубу «влаштувала тут гарні майданчики, широкі алеї, квітники, вибудувала легкий ажурний вокзал, літній театр та “кинула” з художнім смаком альтанку над самим обривом неприступного берега. Вид з цієї альтанки – один з найчарівніших видів Києва на Поділ, на Дніпро, на Задніпров'я» [11, с. 92]. Північним схилом Купецький сад був звернений до Михайлівської гори та відокремлений від неї Олександрівським узвозом.

Територію Михайлівської гори, користуючись її вигідним розташуванням в центрі міста, Міська управа віддавала під будівництво тимчасових балаганів, звіринців, каруселей тощо, через те влітку Хрещатик накривало хмара пилу. За клопотанням Садовій комісії Міська дума 1898 р. прийняла рішення про врегулювання цієї частини гори, приєднавши її до терас біля верхнього пам'ятника Св. кн. Володимиру, – таким чином був утворений парк *Володимирська гірка*. Скориставшись новим розплануванням садиби проф. Ф. Ф. Мьорінга під нові квартали Домобудівельного товариства, на пільгових умовах використано кілька тисяч кубів землі для підсипки укосів парку. Проєкт розроблено садівником І. А. Жуковським спільно з міськими інженерами В. Г. Марковим і Є. Ф. Єрмаковим. Підсумком комплексу робіт став новий терасний парк від Олександрівського до Андріївського узвозу: «Це нове місце, улюблене киянами, влаштовано за типом

швейцарських гір. Тут багато шосірованих доріжок, цегляних тротуарів і спусків, що з'єднують між собою майданчики і тераси; групи декоративних кущів і дерев розкидані по схилах; подекуди влаштовані квітники» [227, с. 23]. Разом з тим Садова комісія 1900 р. порушила судовий позов про повернення 1 дес. 290 кв. саж. парку, незаконно зайнятих священником Ф. О. Буйницьким, а також вела переговори про заміну землі доктора Сапежко, «щоб відкрити вільний прохід жителям Подолу на Володимирську гірку з боку Боричевого току» [там само, с. 24].

Особливу увагу приділили *організації видових площадок* Володимирської гірки. 1896 р. член Садовій комісії П. І. Юскевич-Красковський запропонував нарешті скористати Кокоревський фонд: вклад, зроблений купцем Кокоревим для пристрою альтанки на Володимирській гірці, за 33 роки збільшився від 1000 до 3627 руб. Дві залізні альтанки фабрики Вл. Гослінській і Ко, відкриті 1898 р. на першій терасі Володимирської гірки і в Андріївському сквері, композиційно об'єднали парки. Тоді ж на кошти міста на другій терасі була встановлено невелику альтанку в японському стилі, а на самій верхівці парку відновили ажурну дерев'яну альтанку за проектом міського архітектора М. М. Казанського.

Архітектурного оформлення набула *улоговина Олександрівського узвозу* (сьогодні Володимирський). На майданчику колишніх балаганів влаштовано павільйони тиру і панораму «Голгофа». Новий сквер відкрив шлях з Хрещатика до пам'ятника Св. Володимиру. Тоді ж було поставлено питання про організацію подібного проходу з Хрещатика до колони Магдебурзького права або Нижнього пам'ятника Володимиру: 1912 р. Міським управлінням оголошено конкурс на кращий проєкт сходів і благоустрою пам'ятника. Через рік залізобетонні сходи в неокласичній стилістиці були споруджені за проектом архітектора М. П. Бобрусова. В результаті так зване Святе місце також залучено до придніпровської паркової смуги.

Таким чином, на початку ХХ ст. остаточно сформовано унікальну садово-паркову структуру, що з півночі на південь пронизує центральну частину міста. Зміцнено й розвинено ланцюг найважливіших видових точок на Поділ, Дніпро і Задніпров'я та створено єдину зелену смугу як важливіший просторово-розплану-

вальний елемент міського центру. Про цілеспрямовану діяльність із збереження цих якостей свідчить оповідка члена Садовій комісії А. П. Осипова: «Десятини Государевого саду були завжди предметом заздрості багатьох осіб і товариств; його понівечив розважальний заклад, Київське товариство водопроводу, Каналізаційне товариство. На місці Царського саду допустили будувати цирк, банк, нарешті, знайшлася пропозиція у вигляді проєкту зірвати всі гори Царського саду, перетворити його в площу, на ній побудувати багато будинків, а землю перенести на Труханів острів. Але незважаючи на ці прирізки, незважаючи навіть на вентиляційну трубу із її смородом, Царський сад представляє краще в Києві місце, де є вікові велетні-дерева і де найкращі в Києві види на Дніпро, зображені вже не раз в художніх творах професора Орловського та інших художників» [199, с. 21]. Та про Володимирську гірку: «Останнім часом на цьому історичному місці проєктувалося поставити будівлю Комерційного училища, але Садова комісія не могла співчувати перетворенню історичного місця під житло» [там само, с. 19].

Міський благоустрій Києва межі XIX та XX ст. На початку XX ст. продовжував зростати масштаб забудови. «Місто, стиснене великими будинками, фабриками і заводами, задихається через відсутність свіжого повітря», – значилося в звіті Міської думи 1910 р. [194, с. 21]. І хоча парки в центрі міста вже не закладалися, зберігається пильна увага до зеленого будівництва: розширено Золоторітський сквер, подовжений Бібіковський бульвар і впорядкований Ковальський, укріплені схили Володимирської гірки та через гористу межу Царського саду прорізана Петрівська алея, на Думській та Львівській площах і біля нових громадських будівель, Міської публічної бібліотеки та Лук'янівської гімназії, закладені сквери. Але особливо зросли зусилля міського управління, спрямовані на естетичний та санітарний благоустрій усієї території «старого міста».

Як ніколи раніше благоустрій широко охопив всі частини міста, ґрунтуючись на новітніх досягненнях техніки [198, 135, 207]. В кінці XIX – початку XX ст. прискорене зростання населення Києва розумілося як безумовне благо, що зумовлювало стабільний дохід до казни та процвітання міста і заохочувало міську владу

підкуватися про комфорт та естетичні принади: «Приплив населення може бути забезпечений тільки тоді, коли місто йде за життям і в питаннях зовнішнього благоустрою, і санітарії. Звичайно, Київ приваблює населення як науковий і торговий центр, але розвиток освіти і торгівлі можливий тільки в облаштованому місті. Є цілий клас населення: відставні чиновники, відставні військові, землевласники тощо, які переселяються у великі міста для зручності життя. Яке вони виберуть місто? Безсумнівно, те, де є благоустрій, де є зовнішня краса. Ось чому Дума чинного складу (1906-1910 рр. – Б. Є.) звертала увагу не тільки на сутність заходів з благоустрою, але й на їх форму. Питання естетики були викликані не прагненням до франтівства, але усвідомленням необхідності» [там само, с. 21]. Сутність заходів з благоустрою мостових, нових засобів сполучення, освітлення вулиць, каналізації і водопроводу була нагальна у швидко зростаючому місті.

Як наслідок, Садова комісія при Міському управлінні найретельніше зайнялася благоустроєм. Зокрема, Комісія постановила замінювати дерев'яні *огорожі* залізними ґратами, «тип яких по міцності і витонченості значно перевищує всі до того вироблені місцевими фабрикантами і майстрами зразки залізних огорож» [227, с. 15]. Решітки із закругленою верхівкою були сплетені з тонкого сталевого прута – технологічність і дешевизна поєднувались із новітньою «машинною» пластикою. Такі решітки з'явилися у всіх частинах міста (збережені до сих пір можна побачити в огорожі Університетського ботсаду по бул. Т. Шевченка). Підкуванням Садової комісії на початку 1900-х також створюються шосіровані доріжки парків і скверів, встановлюються *чавунні фонтани*: в Олександрівському парку і в Царському саду, в М'юрінговському та Золотоворітському скверах, на Софійській і віддаленій від центру Шулявській площах. До 1902 р. в Києві вже дзюрчали шістнадцять фонтанів за зразком колись єдиного фундуклеївського – фонтану Іван – на Царській площі.

«*Мостові* відіграють дуже важливу роль в житті міста. Питання естетики, зручності пересування, санітарії та гігієни – всі вони мають досить тісний зв'язок з мостовими», – переконання депутатів на виборах в Міську думу 1906 р. [194, с. 12]. Обговоривши багато способів мощення, в тому числі асфальтове покриття

та «з торців». Дума зупинилася на варіанті, «застосованому в Німеччині: з кам'яних кубиків, покладених на бетонній основі». При Міському управлінні створено Мостову комісію та випущено позику 1 млн руб. – до 1910 р. мостові були вдосконалені на найжвавіших вулицях: Інститутській, Прорізній, Миколаївській, Фундуклеївській, Тимофіївській, Великій Васильківській, Володимирській і на Думській площі. З вулиць, які мостилися кубиками, старий камінь перевозився на околиці, де багато вулиць було вимощено знову.

Швидкими темпами удосконалювалося *нічне освітлення міста* [136]. З 1906 по 1910 р. газом і гасом освітлено 26 *верст* вулиць (1 ліхтар на 15 *саж.*), електрикою 16 *верст* (1 ліхтар на 50 *саж.*). При тому, що електричні ліхтарі з'явилися в Києві в 1890 році. 1908 р. освітлення центральних вулиць було продовжено з 12 до 2 *години* ночі: «Життя міста не припиняється після заходу сонця, а йде тим же темпом до певних годин, а потім якщо і завмирає, то лише частково. Тому правильне вирішення питання полягає у освітленні всіх вулиць протягом всієї ночі» [194, с. 18]. Не залишалось поза увагою освітлення передмість – до 1910 р. дешеве електричне освітлення проведено на Шулявці і Воздвиженці.

Міське управління (або Управа) вирішувало ряд завдань з *благоустрою шляхом створення концесійних підприємств*. Створювану таким чином інфраструктуру міського господарства Київ, на момент закінчення терміну концесії, мав право викупити за твердою ціною, тобто міг безболісно муніципалізувати. 1918 р. у веденні Концесійного відділення Управи знаходилися наступні напрями: «1) з освітлення міста та експлуатації нижченаведених міських підприємств: 2) електричного підприємства, 3) газового підприємства, 4) вузькоколіїної залізниці «Віта-Литовська–Київ», 5) міської артилерійської лінії трамвая, 6) міського ломбарду, 7) міського оперного театру, 8) Народного дому на Троїцькій площі з театром при ньому, 9) Олексіївського парку, 10) міського гаража з майстернями при ньому і 11) нагляд за міською залізницею, що знаходиться поки в експлуатації на концесійних засадах у міського контрагента – Товариства Київської міської залізниці» [12, стб. 7]. Більша частина концесійних компаній обслуговувала самі капіталомісткі і технічно складні заходи. Навіть у воєнні та революційні роки

завідувач концесійних відділень О. І. Богомольний з гордістю рапортує про остаточну відмову від газового освітлення київських вулиць та заміні його електричним: «Міська Дума в засіданні 29 вересня 1917 р. дозволила заміну газових ліхтарів, встановлених на міських вулицях в числі 1806 електричними, якась заміна з одночасним припиненням газового освітлення здійснена з 17 жовтня 1917 р. <...> По м. Києву встановлено всього 2 691 гасовий ліхтар, і витрати на освітлення гасових 10-свічкових ламп та електричних 50-свічкових однакові, таким чином заміна одних ліхтарів іншими більш вдосконаленими реально цілком можлива. <...> До робіт по установці вже приступили, при чому концесійне відділення стежить за тим, щоб в цій справі не було допущено жодного зволікання» [там само, стб. 11-12]. Тобто питання електрифікації міських вулиць і взагалі всього міського господарства було реальністю Києва початку ХХ ст. задовго до більшовицьких декретів про «електрифікацію всієї країни».

4.2. Теоретичні концепції та практика містобудівної діяльності в Києві на межі ХІХ-ХХ століть

Питання про розпланувальне впорядкування нових приміських поселень та про їх загальноміську інтеграцію особливо гостро постає в 1900-1910-і рр. Поряд з вирішенням проблем розвитку міста наявними засобами Міською думою постають перші спроби їх теоретичного осмислення в рамках нової предметної області, містобудування. На рівні міського самоврядування розуміння ситуації було абсолютно прозорим: «Населені пункти за межами міста, у вигляді невеликих поселень та селищ, в даний час збільшилися в просторі та за кількістю населення вже злилися з межами міста, майже нічим не відрізняючись від сусідніх міських околиць. Сусідство таких поселень, невпорядкованих в суспільно-санітарному відношенні, що не несуть тяготи міських податків, але разом з тим безоплатно користуються всілякими установами культурного, впорядкованого міста (лікарнями, школами, лікарською допомогою, ринками та ін.), дуже несприятливо відбивається й на самому місті» [194, с. 9]. Крім зростання промислових поселень та спеціалізованих селищ, освітніх, дачних, медичних, військових тощо, приміські

слободи поповнювалися в тому числі за рахунок безпосередньо міського населення, зайнятого на службі в межах міста, де вартість життя обходилася значно дорожче. Таке положення підтверджується при зіставленні індексів цін у Києві та в передмістях. Тому крім сприятливого природно-кліматичного розташування Києва і широко пропагованого цілющого впливу «природних сил» зеленого довкілля, швидкому зростанню дачних селищ сприяла «дорожнеча міського життя з іншого боку» [35, с. 31].

Викуп земель Міський думою як ефективний інструмент міського розпланування. Основну проблему у взаєминах з містом представляли великі слободи, що існували раніше та не перебували в межах міста. Врегулюванню відносин між містом та передмістями було присвячено ряд дій Київської міської думи в перше десятиріччя ХХ ст. 1908 р. Дума приймає постанову про включення в межі міста передмістя Забайков'я, земля якого була викуплена містом у причта Києво-Звіринецькою церкви та віддана жителям передмістя на викуп. Тоді ж почато клопотання про примусове відчуження для суспільних потреб Паньківської дачі митрополита з виниклим там великим поселенням, для цієї мети випущено міську позику на 180 тис. крб. Того ж року Дума клопотала та домоглася включення в межі міста Київського політехнічного інституту, розташованих за ним казенних дач і села Шулявщина. Окремі розпланувальні одиниці робочого передмістя Шулявки вже давно не відрізнялися від нових київських районів, а КПІ впродовж десяти років був частиною суспільно-культурного життя міста, тож тепер їх міський статус був оформлений юридично.

Невдале «місто Олександрія» та його включення в межі міста Києва. Чудовим прикладом наполегливості Міської думи в боротьбі за збереження цілісності «Великого Києва» стала історія міста Олександрії. На початку 1900-х відчутним стало зростання передмість на правому березі Либіді, чому значною мірою сприяло будівництво в долині річки між Залізничною слобідкою та Деміївкою найбільшої залізничної станції Київ-Товарний-І (архіт. А. Вербицький, 1902-1907 рр.) – це передмістя Верхня і Нижня Солом'янка, Протасів та Кучминяр, Батієва гора. В свою чергу Олександрівська слобідка випали з поля зору

Міської управи, адже прямий транзитний зв'язок з нею був відсутній, бо вона знаходилася якраз між Кадетським та Васильківським шосе. З іншого боку, близькість до великого залізничного вузла, а також до міста, від якого її відділяла лише річка Либідь, сприяла швидкому розвитку та процвітанню слобідки за рахунок міської інфраструктури. Аби уникнути приєднання до Києва, щоби не потрапити під загальне міське оподаткування, організоване 1906 р. Товариство домовласників Солом'янки та прилеглих передмість через два роки порушує клопотання «про створення нового міського поселення під ім'ям Олександрія» з примусовим відчуженням від Києва понад 400 *десятин* безпереобробної землі.

Лише 1909 р. Думі вдалося перебити несприятливий для неї рух справи: «В даний час названі передмістя приєднані до м. Києва на дуже пільгових для них і необтяжливих для м. Києва умовах, а саме: протягом 25 років всі доходи з передмість, за вирахуванням незначної суми на загальноміські потреби, будуть витрачатися виключно на благоустрій передмість... Після закінчення цього терміну названі передмістя зрівняються в усіх відношеннях з іншими частинами м. Києва» [194, с. 11]. Благоустрій передмість доручався виконавчій комісії з двох обраних на місці гласних та виборців під керівництвом Міської управи. Таким чином «була відвернена втрата частини міських земель, а також і небезпека в економічному та санітарному випадку виникнення в сусідстві з м. Києвом невпорядкованого і бідного коштами міського поселення, що в силу своєї бідності жило б за рахунок м. Києва та в той же час загрожувало йому постійною небезпекою в санітарному відношенні» [там само, с. 11]. Що така небезпека існувала, свідчить епідемія холери, що відвідала Київ 1907 р., із понад півтори тисячами випадків захворювання на тиф. Так чи інакше «місто Олександрія» не відбулося, і Київ отримав можливість безперешкодно удосконалювати інфраструктуру нових районів.

Ідея «міста-саду» Е. Говарда у вітчизняних дослідженнях початку ХХ століття. Саме із невдалим містом Олександрією пов'язаний один з яскравих і, напевно, найбільш самобутніх проєктів «міста-саду» довоєнної Росії, розроблений інженером шляхів сполучення Г. Д. Дубеліром. На жаль, цей проєкт також не

реалізовано, адже завадили обставини не міського, а скоріше геополітичного штибу.

Досить популярна протягом всієї першої половини ХХ ст. концепція міста-саду широко обговорювалася вітчизняними розпланувальниками, завдяки виходу в світ знаменитої соціальної і містобудівної утопії Ебенізера Говарда «Завтра. Мирний шлях соціальних реформ» (1898 р.), з по-англійськи конформістською назвою і соціально-технологічним підґрунтям (в перекладі Ю. Блоха книга опублікована через тринадцять років під назвою «Міста майбутнього» [28]). Доводячи перспективність свого плану, Говард зіставив якості двох типів поселень, що зазвичай розуміються як протилежні: міста як осередки комфорту та інтенсивного культурного життя, але разом з тим місця скупченості, відсутності свіжого повітря та природи; і села як оази природної краси, спокою і одночасно місця одноманітної важкої праці, вузького кола спілкування та убогства розваг. Ідея полягала в подоланні односторонніх недоліків і в об'єднанні достоїнств одного та іншого в *третьій шлях*: «Місто і село мають поєднатись воедино, і від цього радісного єднання народяться нові надії, нове життя, нова цивілізація» [28, с. 13].

«Місто-сад» з програмною ландшафтністю та своєрідним культом цивілізації, зануреної в природне довкілля, виявилось особливо близьким київським «градоустроїтелям» та муніципальним діячам, які майже кожному міській новації упереджували міркуванням про видатні пейзажні та історико-романтичні якості Києва.

Приваблива сила ідей Говарда полягала у видимій простоті їх реалізації. Себто, місто-сад має бути порівняно невеликим: з 1000 акрів загальної площі під забудову відводилася шоста частина, інша територія залишалася зеленою і сільськогосподарської зоною. Круглий план міста-саду діаметром трохи більше кілометра (1240 ярдів) з круглою площею-парком посередині і радіусами бульварів-вулиць нагадував плани ідеальних міст Ренесансу (архітекторів Фра Джокондо, Франческо ді Джорджо Мартіні, Франческо де Маркі, Буонороті Лорін, Джорджо Вазарі Молодшого та ін.). Ідеальна форма кола стала для творців ідеальних міст свого роду традицією. Периметром центральної площі міста-саду передбачалося

кільце головних громадських будівель, щось на кшталт Круглої площі в Полтаві, але в мега-масштабі – із усіма соціальними службами. З зовнішнього боку будівлю облямовував Центральний парк площею 145 акрів. Навколо парку – протяжна скляна аркада для прогулянок городян на зразок Кришталевого палацу з торгівельно-розважальною функцією та зимовим садом, як в атріумі сучасного торговельного молу. Далі селитьбу розділено посередині кільцем головної авеніди-парку і розсічено сіткою другорядних кільцевих авеню, зовнішнім контуром розміщено фабрично-заводську смугу, оточену залізничною колією (див. рис. 4.1).

Оптимальна чисельність міста-саду за Говардом – не більше 32 000 мешканців. Зростати місту-саду належало не за рахунок оточуючої його землі, а шляхом створення незалежних і одночасно пов'язаних один з одним поселень, немов перестрибуючи через розділяючі зелені смуги. Схема такого розвитку запозичена автором міста-саду в міста Аделаїда в Австралії, від якого відбрунькувалася Північна Аделаїда [146, с. 508]. Майбутнє світового розселення уявлялося Говарду багаторазово повторюваною темою Центрального міста, пов'язаного з дочірніми містами і зовнішньою кільцевою дорогою. Такого штибу «районне планування» було досить виразним та прийнятним землевпорядникам, зайнятим проблемою розширення та благоустрою Києва.

Ідея міста-саду у викладі М. Г. Диканського – що «з'єднувала б переваги міста й села і в той же час була б позбавлена їхньої недолугості» [39, с. 270] – знайшла багатьох прихильників. З аналізом концепції «міста-саду» виступили багато цивільних інженерів та архітекторів. До найбільш відомих праць в цьому ряду відносяться: «Розпланування міст» Г. Д. Дубеліра 1910 р. [45], «Благоустрій міст» В. М. Семенова 1912 р. [235], «План і забудова міст» А. К. Єнша 1910 р. [48], «Створення міст: Їх план та краса» М. Г. Диканського 1915 р. [39], а також роботи киян: «Велике місто та міста-сади» Г. П. Ковалевського 1916 р. [148] та «Житлове питання. Будинки та селища для професійних робочих» В. І. Бошка 1917 р. [15].

Останньому автору, професору КПІ, належить *проект нового велетенського міського району в межах невадалої «Олександрії»*, розроблений 1912 р. [43, 44, 46]. Район на території сильно порізаного високого плато площею 750 га мав про-

стягнутися від Деміївки до Шулявки, включаючи Залізничну колонію, Солом'янку, Кучмин і Протасов яри, Батієву гору, Забайків'я та Олександрівську слобідку. Макроформою район мав простягнутися вздовж правого берега Либеді та нагадувати зменшену модель Києва, що розташувався зі сходу, між Либіддю та Дніпром. Проектом передбачалося максимально використати складний рельєф задля найбільш зручних умов проживання. Периметром плато передбачалося створити кільцеву бульварну магістраль шириною в 50 м. Решта вулиць та площ розділених на транспортні та пішохідні і мають відповідну градацію, тобто зменшуються в розмірах поперечних профілів. Розміщення трамвайних ліній було орієнтоване на наближення зупинок до житла. В ярах намічалось розбити сади та парки, а на найвищих точках, таких, як Батієва гора, влаштувати громадські будівлі, що мали б створити виразний силует нового району. Розраховувалося, що протягом 15 років тут розміститься 100 000 мешканців (рис. 4.4, внизу).

Аналізуючи місто-сад Говарда, В. Семенов в книзі, опублікованій одночасно з проектом Дубеліра, сповіщає: «Місто-сад, розраховане на певну кількість жителів та подальше збільшення населення». Але це Говард, подібно до більшості теоретиків, вважав шкідливим, і можливість розширення передбачена їм не шляхом збільшення міста, а створенням інших подібних та об'єднаних в особливу вищу організацію. Тобто місто-сад розширюватися не може, але може створюватися поступово. Правильна система сполучення має зробити відстань між містами коротшою та зручнішою, ніж ми маємо між околицями й центрами сучасних великих міст» [235, с. 184].

Функціональне зонування і вільний план Г. П. Ковалевського (1910-ті рр.). Подальше осмислення проблеми розвитку і планування «нового міста» відображено в роботі учня Г. Д. Дубеліра інженера-будівельника Г. П. Ковалевського «Велике місто і міста-сади», де автор, акцентуючи необхідність упорядкування міських околиць, говорить також про доцільність їх спеціалізації, таким чином випереджаючи появу містобудівного принципу функціонального зонування: «Коли центр став радше адміністративно-торговою частиною міста, ніж житловою, під впливом нових ідей в області житлового питання і під тиском неможливих гігієні-

чних умов найбагатший клас, що протримався там найдовше, став переселятися слідом за менш заможним класом, який першим перебрався на околицю.

З причини такого тяжіння населення до периферії, найголовнішою ознакою міського господарства має стати доцільне розпланування нових околиць. <...> необхідно досить ретельно відбирати околицю по відношенню до центру міста; часто є більш вигідним віддати певну околицю не під житловий район, але під фабричний, або селище спеціально для робочих тощо» [148, с. 12]. На відміну від неприйняття, наприклад, В. М. Семеновим, концепції створення навмисне живописного міського плану, автор підтримує середньовічно-романтичну доктрину Камілло Зітте і заснований на ній спосіб роботи міського упорядника: «Добре виконаний план наполовину гарантує красу поселення, адже в цьому випадку зручність і логіка плану якимось чином гармонують з вимогами художнього характеру. <...> прийоми ці являють собою матеріал, отриманий нами у спадок від попередніх поколінь – у вигляді старовинних міст тощо» [там само, с. 12]. Але відповідаючи на питання, винесене в заголовок, про співвідношення нових поселень з мегаполісом, Ковалевський каже: «По відношенню до великого міста міста-сади зайняли різні, не завжди однакові позиції: іноді вони (міста-сади. – Б. С.) існують самостійно, далеко від нього, а іноді є околицею великого міста, в останньому випадку, задовольняючи <...> загальним вимогам розпланування, вони вважатимуться найбажанішою формою передмістя» [там само, с. 14].

Проект Г. Дубеліра для Києва, що як раз і є такою «формою передмістя», отримав на Всеросійській гігієнічній виставці 1913 р. окрему золоту медаль і все ж таки не був втілений [282, с. 31]. Підкреслюючи зв'язок своїх пропозицій до концепції міста-саду і в той же час розуміючи *корінну відмінність російського та західноєвропейського міста*, Дубелір пише до свого соратника Г. П. Ковалевського: «Насадити в Росії міста-сади в тому вигляді, як вони почали виникати за кордоном, це якщо не утопія, то, у всякому разі, завдання, що має обмежений інтерес. Інша справа прищепити до існуючих наших міст ті деталі благоустрою, які можуть сьогодні ж знайти застосування. <...> Таке щеплення є тим більш життєвим, адже околиці наших великих міст за своїм земельним простором, вільним довкіллям вулиць і садиб наближаються до ідеалів закордонних міст-садів і в більшості випадків навіть перевершують останні. В цьому відношенні нам не тре-

ба такої ломки, що необхідна Заходу з його тіснявою. Нам треба тільки не втратити те, що є, й постаратися, доки не пізно, змінити похмурі пустирі упорядкованими зеленими площами, що дають місту здоров'я і красу» [148, с. 3]. Тобто в теоретичному плані форми подальшого зростання великого міста намічено вже в 1910-ті рр.

Спроби практичного застосування теоретичних міркувань щодо планування й влаштування міст-садів у Києві робилися неодноразово. Одну з них дискредитовано революційною дезорганізацією, проєкт передбачав будівництво міста-супутника в мальовничій і здоровій місцевості на півночі Києва – проєкт П. М. Зуєва «селище-сад Вишгород-Межигір'я» [40, 102, 114]. Відповідно на напрямі наполягав Ковалевський. 1915 р. в Міській думі обговорювалось питання про виділення землі уздовж Подільської гілки, висувалася вимога «спланувати як новий промисловий район, так і прилеглі житлові райони, аби раціонально вирішити нарізлі земельно-житлові питання» [267, с. 8]. 1917 р. з очікуванням від Тимчасового уряду Керенського, із Законом про розпланування міст, що мав революційно розширити права міських самоврядувань, Ковалевський в «Київських міських вістях» вкотре порушив питання про розпланування нових промислових територій на північному заході. Але з бурхливими подіями 1917 р. належне планування не здійснили.

4.3. Розпланувальні та композиційні підходи до формування архітектурних ансамблів Києва початку ХХ століття

Сільськогосподарські і промислові виставки на межі ХІХ і ХХ ст. з точки зору організаційних і містобудівних інновацій придбали особливе значення не тільки серед професіоналів – підрядників, підприємців і думських діячів, – але й серед широкої громадськості, в тому числі наукової та художньої. Безумовно їх можна інтерпретувати як формотворче архітектурне експериментування [10, с. 167-182], але нам вони цікаві архітектурно-планувальним моделюванням нового простору міста, як штучно сконструйоване максимальне розкриття можливостей міського пейзажу. Виставки вплинули на нове сприйняття історичного Києва в

епоху прискореної індустріалізації та послужили джерелом натхнення щодо нових підходів в роботі з містом як єдиним архітектурно-художнім організмом. Перша виставка промислових виробів відбулася під час Великої Французької революції в Парижі – як символ звільненої праці. В Росії першу промислову виставку влаштовано 1829 р. з метою оживити напівфеодальну економіку [146, с. 200]. Але еталоном міжнародної промислової виставки була лондонська 1851 р., влаштована в Кришталевому палаці, за проектом садівника-архітектора Дж. Пакстона. Перша всесвітня експозиція-фестиваль була за взірць багатьом іншим, визначивши як основну індустріально-господарську тематику, рекреаційно-святкову форму проведення, а також павільйонну розпланувальну організацію. [271, с. 21]. За лондонською відбулася низка всесвітніх виставок: в Парижі і Брюсселі 1855 р.; у Відні 1873 р. експозиція вийшла за межі одного павільйону; у Філадельфії 1876 р. з'явилися спеціалізовані павільйони по галузях промисловості; у Парижі 1889 р. в рамках виставки було зведено Ейфелеву вежу; у Чикаго 1893 р. збудовано павільйони окремих країн і штатів; у Парижі 1900 р. брало участь вже 25 країн. І якщо кількість відділів на першій Всесвітній виставці 1851 р. налічувала 4 тематичні розділи і 31 клас, то на першій Паризькій розділів було вже 9 і 83 класи.

Маємо припустити, що *промислові виставки XIX ст. перетворилися в фактор, який безпосередньо впливав на забудову міст.* Основною рушійною силою виставок була місцева влада, купецтво та підприємці. Одне з основних завдань, яке успішно виконували виставки, – підтримка підприємництва та громадської самодіяльності – була дохідливо сформульована відомим муніципальним діячем Б. М. Чичеріним в програмній промові на коронації Олександра III: «Стара Росія була кріпосна, і всі матеріали були пасивним знаряддями в руках майстра; нинішня Росія – вільна, та від вільних людей потрібна власна ініціатива і самостійність. Без суспільної самодіяльності всі перетворення минулого царювання не матимуть сенсу» [223, с. 19]. Ще одна функція промислових виставок – популяризаторська та науково-освітня. Про це писав М. Г. Чернишевський, зіткнувшись з «відкриваючим очі» ефектом лондонського Кришталевому палацу: «Вивчення

наочним чином надзвичайно успішне, легке та привабливе – ось основна думка, що породила палац» [263, с. 94]. І третє, начебто побічне завдання виставок, служувало успішності їх проведення – рекреаційне, що надавало їм характеру всестанового народного гуляння. Таким чином, великі художньо-промислові виставки поступово заміняли ярмарки. «Сейденгемській Кришталевій палац своїми фонтанами, оранжереями, статуями, архітектурною пишністю і різноманітністю змісту мав бути для всіх кращим, привабливішим місцем відпочинку та розваги» [там само, с. 95].

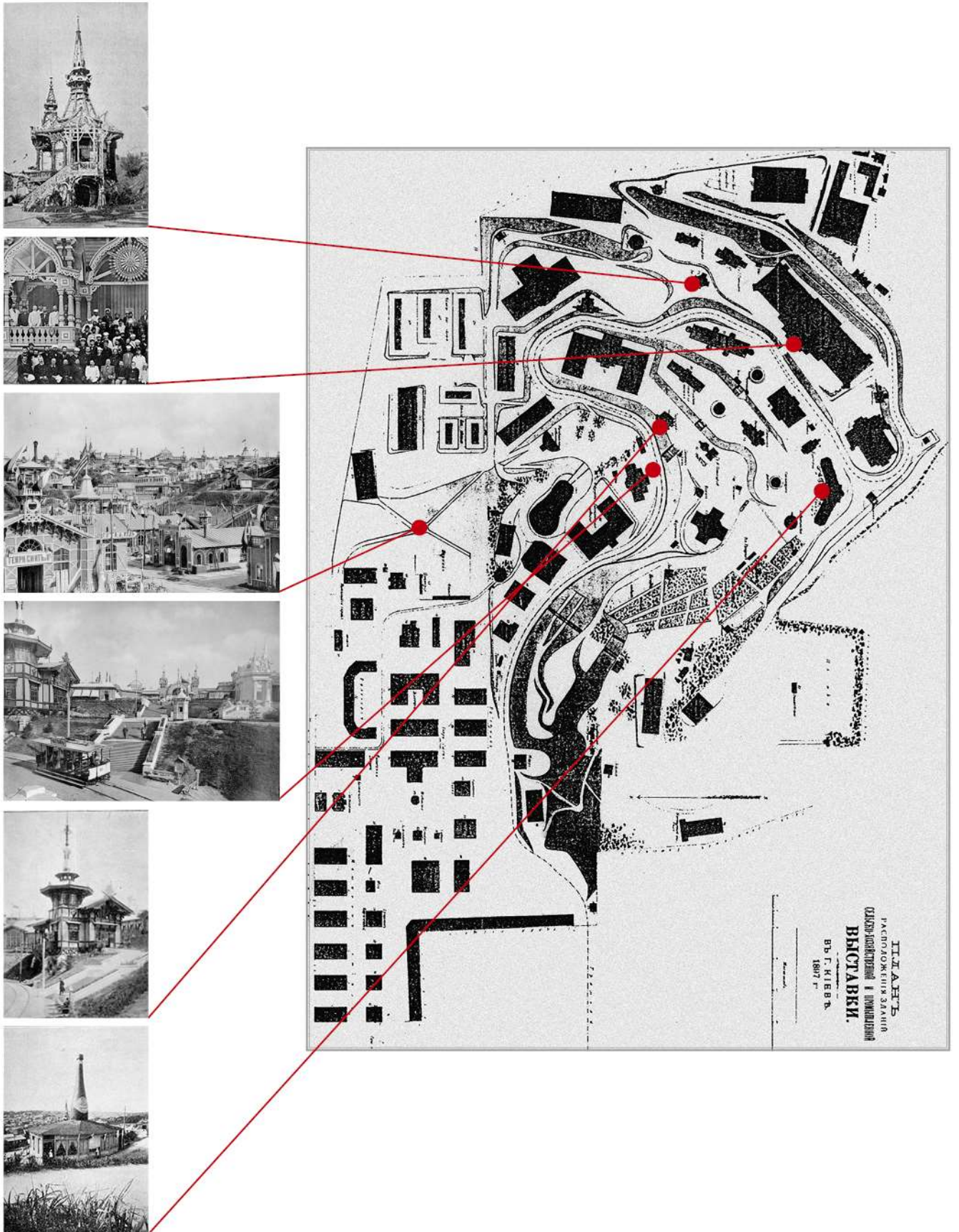
В багатому ярмарковими традиціями Києві всеросійські виставки 1897 і 1913 рр. стали найбільш резонансними і масовими заходами кінця ХІХ – початку ХХ ст., в тому числі в архітектурному і містобудівному плані [125, 138, 139, 140, 160; 108, с. 193]. Спочатку промислові виставки влаштовувалися міською адміністрацією в складі Контрактового ярмарку на протязі 1852–1880 рр. шість разів. Наприкінці ХІХ ст. масштаб заходу вже не відповідав вимогам часу, і 1883 р. виставку принципово іншого гатунку влаштувало Київське товариство сільсько-го господарства на території 2 га біля Михайлівського монастиря. Виставка працювала у тимчасових павільйонах двадцять днів і отримала прихильні відгуки преси. Досвід масового публічного заходу на схилах в бік Подолу і Дніпра послужився прообразом пристрою тут в недалекому майбутньому Володимирської гірки.

Виставка 1897 року та розпланувальний принцип вільної забудови. Дві Всеросійські виставки в Києві були маніфестацією промислового капіталізму, виконуючи не тільки комерційну функції, а й просвітницьку і навіть ідеологічну, даючи уявлення про новий бажаний образ світу, в якому пара та електрика позбавлять людство одвічної необхідності в поті чола добувати свій хліб. Чергову виставку ще більшого розмаху зазначене Товариство намагалося влаштувати через п'ять років, але відбулася вона лише 1897 р. За цей час розроблено Положення про київські виставки і програма з чотирьох відділів: сільськогосподарського, промислового, кустарно-промислового і наукового. Комітет виставки очолив предводитель дворянства Київської губернії кн. М. В. Рєпнін. В першу чергу

дбали про збільшення виставкової площі. Погляд організаторів зупинився на території в центрі міста в межах еспланади Київської фортеці. Адже в середині XIX ст. по всій Європі пройшла хвиля заміни фортечних валів зеленими бульварами, в деяких випадках на їх місці створено справжні містобудівні ансамблі, на зразок Віденського Рингу.

Врешті Товариство сільського господарства отримало від Кріпосного інженерного управління в безкоштовну оренду на 12 років ділянку 8,5 *десятин* (близько 9,3 *га*) під Госпітальним укріпленням. Ця еспланада, тобто місце, спеціально очищене для можливих бойових дій, знаходилася на західному схилі Черепанової гори, будувати тут можна було лише дерев'яні нежитлові будівлі на кам'яному цоколі не більше 1 *фута* заввишки [216, с. 6-7]. За вуличними розрядами це відповідало найнижчому IV розряду забудови, що підтверджувало тимчасовість будівель виставки, наводячи думку про експериментальний характер виставкової архітектури.

В конкурсі на комплексний проєкт виставки переміг «іноземний інженер» М. М. Добачевський, який насправді походив з дворян Харківської губернії, а у 23 роки, з освітою техніка-будівельника, отримав звання цивільного інженера на будівництві Панамського каналу 1883 р. Це згодом використали як привід, аби м'яко відсторонити його від проєкту, незважаючи на договір, що передбачав проєктування М. Добачевським всіх виставкових будівель і ведення нагляду [108, с. 195-197]. Головним доробком молодого інженера було розпланування у вигляді серпантинної траси, яка з'єднувала окремі павільйони. Було враховано розпланувальний досвід великих міжнародних виставок: орієнтація на «внутрішній ансамбль» і павільйонний принцип забудови. Після початкового застосування в виставках ці прийоми успішно застосовували в медичних і навчальних комплексах [146, с. 202]. В підсумку містобудівний ефект для Києва виявився набагато яскравішим, ніж деінде – завдяки активному рельєфу та вдалому його використанню у своєрідних панорамних куртинах, що створювало спонтанні багатопланові композиції в межах одного майданчику [152, 161, 163] (рис. 4.5).

План Сільськогосподарської та промислової виставки у Києві 1897 р.

Рис. 4.5. Київська виставка 1897 р. Принцип вільного розпланування

Запропонованим розплануванням Добачевський створив *прецедент штучного квазіприродного пейзажу*. В мальовничий план було вписано павільйони різностильової спрямованості за принципом «еклектики як розумного вибору», і тому дюжина архітекторів, залучених до проєктування павільйонів, пішла проєкту на користь. В проєктуванні взяли участь провідні київські зодчі: С. П. Бек, Е. П. Брадтман, Т. К. Брусницький, В. В. Городецький, З. І. Журавський, О. В. Кобелев та ін. Багато з цих споруд були визнані творами високої архітектури і активно обговорювалися в пресі. До багатостильової забудови виставки також увійшли павільйони, що відображали промислову спрямованість: споруди у вигляді гірничодобувної шахти, промислових корпусів, вітряку, артезіанської вежі, голуб'ятнику, пивного бутлю тощо. Всього зведено близько 20 громадських і 30 приватних павільйонів, які створювали відчуття єдиного ансамблю: «Біля ніг ваших привітно розкинулося по терасах ціле місто, красиве і своєрідне; споруди різних стилів, видів і забарвлень рясніють перед вашими очима і дивують своєю оригінальністю, красою та вишуканістю. Зверху всі споруди здаються нагромадженими одна на одну і, незважаючи на строкатість і розмаїття, зливаються в щось зовсім ціле, в одну абсолютно закінчену картину» [139, ч. 2, с. 34].

Втім організаторам не вдалося окупити прямі витрати на пристрій і проведення виставки, тому планувалися різні способи подальшого її використання, серед яких особливо виділявся варіант зі збереженням основних будівель і впорядкованого ландшафту: «Якщо виставкові будівлі будуть продані на злам за борги, а садиба буде покинута і прийде в первісний стан, то навряд чи вдасться виручити 20 % зроблених витрат; якщо ж виставкову територію і споруди вдасться утилізувати для загальнокорисних цілей, то за неї можна буде отримати солідну суму, а місто Київ збагатиться прекрасним мальовничим місцем, з різноманітним парком, сільськогосподарським музеєм і, можливо, іншими корисними установами» [182, с. 1]. Надії на довгострокове використання виставкової території зазнали краху, незважаючи на безкоштовну оренду. Деяким спорудам пощастило: павільйон цукрозаводчиків Терещенків в «німецько-саксонському стилі» (архіт. О. В. Кобелев) перенесено на територію садиби О. Н. Терещенка в Шпитьках на Поділлі; будівля

муніципальної експозиції оселилася на нинішній Поштової площі, виконуючи функцію народної читальні та чайної. Але більшість споруд через три роки розібрано на дрова.

Прибутковий будинок-особняк як розпланувальний сценарій на прикладі «Будинку Мисливця» В. В. Городецького (1901-1903 рр.). Майже через сто років новому осмисленню піддався досвід «екзотичного» київського архітектора-еклектика і разом з тим видатного академіста, В. В. Городецького. В поле зору дослідників архітектури межі XIX–XX ст. потрапили не тільки стилістично яскраві роботи зодчого, але й бездоганне містобудівне опрацювання багатьох об'єктів: Міський музей старожитностей і мистецтв (1897-1900 рр.) [65, 81, 141, 150, 156, 180], Караїмська кенаса (1900 р.) [189], Миколаївський костел (1899-1909 рр.) [65, 187, 190] і роботи на виставках 1897 і 1913 р. [21, 25, 42, 96, 97, 89, 108, 167, 168]. Однак особливої уваги заслуговує розробка архітектором теми окремого прибуткового будинку-особняка [41, с. 65-70], що грає в регулярному розплануванні міста роль своєрідної композиційної домінанти.

Можна реконструювати *три обставини*, що передували будівництву і надихнули автора на створення одного з найбільш екстравагантних київських споруд, так званого «будинку з химерами» – власного багатоповерхового будинку-особняка, прикрашеного скульптурою, на вул. Банковій, 10.

По-перше, задуму сприяла майже ренесансна фігура самого архітектора, який захоплювався крім малюнка, живопису, театру і скульптури аристократичним спортом – сафарі. 1914 р. В. Городецький видав яскраво ілюстровану та оформлену за вишуканими уподобаннями ар-нуво – переплетену в шкіру й дерево – книгу «В джунглях Африки. Щоденник мисливця», в якій визнавався у виключній відданості мисливському хобі: «1911 року мені, нарешті, випала нагода здійснити те, про що я стільки мріяв, що з раннього, мало не з дитячого віку, під впливом оповідань Жюль Верна, Майн-Ріда та інших, порушило мою дитячу уяву і, ставши заповітною мрією, послужило причиною цілого ряду подорожей» [цит. за 91, с. 118]. Природно, що Городецький був членом мисливських товариств Росії, Англії, Франції, однак в даному контексті нам важливо переконатися у виключній

романтичній екзальтації автора-архітектора, який задумав надзвичайне скульптурно-мальовниче декорування власного будинку [86, с. 74-79].

По-друге, досвід «театрального» будівництва на київській виставці 1897 р. стався у нагоді. Городецькому належало авторство декількох павільйонів у навмишно рекламно-ігровій манері: павільйон графа К. Потоцького у вигляді всефасадної неоренесансної бомбоньєрки; гірського відділу – шахтарський вхід в штольню, пивзаводу Південно-Російського товариства – на зразок грота, з бочками й бочонками замість столів і стільців. Особливо займавим в цьому ряду був павільйон у вигляді мисливського будиночка «у стилі рустик» графів Кочубея та І. А. Потоцького. Рустик, тобто грубий та необроблений, у виконанні Городецького був цілком модною спорудою з різних порід дерева, з корою і сучками назовні, що цілком вписувалося в концепцію нового стилю, ар-нуво, із смакуванням природної фактури відкритих матеріалів: «Враження мисливського будиночка посилюється обробкою першої кімнати павільйону, переповненої опудалами птахів і звірів. Павільйон побудований з тих сортів дерев, які є в маєтку гр. Потоцького, та стіни обшиті виключно березовою корою з дубовими і сосновими пілястрами» [247, с. 35].

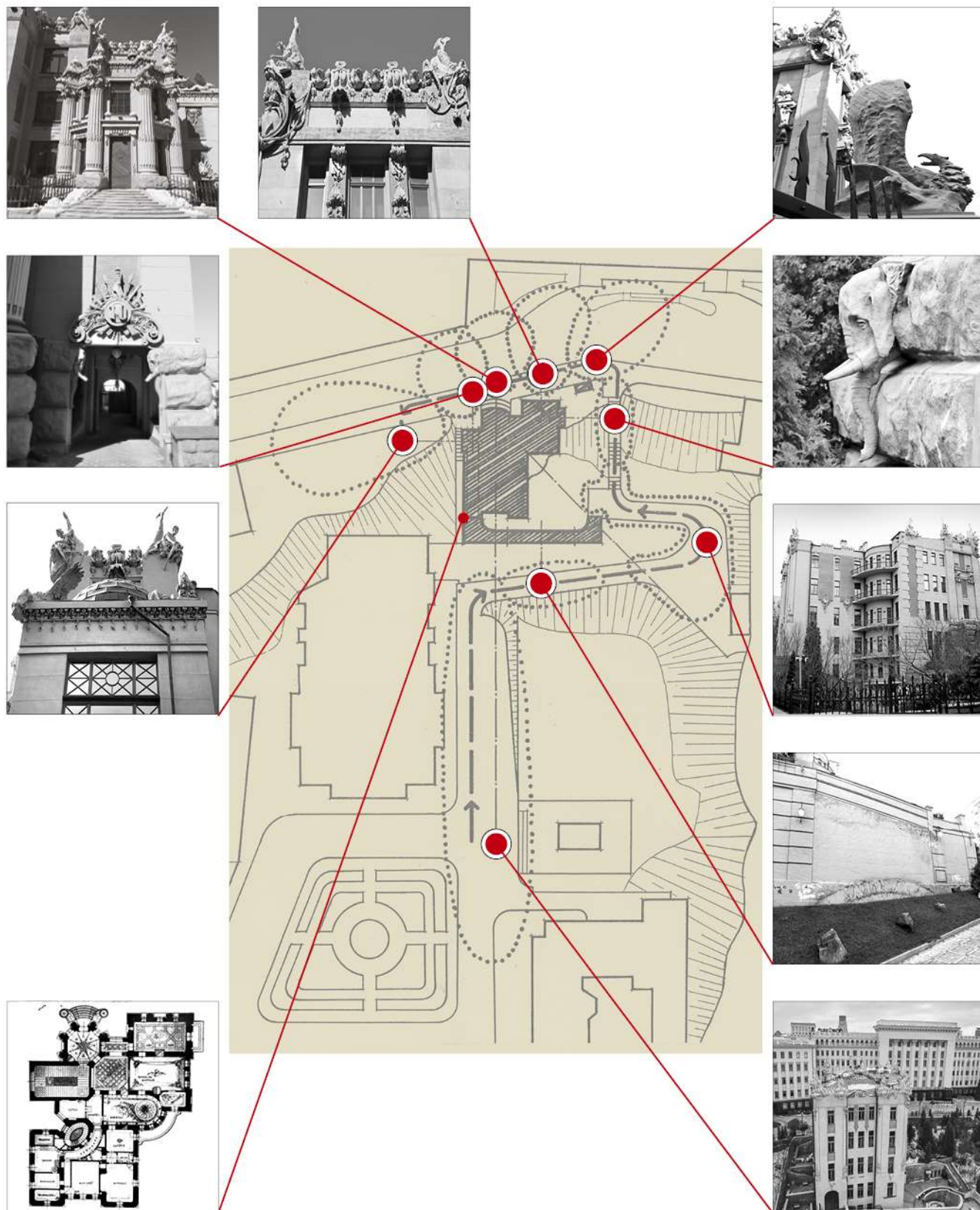
Третя стилістична складова «мисливського» особняка архітектора – необмежений доступ до нового матеріалу, бетону: автор був співвласником цементного заводу FOR. Співавтори – інженер А. Е. Страусс (ступінчасті фундаменти на буронабивних палях) і скульптори Еліа Саля та Федір Соколов – перетворили бетон в засіб образотворчого мистецтва. Ексцентрична зовнішність будинку не просто оживляє місце, але ситуативно ламає монотонну квартальну сітку, використовуючи також екстраординарний ландшафт ділянки: у міське розпланування вбудовується нарочито мальовничий об'ємно-просторовий сценарій, що лаштується за кінематографічним законом розгортання, з використанням широкого набору декоративних ефектів і всієї палітри синтезу мистецтв. Зауважимо, Городецький, завзятий театрал, брав участь в оформленні інтер'єру театру Соловцова, що знаходився безпосередньо поряд з особняком. «Театральним» чином вибудовується і план будівлі та спеціального маршруту, що її обіймає [97, 54].

Будинок з нетривіальними композиційними та розпланувальними ефектами став свого роду експериментальним майданчиком з випробування принципів нового стилю. Модерн на відміну від статичності та жорсткої фасадності класицизму вимагав синтетичної єдності кожної деталі, в розрахунку на огляд об'єкта з усіх боків. У згоді з такою ідеєю, особняк рясно декорований скульптурою з бетону— зі слонами, носорогами та іншою живністю, з мисливською зброєю та риболовецькими сітками, карнизом з лілій та велетенських жаб, і морськими німфами, що увінчують кути будівлі. Причиною претензійного декору, що згодом архітектор називав жартом, звісно, слугувало його захоплення полюванням.

Символічно, що Городецький приступив до проєкту 1900 р., на зламі століть, отримавши щиру винагороду від замовників щойно збудованої пречудової караїмської кенаси, тютюнових магнатів, братів Карахоз. Зодчий придбав майже дармову ділянку на схилі до колишньої садиби Мьорінга. Із шматка землі за безцінь, та його нестандартної локації архітектор вичавив максимум переваг. Окрім звідусільфасадності та центричного плану, який дозволив запустити світло в усі приміщення, архітектор використав перепад висот для спірального обходу багатопверхового будинку-особняка. Під час обходу-підйому з наближенням до головного входу скульптурні події послідовно ущільнюються: *«Сценарій сприйняття будинку, черговість і динаміка картин, що змінюють одна одну, продумані до дрібниць.* Зодчий проводить нас через певні видові точки, від монументального, лаконічного паралелепіпеду будівлі внизу до казкового скульптурного царства нагорі. Кожна видова точка зафіксована чіткою віссю артикульованого об'єму споруди (рис. 4.6):

1). Огляд починається з площі І. Франка (колишня Миколаївська). За будівлею театру несподівано відкривається лаконічний об'єм, вдало вписаний в рельєф, і лише у верхній частині його підхоплюють стрімкі скульптури. Перша видова точка зафіксована головною віссю будинку;

2). Наступна точка – по осі арки (зараз засипана), яка розкриває невеликий дворик, в якому мальовниче нагромадження каменів, зелень та східці створюють подобу японського саду;

Спиральний огляд будинку-особняка В. Городецького по вул. Банковій 10
Відстані між видовими точками скорочуються в геометричній прогресії

Рис. 4.6. Принцип зламу квартальної забудови на прикладі прибуткового будинку-особняка
В. Городецького, 1900-1903 рр.

3). Далі глядач піднімається по пандусу, і після крутого повороту відкривається ще один вид особняка, зафіксований віссю розвороту балконів верхніх поверхів. У плані ця вісь служить межею оглядового майданчика. Тепер будинок вже не зникає з поля зору, а відстані між видовими точками стають коротшими, і кожна така точка – своєрідна подія;

4). <...> Після короткого підйому по сходах – четверта точка, зафіксована віссю бічного ризаліту, вже скульптурно обробленого. Дверцята, що виходить в японський садок, увінчані замковим каменем у вигляді голови слона;

5). Але нас вабить скульптура, поставлена зверху, на Банковій, зі сценою боротьби орла і тигра. Підняте крило птиці закриває цю живу сцену, ніби випадково застигло в напруженому русі, та змушує піднятися на рівень вулиці та обійти п'єдестал, аби побачити всю композицію. Це п'ята видова точка, яку архітектор виніс за межі особняка, вирішивши таким чином подвійне завдання: не дати глядачеві на черговому повороті відірватися від споглядання будинку та заповнити відсутню ланку в ланцюжку неухильно наростаючих атракцій. Ми – біля головного фасаду;

6-7-8). Тепер події прискорюються. Одне за одним вишикувалися в шеренгу – чільний ризаліт, портал, підворіття. Завдяки чудовій скульптурній обробці на одну тему, вони зливаються в цілісну композицію, в той же час кожен об'єм має чітку вісь. Мало того, що відстані від точки до точки зменшуються в геометричній прогресії, просуваючись вперед, ми ніби заходимо в будинок: від ризаліта нас відділяє глибокий приямок, біля порталу ми опиняємося перед дверима, а в підворіття можемо навіть зайти і помацати рукою скульптурні голови слонів. Здавалося б, досягнута кульмінація, але щоби глядач міг засвоїти лавину інформації, зодчий робить імпорт, розрив між вкрай стислими видовими точками перед заключним акордом. Потрібно зробити ще один, останній в цій спіралі поворот і...

9). Врешті ми в затишному зеленому партері, що клином спрямований на особняк. Розчовпуючи дивовижну скульптуру «будинку мисливця» – тритонів, лілій, гладіолусів і німф на дельфінах, – наближаємось до серця дому, до його парадних сходів. Віссю сходового блоку зафіксована остання дев'ята точка спо-

глядання. Над апсидою сходів скульптурний орел терзає дракона, і крізь великий вітраж ми роздивляємо химерну скульптуру диво-риби» [97, с. 19-20].

Споруду зконструйовано, виходячи з принципу раннього модерну «зсередини–назовні» [145, с. 153-170], через спіральну побудову приміщень навколо головних сходів будинку-особняка. Але для нас принципово важливе втручання динамічної композиції в структуру міського кварталу, привнесення в нього багатоплановості та романтично забарвлених переживань, притаманних популярній на зламі століть концепції міста, що органічно розвивається, та вільного «доцентрового» плану австрійця Каміло Зітте (рис. 4.7).

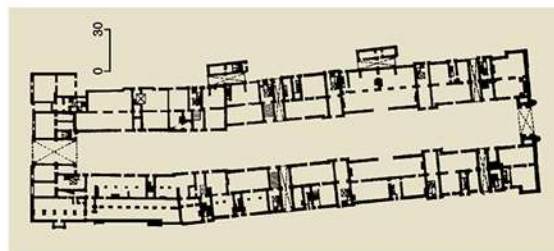
Міський монумент як розпланувальна домінанта і проєкт «Історичний шлях». Доповідь про створення специфічного меморіально-розпланувального комплексу в центрі Старого Києва – пішохідної паркової алеї, що з'єднує подвір'я Софійського собору і Михайлівського Золотоверхого монастиря та оформленої тематичною скульптурою на історичні сюжети Київської Русі, – прочитав 1911 р. в Нижньому Новгороді історик України М. В. Довнар-Запольський (в роки репресій йому дали дивовижну характеристику: вчений, «що об'єднав російське великодержавництво з місцевим білоруським і українським націоналізмом» [16, с. 31]). Проєкт отримав робоче найменування, яке так і закріпилося в описах громадських діячів, муніципалів та істориків, – «Історичний шлях». Ставлення до проєкту протягом найкоротшого періоду змінювалося з захопленого до діаметрально протилежного, тобто було схоже на характеристику, видану вченому більшовиками. Звичайно, причиною неоднозначного ставлення до проєкту була політична підоснова, яка не завжди поблажливо відповідає меморіально-монументальним задумам істориків.

Вихідною ідеєю «Історичного шляху» послужила записка секретаря Київського відділу Військово-історичного товариства полковника Стелецького від 7 квітня 1910 р.: «Київ є початковим вихідним пунктом складання нашої великої держави. Майже протягом п'яти століть тут зосереджується все політичне, військове та економічне життя і управління Руссю.

ВИСОТНЕ ДОМІНУВАННЯ
будинок на вул. В. Житомирській 8А
архіт. М. Бобрусів
1908 р.

РОЗРЯДЖЕННЯ КВАРТАЛУ
СТВОРЕННЯМ ПАСАЖУ
пасаж на вул. Хрещатик 15, архіт. П. Андреев
1913–1914 рр.

РОЗРИВ КВАРТАЛЬНОЇ ЗАБУДОВИ
СТВОРЕННЯМ ВСЕФАСADНОЇ
КОМПОЗИЦІЇ дім на вул. Банковій 10
архіт. В. Городецький, 1900–1903 рр.

ДОМІНУВАННЯ В КВАРТАЛІ З
ВИКОРИСТАННЯМ РЕЛЬЄФУ
хмарочос Л. Гінзбурга, вул. Інститутська 18–54
архіт. А. Мінкус, Ф. Троупянський, 1910–1912 рр.

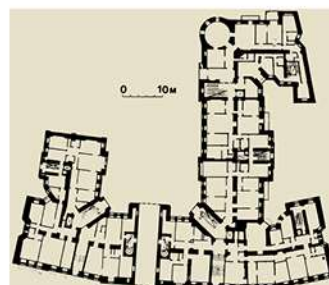

Рис. 4.7. Принцип подолання суцільної забудови з використанням параметричних обмежень, кінець XIX – початок XX ст.

Історія повна описом великих діянь правителів і князів, мудрістю яких багато в чому ми зобов'язані в даний час» [277, с. 387]. Далі йде перелік князів і правителів, яким слід було б поставити пам'ятники в рамках концепції «Шляху»: княгині Ользі, віщому Олегу, Ярославу Мудрому, Володимиру «Красне Сонечко», Володимиру Мономаху, Святославу, «доісторичному Києву» (мались на увазі легендарні засновники міста) і літописцю Нестору – всього вісім монументів. В якості місця для розміщення княжого пантеону називався Бібіковський бульвар, місце з точки зору нового «великого» центру Києва цілком гідне, адже воно пов'язувало воєдино тоді ще новий Володимирський собор, Університет і Хрещатик. Наприкінці обговорень оптимальним місцем для «історичної алеї» визнано *ланцюг скверів перед Присутственими місцями*, які з'єднували Софійську та Михайлівську площі. Втім, це підтверджувало успішність роботи Садової комісії напередодні: уявити меморіальну алею в центрі міста – без зеленої оази – вже було складно.

З цими міркуваннями, через рік після пропозиції Стелецького Військово-історичне товариство звернулося до Міської думи: «Після всебічного обговорення питання про влаштування “Історичного шляху”, Комісія прийшла до висновку, що єдиним місцем по всій Росії для спорудження “Історичного шляху” є “Київський Кремль” – площа між Михайлівським монастирем і Софійським собором, це місце і має бути прикрашене пам'ятниками осіб, діяльність яких послужила підставою могутності Російської держави і життя яких протікало в стародавньому Києві» [там само, с. 388-389]. Для розробки монументів залучались не тільки місцеві, а й іногородні вчені та художники, передбачалась перебудова площ і скверів.

Проте містобудівна сутність проекту «Історичний шлях» була цілком новаторською, оскільки полягала у свого роду *режисированні міського простору та привнесенні в нього майже театральних прийомів*: сценування, декорації, мізансцени та виявлення зв'язку нових пам'ятників з історико-архітектурним і ландшафтним оточенням. Розстановці доленосних фігур давньоруської історії в міському оточенні Старого Києва передували бурхливі обговорення не тільки

серед істориків, а й серед киян і діячів Міської думи. В першу чергу уточнювався пантеон героїв, по-друге – доречність кожного персонажа в історичному контексті Києва.

Ось міркування професора історії І. А. Линниченко у виданій 1912 р. в Одесі брошурі «Історичний шлях», про братів-засновників Києва: «Якщо молодим київським історикам вдасться (Клію їм на допомогу!) довести реальне існування братів з їх родом, то чому ж ставити їм пам'ятники на Софійській площі, а не на тих урочищах, на яких вони, за народними міфічними переказами, осіли (“і Седяше Кий на горі, кде нині увоз Боричів, а Щек седяше на горі, кде нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, звідки прозвася Хоривиця”). Струмочок, що йде уздовж залізничного насипу, під Байковим кладовищем, носить і донині назву Либеді, гора Щекавиця (на ній тепер кладовище) існує і понині, а для історика, який визначив епоху, в якій жили засновники Києва, знайти місце розташування Київської гори і Хоривиці буде, звичайно, дитячим завданням» [158, с. 5]. Не дивно, що пам'ятник політично нейтральним засновникам міста – Кію, Щеку, Хориву і сестрі їх Либеді – в 1910-і так і не відбувся.

В свою чергу пам'ятники княгині Ользі разом з Олегом, Ярославом і двома Володимирами автор вважав необхідними елементами київського пейзажу: «З приводу проєкту постановки на “Історичному шляху” пам'ятника Ользі в київському військово-історичному суспільстві виникла жорстока прія. Одні визнавали, головним чином, заслуги Ольги в області релігійній, інші стверджували за Ольгою великі цивільні заслуги» [там само, с. 7]. Врешті визначився остаточний пантеон: «Отже, якщо ми з сувою виключимо міфічних братів, що з родами своїми осіли в Києві, і таку ж міфічну сестру їх, та Святослава, якому не до вподоби було жити в Києві, для “історичного шляху” залишаються тільки – Ольга, Володимир (пам'ятник якому вже споруджено на горах київських, – він може і невдалий, але кияни з ним вже звиклися), Ярослав та Володимир Мономах (Олега самі укладачі проєкту виключили з сувою). Ось і весь “історичний шлях” (укладачі списку пропустили великі фігури препод. Антонія і Феодосія, міркуючи, імовірно, що їм, як скромним монахам, пам'ятник споруджувати непристойно, але

ж і Ольга і Володимир теж канонізовані. Місце для пам'ятника Ярославу, звичайно, Софійська площа (“заклади же церкву святої Софії”), місцем для монумента Ользі могла б бути садиба доктора Петровського – після відчуження її в державну власність і всебічного археологічного дослідження» [там само, с. 9].

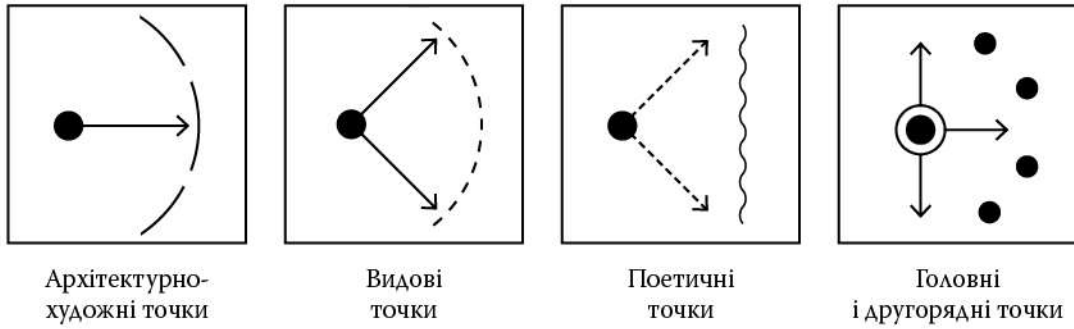
Єдиний скульптурний об'єкт з «сувою» Історичного шляху, реалізований до 1917 р., пам'ятник княгині Ользі (ск. І. П. Кавалерідзе, Ф. П. Балавенський, П. В. Сніткін, архіт. В. М. Риков, 1911 р.) з написом на п'єдесталі: «Ця перша увійшла в Царство Небесне від Русі, цю бо хвалять рустіє синове яко начальницю». І той не удостоївся похвал сучасників: «В дебатах перемогла сторона, що ставить релігійні заслуги Ольги вище її заслуг цивільних. Київській княгині, що “перекликала” самого царя візантійського, вирішено поставити пам'ятник з трьох фігур – середня кн. Ольги і навколо дві фігури, що її благословляють, з одного боку Апостола Первозванного, з іншого – свв. Кирила і Мефодія. Тепер цей перший досвід (як перший млинець, він вийшов по істині грудкою) монументальних споруд на історичному шляху вже відкритий і вражає своєю театральною ходульністю, вже не кажучи про те, що матеріал монумента – бетон – найменш міцний і найменш придатний для скульптурних творів» [там само, с. 8].

Доля пам'ятника княгині Ользі перетнулася з конкуруючими проектами можливих київських монументів, Олександрю II і Тарасу Шевченку. Ще в травні 1905 р. було прийняте «найвище рішення» про спорудження в Києві пам'ятника царю-визволителю на Михайлівській площі. Але у тому ж жовтні Міська дума проголосувала за встановлення пам'ятника Олександрю II перед входом в Царський сад, і місце на Михайлівській площі перейшло в компетенцію Комітету зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку. В найкоротший термін Комітетом зібрано 177 тис. крб., однак навіть чотири тури міжнародного конкурсу не визначили кращий проєкт пам'ятника Кобзарю. В результаті бурхливих перегонів «Історичним шляхом» піклувальник Київської навчальної частини пан Зілов запропонував генерал-губернатору Трьопову встановити на Михайлівській площі «пам'ятник діячеві російської історії», тобто Ользі. Міський голова Дьяков проголосив: «кавалер має поступитися місцем дамі!» Місце на площі освячено

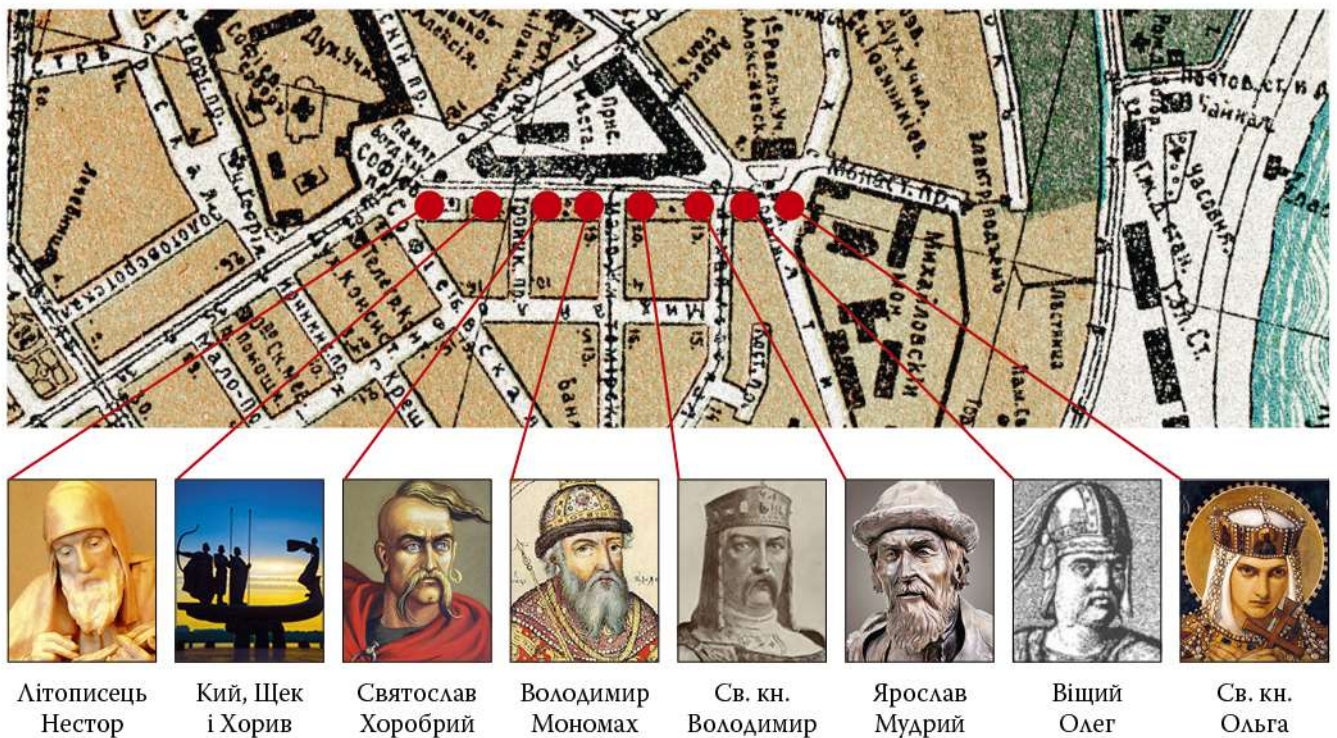
1909 р., пам'ятник відкрито 4 вересня 1911 р., без помпи, оскільки в київській клініці Крачковського вмирав П. А. Столипін. Пам'ятник кн. Ользі оголосили тимчасовим, бо спорудили його із «штучного каменю». Критиці було піддано поєднання в пам'ятнику різних епох та естетичні якості, проте ефект «Київського кремля» був досягнутий. В березні 1926 р. на підставі постанови Комунального відділу Києва городяни розламали фігури з білого бетону. Тим не менш «сумнівні художні якості» пам'ятника кн. Ользі у виконанні Кавалерідзе виявилися, для сьогодення, на недосяжній висоті і навіть були спотворені при відновленні монумента в довговічному мармурі у 1997 р.

Подробиці *розпланування «Історичного шляху»* містяться в доповіді Земельної комісії 1912 р.: нова вулиця-алея мала проходити перед фронтом будинків, що виходять в сквери, самі сквери значно зменшувалися, між ними і Присутственими місцями намічено нову вулицю (рис. 4.8, внизу). «Згадані роботи мали бути зроблені в грандіозному масштабі, а саме: довелося б для нової вулиці вздовж приватновласницьких садіб провести виїмку землі глибиною в три і більше аршини. <...> Вважається абсолютно необхідним виконати зняття ґрунту між Софійським собором і Михайлівським монастирем (слід оборонного валу XVII ст. – *Б. Є.*), і при тому зрізання значно більше, ніж дозволено Мостовим відділенням, адже інакше утворився б спуск значної крутизни на нову вулицю, приблизно як на Фундуклеївській – 0,6 / *пог. саж.* Комісія також повинна вказати на необхідність підпірної стіни по лінії нової вулиці і проєктованого скверу, а також фундаментів під огорожу і споруди самої огорожі». Це, насправді, й стало причиною унеможливлення проєкту: «Виробництво вищезазначених робіт спричинить за собою знищення всіх міських скверів, на пристрій яких витрачено багато зусиль і матеріальних засобів з боку міського управління; сквери ці восени і літній час є місцем відпочинку і розваги для дорослого населення, що має середній достаток, і особливо для дітей» [там само, с. 390-391].

КОНЦЕПЦІЯ АРХІТЕКТУРНО-ХУДОЖЬОГО МІСТА А. АРІСТОВА

ПРОЄКТ «ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ»

Єдиний реалізований пам'ятник проекту «Історичний шлях»

Рис. 4.8. Принципи «архітектурно-художнього міста» А. Арістова 1918 р.
і проект «Історичний шлях» 1910-1911 рр.

І ще одна причина, яка загальмувала проєкт: «При здійсненні Історичного шляху, за проєктом Мостового Відділення, необхідним є перенесення пам'ятника Богдану Хмельницькому в інше місце, так як історичні епохи Богдана Хмельницького і великокнязівського періоду Русі є абсолютно самостійними» [там само]. Проте кінний монумент гетьману композиційно вже виконував вузлову функцію на Софійській площі [157, с. 467-483], так само як пам'ятник княгині Ользі на Михайлівській.

Виставка 1913 року: поєднання ландшафтного і регулярного принципів розпланування. Ініціатива щодо проведення чергової великої виставки Південно-Західного краю з метою пожвавлення економіки виникла одразу ж після великої кризи 1905-1907 рр. Оргкомітет очолив цукрозаводчик граф О. О. Бобринський, незабаром граф О. Н. Тишкевич [246, с. 17-18]. Враження від виставки десятирічної давнини, 1897 р., було настільки великим, що перша пропозиція О. Тишкевича (1910 р.) носила на собі явний відбиток попереднього мальовничого рішення – таким чином з'явився нарис казкового містечка на схилах Кадетського гаю (див. рис. 40).

Розглянуто *півдюжини варіантів для розташування* нової Всеросійської виставки: долина між Кадетському гаєм і Солом'янкою (О. Н. Тишкевич, В. М. Риков), Пушкінський парк, Труханів острів, Печерський плац, схили Царського саду з Петровською алеєю, Кирилівський гай, площа "за Тріумфальними воротами" (Шулявка). Більшість варіантів відкинуто через віддаленості майданчиків від Старого міста, що неминуче мало збагатити Акціонерне трамвайне товариство, а це не входило в плани Думи, яка збиралася муніципалізувати міський трамвай. Рішення влаштувати нову виставку на місці попередньої, 1897 р., дозріло у вигляді компромісу. Крім укосів Черепанової гори в розпорядження виставки надано весь простір Троїцького ринку, що забезпечило вільний доступ з боку В. Васильківської. Після скасування еспланадних правил (1909 р.) тут вже можна було зводити капітальні будівлі [125, 129].

Першу й водночас *хибну пропозицію* щодо збільшеної забудови виставки зробив, збурений романтичними уявленнями граф Тишкевич, запропонувавши

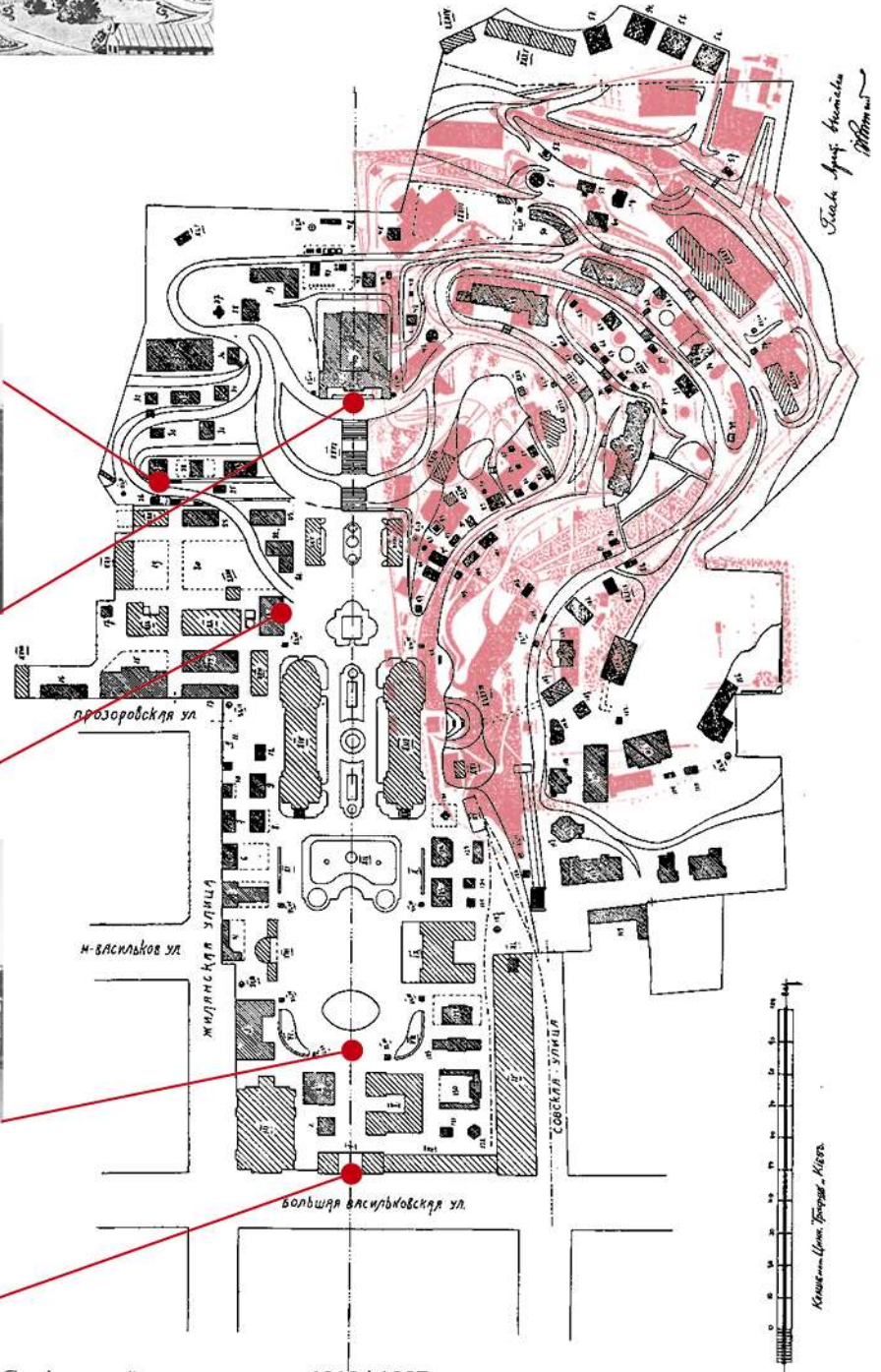
основні павільйони на головній площі «на зразок мальовничих споруд Московського кремля» [246, с. 24]. Далі за проєктування основної споруди на площі взявся В. М. Риков, «з тим, аби будівля могла бути використана для влаштування запланованих під час виставки з'їздів, нарад, лекцій, концертів, сеансів кінематографа тощо. Головний зал запроєктовано місткістю у 3000 осіб» [129]. Після закінчення виставки передбачалось її використання як «осередку розумних розваг і культурно-просвітницьких установ». Планувальну помилку тут можна углядіти, лише порівнявши намічене з підсумковим результатом.

Відкриття «фабрично-заводської, торгово-промислової, сільськогосподарської та науково-художньої» виставки намітили на травень 1913 р. Крім напрямів, заявлених в офіційній назві, на виставці був представлений Відділ міського і земського господарства та благоустрою. Для прискорення проєктування Комітет запросив розробника комплексу Катеринославської виставки 1910 р. цивільного інженера Ф. Є. Вишинського. У підсумку, окрім Черепанової гори та ринку в розпланувальну структуру виставки загальною площею 26 дес. (28 га) інкорпоровано міський квартал між вул. Жилянською, Совською та Великою Васильківською (рис. 4.9).

В цілому розпланування виставки мало наступний вигляд. Домінантне розташування на розі В. Васильківської та Жилянської займав Троїцький народний дім (нині Театр оперети). Симетричний кут на розі Совської – витягнута Скляна галерея (архіт. М. О. Шехонін), цей багатофункціональний павільйон було зведено з умислом служити після виставки критим ринком (в 1940-1970-х тут працював плавальний басейн) [171, с. 87-92]. З боку В. Васильківської організовано парадний вхід. Видовжений партер в перспективі завершувався павільйоном Земств (архіт. Ф. Вишинський). Головну площу оточували витягнуті уздовж головної осі павільйони: науково-просвітницького відділу зліва та багатоцільовий праворуч. Після цих пропілеїв відкривався партер, оточений півколом колонад з басейном посередині. Навколо у вільному порядку розмістилися ресторан, естрада, кав'ярні, атракціони та, в кишенях, павільйони.

Концепція графа О. Тишкевича 1910 р.

Суміщений план виставки 1913 і 1897 рр.

Рис. 4.9. Київська виставка 1913 р.

Поєднання ландшафтної і регулярної принципів розпланування

Далі йшов ланцюжок партерних клумб і невеликих басейнів, і нарешті парадні сходи вели до павільйону Земств, який ніби Парфенон височів на мисі Черепанової гори. Головний павільйон був своєрідним шарніром між неокласичною партерною частиною виставки та терасною, з вільним плануванням, що залишилася від виставки 1897 р. Тут було збережене серпантинне розпланування, в яке органічно вписався павільйон Земств і місця колишніх павільйонів. Як і на першій виставці, організовано трамвайне сполучення, хоча планувалася парова вузькоколія інж. Г. В. Оцакевіча. Таким чином тераси 1897 р. стали лаштунками виставки 1913 р., але з композиційною відмінністю, тепер цю мальовничу картину можна було споглядати з розкішного партеру.

Проект аранжовано в неокласичному стилі, що відповідало консервативним післякризовим настроям «в річницю Бородінської битви». Коментуючи перемішані ремінісценції, «від Рима до Петербургу», освічений спостерігач, в цілому схвалюючи побачене, підказував: «Українське бароко! Застосування цього декоративного стилю для бутафорської, по суті, мети було б дуже доречним. Й насправді – київське бароко!» [160, с. 71]. Не зважаючи на домінуючий класичний стиль, загальний *ландшафтний ефект виставки виявився дійсно бароковим*. Красномовне враження від змін: «Хто бачив місце виставки два-три роки тому тепер не впізнавав його і мимоволі дивувався, що можуть зробити людина і капітал. Запущений брудний пустир ці два сучасних двигуна культури переродили» [246, с. 40]. Від вхідної арки в Олександрівському ампірі відвідувача втягував потужний рух і мінливі види. Кількість шарів, які міг одночасно спостерігати глядач, була неймовірною: архітектурні деталі найближчих павільйонів, клумби, потужні фонтани і всередині – скульптура ангела, що тримає вінок над «осередком праці та соціального служіння» – емблема виставки. Врешті відкривався мальовничий ландшафт, на розлогах якого змонтоване казкове містечко. Увечері включалися електричні ліхтарі, шуміли атракціони, ресторани та виставкові трамвайчики. Цікаві та ефектні об'єкти з вежами, щоглами і ротондами було підсвічено. Комплекс гірського відділу оздоблено шахтою з

підйомником. Павільйон судноплавства виділявся справжнім маяком, що сяяв на верхній терасі поруч з павільйоном Земств. Павільйон тюремного відомства у вигляді острогу XIV ст. вінчала сторожова вежа (інж. В. Ейснер). Павільйон «Брати К. і А. Вюрглер» височів у вигляді парового котла зі статуями кочегарів. Кавказький коньячний завод Д. З. Сараджева влаштував павільйон у вигляді грота з бараном нагорі. Дерев'яний різьблений павільйон Округу шляхів сполучення призначався для подальшого використання в якості пристані на березі Дніпра. Поряд з мальовничим кітчем зустрічалися зразки витонченої архітектури на кшталт необарокового павільйону кондитерського товариства «Ейнем» (архіт. А. Еріхсон). Всього зведено 132 павільйони та 62 споруди різного призначення, більшість з яких запроектував автор загального проєкту Ф. Вишинський з помічником А. Манцевичем, загальне архітектурне керівництво здійснював З. Л. Кляве [там само, с. 24-38].

З 29 травня по 15 жовтня виставку відвідало близько мільйона білетованих гостей та 172 тис. учасників організованих екскурсій. *Вплив виставки на сприйняття образу сучасного міста з різноманітною архітектурою та ландшафтом*, в якому цілеспрямовано уникали монотонної уніфікованості, був всеосяжним. Ретельно продумане об'ємно-просторове рішення проявляло і підсилювало містобудівний пристрій Києва в цілому. Оцінка одного з ведучих архітектурних критиків: «Оглядаючи поглядом з верхніх точок експонованої території київську виставку, що лежить в долині оточена високими уступами, мимоволі згадуєш терасоподібні підвищення Генуї, Лісабона, Неаполя та починаєш дивуватися – до чого фізіономія і будівництво цього міста відмінні від нашого типового вигляду міст» [162, с. 498]. Після закінчення виставки поруч з Народним домом почали будівництво великої Св.-Троїцької церкви (архіт. Є. Ф. Єрмаков, зруйнована у 1920-ті рр.). Неабиякий іміджевий посил двох київських виставок як місця видовищ і атракціонів було продовжено у 1930-ті рр. будівництвом великого стадіону (сьогодні НСК «Олімпійський»).

Концепція А. Н. Арістова «Київ як архітектурно-художнє місто». Логічним завершенням пошуків київських проєктувальників, працюючих під впливом ідей

Камілло Зітте над створенням живописного міста, що природно розвивається, на кшталт середньовічного граду, постають роздуми цивільного інженера А. Н. Арістова. Суть його доповіді «Київ як архітектурно-художнє місто», прочитаної 1918 р. в засіданні Товариства квартиронаймачів Києва, зводиться до наступного: панорамні якості київського пейзажу, його здиблений ландшафт і мальовниче розпланування володіють особливими додатковими архітектурно-художніми якостями, які, за ідеєю автора, мають спеціально враховуватися при проєктуванні. «Київ вважається одним з найкрасивіших міст, але краса його не результат архітектурної творчості – він гарний і гордий своїм становищем на пагорбах, над простором широкої ріки та її далей, красі місця, переказами історичного життя і садами, а не творчому генію архітекторів. <...> Його пагорби надзвичайно мальовничі, і слабке зусилля людських рук, як в казці, надає ординарній будівлі особливу красу. Шаблонного малюнку дерев'яний павільйон в саду Купецького Зібрання виглядає палацом завдяки красі місця. Сухий за малюнком пам'ятник Св. Володимиру – надзвичайно виграє від свого розташування. А водонапірні вежі в Царському саду здаються вежами замку» [4, стб. 15-17].

Автор відзначає, що дійсної композиційної єдності будівель і ландшафту вдалося досягти лише в одиничних випадках, наприклад, в Андріївській церкві, але «для архітектора-художника *київські пагорби мають цікаву особливість й цілісність*: Київ розділився на кілька міст-частин, з яких кожна історично виробили свій особливий уклад життя. По пагорбах, по тальвегах з пагорба на пагорб перекинуті вулиці з підйомами, спусками, закругленнями, кривими й тупиками. Ці неминучі сполучні шляхи, ці окремі міста відкривали і відкривають перед художником-архітектором багато можливостей, що до сих пір абсолютно не використані» [там само, стб. 17]. Для втілення концепції «архітектурно-художнього міста» інженер навіть намічає джерела коштів в трьох площинах: композиційно-аналітичній; соціально-реформаторській та містобудівній (культурно-функціональне зонування).

По-перше, розгортаючи свої ландшафтні міркування, Арістов, виділив *місця*, які *вкрай необхідно враховувати у київському розплануванні*: 1) архітектурно-художні, 2) видові та 3) поетичні точки (див. рис. 4.8, вгорі).

Архітектурно-художні точки – це місця, в яких архітектурний об'єкт сприймається найбільш вирашним чином: «Кожне місто, кожен населений пункт, на якому б рельєфі не розташовувався, якою бідною не була б його природа та жалюгідною архітектура, має хоча б одну – а все ж таки має точку, на якій всяка споруда, навіть сумнівна у художньому відношенні, – стає цікавою, завдяки принадам місця. Таку точку я назву архітектурно-художньою точкою. Щодо кількості архітектурно-художніх точок, Київ знаходиться в неймовірно щасливому довкіллі, завдяки розташуванню на високих пагорбах. Берег Дніпра – геометричний осередок таких точок: Андріївський пагорб, Володимирська гірка, сад Купецького Зібрання тощо. Навіть більше, весь Київ наповнений архітектурно-художніми точками. На кожній вулиці, на кожному повороті, на кожному пагорбі вони дають взнаки. На даний час ці точки зайняті нецікавими прибутковими будинками або зовсім не зайняті» [там само, стб. 17-18]. До найяскравіших архітектурно-художніх точок автор відносить Володимирську гірку, Сад Купецького зібрання, будівлю Університету, перспективу Левашівської вулиці (нині Шовковична) і терасу Черепанової гори, «де головний павільйон виставки».

Видові точки – ті, з яких відкривається найбільш вдалий вид на пейзаж міста: «Дивні перспективи з підніжжя Андріївської церкви, з Володимирської гірки, з майданчика біля пам'ятника Дрентельну (нині біля пам'ятника Данте. – Б. Є.) і майданчики Купецького саду. Перехрестя вулиць Володимирської з Прорізною, Фундуклеївською, Бібіковським бульваром і Караваєвською (вул. Л. Толстого. – Б. Є.), перетин В. Васильківської та Маріїнсько-Благовіщенської – красиві точки» [там само]. До кращих перспектив автор відносить: Бібіковський бульвар, В. Васильківську, вулиці в Липках, В. Володимирську та Фундуклеївську. З позиції можливого розкриття видів аналізуються місця новобудов і даються пропозиції вдосконалення, як от розкриття вид увід Трьохсвятительській вулиці в бік Володимирської гірки або – ліквідація будівлі клініки біля Університету

(містобудівне питання актуальне й по сьогодні) та готелю «Прага», що закрила Софійський собор.

Також автор ставить завдання знаходження *головної видової точки міста*, на зразок Ейфелевої вежі або Воробійових гір: «Треба знайти точку, з якої можна споглядати місто – грандіозніше з людських творінь, – точку, що має постійно враховуватися при проектуванні будинків і інших споруд міста» [там само, стб. 28]. І пропонує рішення: «Здається, що така точка для Києва є. Коли стоїш на майданчику біля колон головного павільйону виставки обличчям до міста, точка буде зліва на горах цієї місцевості. З цієї точки, яка значно перевищує висоту відмітки павільйону, відкриватиметься вид на весь Київ з чудовим освітленням. Тут слід було б збудувати громадський палац з вежею, терасами і балконами, а територію виставки оздобити як парк з квітниками, майданчиками, фонтанами тощо; до цього парку і вищої його точки – провести дороги та зручні підйоми» [там само, стб. 28-29].

Поетичні точки – місця, які мають низку специфічних «романтичних» характеристик, які ми сьогодні б назвали зонами зі сформованим історико-архітектурним середовищем. Арістов насамперед має на увазі ландшафтну компоненту, з перепадами висот, несподіваними ракурсами, затишок та насичені зелені шати міста: «Багатий Київ також, мовити б, *поетичними точками*. Ба більше, ці точки дають Києву ту невимовну красу й принадність, яка охоплює і заповнює подорожнього з вокзалу або пароплава до міста. Тіністі вулиці – алеї, палісадники, сквери, парки, сади накладають на місто особливий м'який відбиток, *поетичні точки* цей відбиток ще більше посилюють, підкреслюють, завдяки цим точкам, від усього міста віє тією м'якістю, задушевністю, тією свіжістю природи, яка так властива Україні. Це перетворює Київ ніби на великий хутір, що тоне в листі запашних садів» [там само, стб. 20]. До найбільш виразних *поетичних точок* він відносить: вул. Несторівську (нині І. Франка) від Фундуклеївської до В. Підвальної – «геометричний центр таких точок»; Діонісієвський пров. (Бехтерівський); Гімназичну вул. (Леонтовича). Кричущо важливою є оцінка «поетичного образу» Несторівської вулиці, якщо на неї дивитись з боку Великої Підваль-

ної, тобто з древнього валу Ярослава. В сучасному мистецтві це перехрестя гідно відзначене лише у кінематографії (серіал 1971 р. реж. Євг. Ташкова та І. Соловйова), але і сто років тому принади місця були очевидні: «особливо гарні куточки будинку № 1, 2, 3, 4, 5 та 6-го. Око не хоче від них відстати. <...> На краю Несторівської та В. Підвальної з обох боків – які чудові місця – майданчики, шкода, що вони не використані для суспільного життя» [там само, стб. 20-21].

Крім головної видовий точки Арістов пропонує організувати в різних частинах міста спеціально обладнані *майданчики в доміантних місцях*, з максимальним оглядом і доступом публіки: «Крім головної видової точки при переплануванні необхідно відшукати такі другорядні точки, з яких повніше розгорталася б панорама всіх частин міста. Ці точки необхідно архітектурно відзначити, аби вони були відомі не тільки проєктувальникам, але й громадянам, які хотіли б помилуватися містом. Така точка є на Володимирській гірці, на Трьохсвятительській та на Кудрявській вул. Я вже казав про красиві точки на Левашовській вулиці. <...> на Солом'янці теж знайдуться такі точки. Але, крім видових точок місцевого значення, необхідно знайти ще точку поза містом, за Дніпром, з якої відкриватиметься вид на берегову картину Києва, аби з неї видно було б не тільки Київ, але й Дніпро з його жвавим рухом» [там само, стб. 29]. Щодо імплементації ідеї, *технологія роботи* мала бути б такою: Архітектурно-художній відділ Міської управи «детально вивчає місто, бере на облік всі архітектурно-художні та видові точки і дає підтвердження на будівництво будинку не інакше, ніж всебічно вивчивши питання про його постановку на конкретному місці в усіх відношеннях – не тільки з точки зору якості самого проєкту, але і значення його краси для цього місця і всього міста» [там само, стб. 28].

По-друге, принципово важливими є *організаційні положення архітектурно-художньої концепції*. Реформаторські настрої автора обумовлені хоча б часом публікації його роздумів. До 1918 р., коли Арістов проголошує свою концепцію, в Петрограді видано нові муніципальні закони О. Керенського, в свою чергу Київ опиняється в стані безвладдя з очевидною константою міського самоврядування.

Тому в шатах соціалістичної термінології звучать такі організаційно-містобудівні новації: ліквідація приватної власності на землю; оцінка та прийняття до виконання архітектурних проєктів радою професіоналів, але не адміністрацією; планування та здійснення забудови міста за спеціальною програмою: «Настає нова епоха в житті людства. Настає вік соціалізму, який докорінно змінює стан речей. Я не буду <...>, не будучи фахівцем із земельного питання, вирішувати, як все станеться, але вже в народ кинуте велике слово – немає в містах земельної приватної власності. <...> Відтепер оцінку проєкту не будуть санкціонувати губернатори та інші представники влади <...>, навпаки, така оцінка буде проводитися радою фахівців. <...> Відтепер міста на вірному шляху, – земля буде належати всьому місту, перебувати під орудою та у владі муніципалітетів, – отже, забудова може і має відбуватися за певною детальною програмою, а не бути виконанням волі приватних власників, які садять громадян у підвали дохідних будинків для одержання прибутку» [там само, стб. 23-24].

Оскільки автор розглядає питання архітектурно-художньої організації міста, він пропонує *відповідні виконавчі органи*, розмежувавши 1) благоустрій та 2) «красу міста» [там само, стб. 25]. Природно, що автора особливо турбує друге: «при Міській Управі необхідно організувати спеціальний відділ – архітектурно-художній, і в ведення цього відділу передати всю архітектурно-художню справу» [там само, стб. 27]. Тобто Арістов вперше пропонує муніципальний орган, незабаром успішно реалізований у вигляді головАПУ.

Інструментом такої управлінської реформи мав стати *генеральний план*, що радикально кроїв місто: «У розпорядженні нагально мати виконаний в горизонталях план міста і, якщо такого плану немає, це завдання необхідно виконати в першу чергу. Потім на кресленнику необхідно намітити перепланування, зовсім не зважаючи на існуючий план. Такому розплануванню має передувати ретельне вивчення існуючих елементів міста: вулиць, площ, бульварів і парків. При цьому виникає ряд питань про правильність напрямів вулиць в залежності від світла, про їхню ширину і про саму необхідність їх залишення, про нові парки і про кордони, якими відділялися б частини міста одна від іншої тощо» [там само, стб. 26]. Тут

слід вбачати програму генерального планування міста, наочно реалізовану лише у принципово інакших обставинах ХХ ст.

І по-третє, звернемо увагу на *пропозиції з культурно-функціонального зонування*, які з точки зору інженера мали самостійне архітектурно-художнє значення: «Розподіл Києва на кілька частин, окремих міст відбувався історично, цьому можна лише порадіти та продовжувати це поглиблення у переплануванні міста» [там само]. Звідси мав з'явитись і відповідний імідж частин міста, виражений архітектурно та підкреслений розпланувальними засобами, які сьогодні ми називаємо зонуванням. Так, Старому Києву була відведена роль адміністративно-академічного центру, Печерську та Липкам – функція селитьби та громадського центру, Подолу та Деміївці – центрів нової індустріалізації. «Різко відділений від усього Києва – Поділ, бачу його в майбутньому містом фабрично-промисловим . До промислової частини треба віднести і Деміївку. Ця частина міста не для житлових будинків, гімназій, притулків тощо. Тут громадяни проводять тільки свій службовий час серед кипучої роботи – фабрично-заводської суєти дня. Тут вся матеріальна основа життя громадян. <...> Бачу Старе місто як адміністративно-науковий центр серед парків і садів. На площах поставлені крайові установи та будинки наукового характеру. На вулицях цієї частини міста – будинки осіб, що мають найближче відношення до цих установ. <...> Громадське життя має зосередитися головним чином на самих здорових місцях Києва – в Липках і на Печерську. Тут з'являться невеликі будиночки-особняки, великі парки і сади з майданчиками для ігор дорослих і дітей. Весь схил до Дніпра буде заповнений цими будиночками, які дадуть так багато принади цьому схилу» [там само, стб. 26-27].

Звертають на себе увагу поезіс, що використовує автор змальовуючи архітектурні образи районів міста. Тут відчувається «романтика праці», що йде від символістів і пафосу революційної епохи: «Дивовижна картина майбутнього Подолу відкриється з висоти Андріївського пагорба і з Володимирської гірки. Колосальні фабрики і заводи, ліс щогл і труб. Рух суден на Дніпрі. Парові крани, паровози, пароплави, електрична дорога – рух по всіх вулицях. Велична робота

громадської праці на нових соціальних засадах. – Дихання сталевих колосів, які вироблятимуть місту і краю матеріальні цінності» [там само, стб. 26]. І тут же спроба творити картину пасторалі та «народності», малюючи бажане майбутнє наддніпрянських парків: «Царський і Маріїнський парк зіллються, а на місці урядової контори хотілося б бачити грандіозний народний палац. Існуючий палац слід обернути в історичний музей і внести в нього крайові святині. Перед музеєм-палацом – знести служби і двір, а на величезній, утвореній таким чином площі, з видом на Дніпро, розбити чудовий квітник і поставити величавий пам'ятник великому поетові і носію національних ідей розкріпачення Т. Г. Шевченку» [там само, стб. 27]. Займаво, що футуристичні образи бентежного 1918 року стали чимось на кшталт програми, яку практично всю реалізовано – «фабрики і заводи», «ліс щогл і труб» на Подолі та навіть «величезна площа перед Маріїнським палацом із чудовим квітником».

Перетворювальний архітектурно-естетичний етос А. Н. Арістова мав далекосяжні просвітницькі наміри – просувати гармонійний світогляд у повсякденне життя: «Більше уваги треба віддавати мистецтвам, в школах приділити час знайомству дітей з архітектурою, і тоді високий художній інтерес отримають для громадян *і видові, і архітектурні точки* <...> і архітектори серйозніше будуть вирішувати нагальні завдання. <...> Центр України, її культурних і політичних сил, місто Київ, має всі вихідні, аби стати високим архітектурно-художнім твором. “За” говорить все: повиті сивою давниною пагорби, високі історичні цінності в музеях та монастирях, багата природа, простір творчості та генія, який ці чесноти надихає. І вони являть світові нову форму архітектурної краси, яка витікає з глибин історичних переживань Києва» [там само, стб. 33-34].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ IV

1. Простежено *оформлення опозиції «старе» / «нове місто»* в теоретичних та проєктних роботах початку ХХ ст. Протиставлення центральних частин Києва «новому місту», що виростало на територіях передмість, не охоплених регулярним розплануванням попереднього періоду, стає кричущим. Спроба облаштувати міські околиці, пристосовуючи до місцевих умов концепцію «міста-саду» англійця Е. Говарда, була характерним проявом такого протистояння. В численних обговореннях ідеї міста-саду як оптимальної форми передмістя (або «нового міста») чіткіше окреслюється поняття «європейське» або «старе місто».

2. З'ясовано *методи вирішення «екологічних питань»* в діяльності Міської думи наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст.:

- Створення 1887 р. Садової комісії з метою впорядкування та розвитку зеленого будівництва в масштабах міста;
- Вироблення того ж року спеціальних правил користування зеленими насадженнями;
- Осмислення і застосування міського саду як нової розпланувальної одиниці;
- Створення Олександрівського та Миколаївський парків як взірців вільного розпланування;
- Розробка і реалізація Київською садовою комісією у 1880-1890-х рр. унікальної в межах Російської імперії програми з тематичного озеленення міських вулиць;
- Укрупнення масштабу садових ініціатив і завершення наддніпрянського паркового ансамблю у 1895-1910-х рр.

3. Досліджено *організаційні методи розширення міського благоустрою* через:

- впровадження нових технологій електрики в освітленні міста тощо;
- створення при Міській думі 1906 р. Мостової комісії, що перейнялася питаннями якості проїжджих та пішохідних доріг;
- вирішення Міською управою завдань з благоустрою шляхом створення концесійних підприємств.

4. Доведено, що в якості відповіді на зростаючі виклики великого міста та індустріалізації наприкінці XIX та початку XX ст. застосовувалися:

- започаткування проєктів щодо поліпшення міського розпланування;
- опрацювання нових містобудівних теорій;
- викуп земель Міською думою як ефективний інструмент міського розпланування.

До успішних організаційних містобудівних акцій Київської думи слід віднести ліквідацію адміністративного проєкту «місто Олександрія» та включення цієї приміської слободи в межі Києва.

5. Виявлено творче переосмислення концепції «міста-саду» Е. Говарда у вітчизняних дослідженнях та проєктах початку XX ст.:

- Ідея поєднання у новому розплануванні М. Г. Диканського переваг одночасно міста і села;
- Проєкт «міста-саду» Г. Д. Дубеліра на київській Солом'янці;
- Проєкт селища-саду Вишгород-Межигір'я М. П. Зуєва;
- Розробка містобудівного функціонального зонування та «вільного плану» у студіях Г. П. Ковалевського.

6. Проаналізовано композиційно-розпланувальні засоби формування архітектурних ансамблів Києва межі XIX-XX ст.:

- використання у київській виставці 1897 року розпланувального принципу вільної забудови;
- застосування динамічно-театральної композиції ар-нуво у міському довкіллі на прикладі прибуткового будинку-особняку архітектора В. В. Городецького, 1900-1903 рр.;
- досліджено значення міського монументу як розпланувальної домінанти й визначено виключне містобудівне значення проєкту київського меморіального комплексу «Історичний шлях», 1910-1911 рр.;
- з'ясовано значення київської виставки 1913 р. як маніфестації поєднання ландшафтного і регулярного принципів розпланування.

7. Класифіковано художні й методично-організаційні пропозиції *концепції А. Н. Арістова «Київ як архітектурно-художнє місто»*, 1918 р.:

- зазначення *осередків, які переважно слід враховувати в міському розплануванні*: 1) архітектурно-художні, 2) видові та 3) поетичні точки Києва;
- характеристика та визначення *принципових містобудівних локацій* в процесі складання архітектурно-художньої конструкції Києва;
- організаційні положення архітектурно-художньої концепції Арістова із *запропонованням нових управлінських структур* аж до створення сучасних конструкцій на кшталт ГолоВАПУ.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

(рис. 5.1, 5.2)

1. В дисертації визначені *основні етапи фахових досліджень Києва XIX – початку XX ст.*: міжвоєнний (1920-1930-ті рр.); післявоєнний (1940-1950-ті рр.); дослідження 1970-1980-х рр.; перехідний (1990-ті рр.) та сучасний періоди з кореляцією об'єкта та зміною методик дослідження. Означено *прикмети столичного модусу Києва* та уточнені *основні періоди архітектурно-містобудівного розвитку міста зазначеної доби*: перша половина XIX ст. (1800-1850-ті рр.); друга половина XIX ст. (1860-ті рр. – 1900 р.); початок XX ст. (1900-1918 рр.).

2. Досліджені *засоби реконструкції історичних частин Києва* у першій половині XIX ст.: регулярне розпланування Печерська; радикальне перепланування Подолу; створення містобудівного ансамблю Володимирського проїзду; архітектурна музеєфікація великокнязівських старожитностей. Розпланування нових містобудівних структур – Двірцевої частини; Нової Київської фортеці, Хрещатика, Либідського району і «Латинського кварталу» – має на меті *створення цілісного містобудівного каркасу*.

3. Визначені чинники прискореного зростання міста, що в найзагальнішому вигляді зосереджені у змісті буржуазних реформ 1860-1870-х рр., *створенні 1874 р. нового генерального плану міста під орудою Миської думи, розвитку залізниці та внутрішньоміських механізованих комунікацій* як невід'ємної промислово-капіталістичної складової.

4. З'ясовано основні *правові зміни в царині регулювання розпланувальної діяльності в Києві періоду Великих реформ 1860-х рр.*: розподіл вулиць на розряди 1873 р.; регулювання забудови за параметрами та генпланом 1874 р.; чітке структурування законодавства про громадські будівлі; поступове скасування еспланадних правил з 1881 по 1909 р.

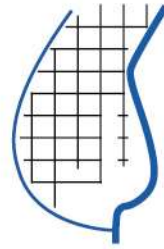
5. Доведено, що *численні суб'єкти містобудівної діяльності координувались виборним самоврядуванням, відповідно з'являються нові розпланувальні елементи*: міські сади, виставки, житлові комплекси, механізований транспорт тощо.

Рис. 5.1. Загальні висновки дослідження (пошарова схема)

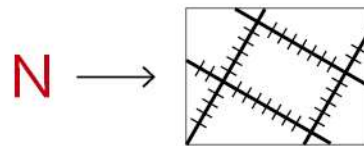
1

Втілення регулярної (квартальної) забудови міста в першій половині XIX ст.

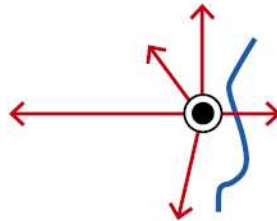
2

Задіяння параметричного регулювання міської забудови засобами місцевого нормування у другій половині XIX ст.

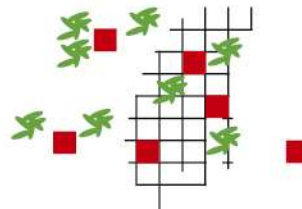
3

Створення радіального каркасу промислово-капіталістичного міста наприкінці XIX ст.

4

Використання допоміжних містобудівних концепцій для гуманізації традиційних підходів до розпланування міста на початку XX ст.

5

Виявлено циклічні характеристики в розплануванні міста орієнтовно із столітнім часовим кроком

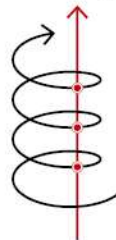

Рис. 5.2. Принципові засади розвитку столичного міста Києва у XIX і на початку XX ст.

У зв'язку з цим визначено – *основним об'єктом регулювання стають параметричні характеристики споруд*; діяльність забудовників обмежується розплануванням кварталу та будівельними правилами, і в цих межах допускається будь-яка будівельна ініціатива.

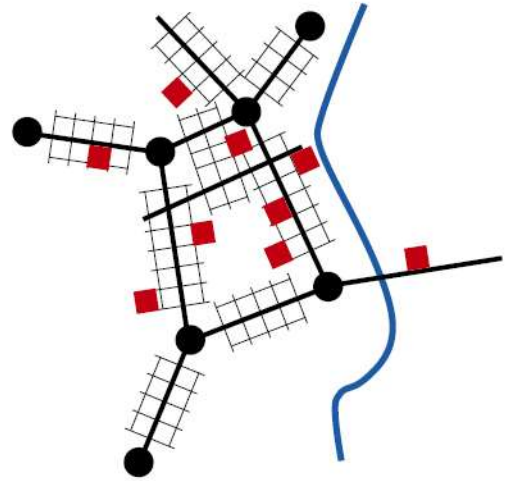
6. Сформульовано *розрізнення традиційної забудови «старого» або «європейського міста» та нових промислово-капіталістичних розпланувальних осередків*, що виникає у другій половині ХІХ ст., і за відсутністю кріпосних обмежень *нове розпланування відбувається майже за органічним принципом, створюючи радіальний каркас нового промислово-капіталістичного міста.*

7. З'ясовано, що на початку ХХ ст. *характерним проявом протистояння «старого» і «нового» міста стає облаштування околиць за концепцією «міста-саду» Е. Говарда*; досліджені *методи вирішення «екологічних питань» в діяльності Міської думи*: створення Садової комісії, розробка унікальної програми тематичного озеленення київських вулиць тощо; простежено застосування ідей «міста-саду» у вітчизняних студіях.

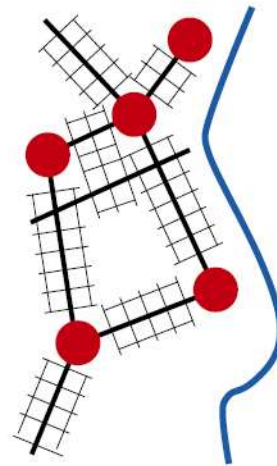
8. Визначено *композиційно-розпланувальні засоби формування архітектурних ансамблів у Києві на межі ХІХ-ХХ ст.*: принцип вільної забудови; динамічно-театральна композиція ар-нуво, міський монумент як композиційно-розпланувальна домінанта; поєднання ландшафтного і регулярного принципів розпланування; методично-організаційні пропозиції «Київ як архітектурно-художнє місто».

9. Винайдено *циклічне обертання композиційно-розпланувальних засобів містобудування на столітньому відтинку*: від романтично-пейзажного, майже барокового ставлення до міста на межі ХVІІІ та ХІХ ст., до регулярних засобів впорядкування «хаотичної» київської забудови в першій половині ХІХ ст., і знов повернення до романтичних поглядів на «належний» міський пейзаж на межі ХІХ і ХХ ст., що яскраво зазначене в ексламації Г. Лукомського при спогляданні київської виставки 1913 р.: «Й насправді – київське бароко!» (рис. 5.3).

III. Локальні ансамблі в розпланувальній структурі міста ландшафтний принцип | XX ст.

II. Створення регулярного каркасу міста класицистичний принцип | XIX ст.

I. «Три міста» | ландшафтний принцип сприйняття | XVIII ст.

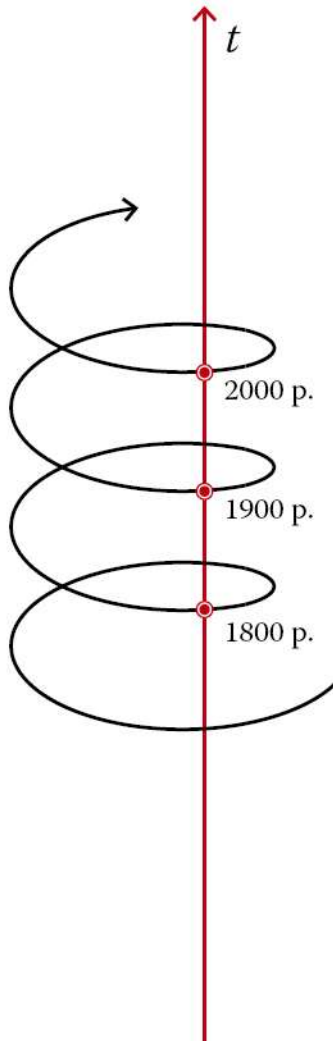
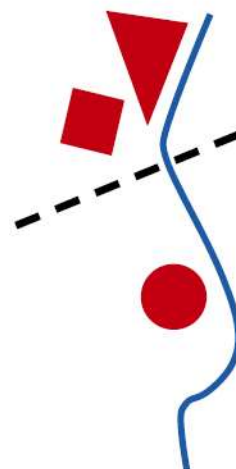

Рис. 5.3. Загальна модель циклічного принципу зміни регулярного та вільного підходів до міського розпланування

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абрагамсон А. А.* Двадцатипятилетие деятельности управления Юго-Западных железных дорог по службе пути и зданий: Краткий очерк. – К., 1903. – 24 с.
2. *Абрагамсон А. А.* Киевский политехнический институт императора Александра II: Краткий очерк его возникновения. – К., 1898. – 54 с.
3. *Альошин П. Ф.* Батько і син Беретті: з архітектурної спадщини // Архітектура Рад. України. – 1938, № 3. – С. 39-49.
4. *Аристов А. Н.* Киев как архитектурно-художественный город / Доклад, прочитанный в заседании Общества квартиронанимателей Киева. – К., 1918. – 36 стб.
5. Арка в русском стиле в Киеве // Строитель. – 1896, № 13-14. – С. 590.
6. Архитектура Киева // Научн. сб. КиевНИИТИ – К.: КиевЗНИИЭП, 1982. – 116 с.
7. *Асеев Ю. С.* Архитектура древнего Киева. – К.: Будівельник, 1982. – 160 с.
8. *Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного. – СПб.: Тип. ДНП, 1820. – 204 с.
9. *Беломесяцев А.* Особливості методичних засад студіювання історії архітектури Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Архіт. спадщина України. Вип. 5. – К., 2002. – С. 391-394.
10. *Беломесяцев А. Б.* Київські виставки 1897 та 1913 років як формотворчий чинник розвитку архітектури Києва кінця ХІХ – початку ХХ століття: Теоретичний аспект // Теорія та історія архіт. і містобуд. Вип. 5. – К.: НДІТІАМ, 2002. – С. 167-182.
11. *Білокінь С. І.* Сторінка з історії формування території міста Києва: Паньківщина // Іст. дослідження. Вітчизн. історія. Вип. 8. – К., 1982. – С. 114-117.
12. *Богомольный А. И.* Городские и концессионные предприятия // Киевские городские известия. – К., 1918, № 2-6. – Кол. 7-16.

13. *Богуславский С. М.* Спутник по г. Киеву. – К., 1913. – 190 + 138 с.
14. *Боровський М.* Національно-соціалні перегрупування населення м. Київ в пореволюційний період (1917-1923) // Київ та його околиця... / Під ред. М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1926.– С. 431-475.
15. *Бошко В. И.* Жилищный вопрос. Дома и поселки для профессиональных служащих и рабочих. – К., 1917. – 72 с.
16. *Бусленко Л. М.* В Довнар-Запольський як історик України. – К., 2007. – 104 с.
17. *Бутнік-Сіверський Б. С.* Архітектор В. І Беретті в Києві. – К., Львів: ДТВУ, 1947. – 100 с.
18. *Бялер И. Я.* Памятник Богдану Хмельницкому в ансамбле Софиевской площади // Автореф... канд. архит. – К., 1953.– 16 с.
19. «Весь Киев» на 1914 г. Адресная и справочная книга: XIII год изд. – К.: Тип. 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1914. – 1284 стб.
20. *Виноградова М. В.* Архівні джерела для дослідження житлового будівництва Києва // Архівіст. Вип. 5. – К., 2002. – С. 78-81.
21. Владислав Городецький: Бібліогр. показ. / ДНАББ Держбуду України. – К.: Укрархбудінформ, 1999. – 42 с.
22. Вокзал в Киеве // Архитектурно-художественный еженедельник. – 1915, № 6. – С. 187-188.
23. *Вольнский М. Т.* Справедливо ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? – К., 1905. – 20 с.
24. *Врона И. И.* Предреволюционная архитектура Украины: конца XIX – XX ст. // Дисс... канд. архит. – К., 1946.– 235 с.
25. Всероссийская выставка. Г. Киев. 1913 (Описание) / Ред. Б. Н. Клебанов. – К., 1914. – 308 + LXIV с.
26. *Галайба В.* Фотоспомин: Київ, якого немає (Анотований альбом світлин). – К.: Головкивархітектура, НДІТІАМ, 2000. – 408 с.
27. *Гіляров С. О.* Архітектура Києва передвоєнної доби // Соц. Київ. – 1936, № 4. – С. 36-40.

28. *Говард Э.* Города будущего. – СПб., 1911. – 176 с.
29. Головні та міські архітектори Києва: 1799–1999 / М. В. Виноградова, М. Б. Кальницький, Д. В. Малаков, А. О. Пучков, О. С. Червінський. – К.: НДІТІАМ, Головкивархітектура, 1999. – 36 с.
30. Градостроительные проблемы развития Киева / Сб. научн. трудов КиевЗНИИЭП. – К., 1982. – 108 с.
31. *Грицай Н. А.* Киевский период творчества В. И. Беретти / Автореф... канд. архит. – К., 1951. – 16 с.
32. *Грушевський М.* Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла // Київ та його околиця... / Під ред. М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1926. – С. 1-24.
33. *Гуляницький Н.* Вопросы преемственности и реконструкции центров исторических городов // Архит. творчество СССР. Вып. 3. – М.: Стройиздат, 1976. – С. 40-53.
34. *Гуляницький Н. Ф.* Русский регулярный город на традиционной основе // Архит. наследство. № 33. – М., 1985. – С. 3-13.
35. Дачник: Дачные местности вблизи г. Киева. – К.: Изд. Ф. С. Иссерлис, 1909. – 192 с.
36. Двадцатипятилетие Киевской Биржи: 1869-1894 гг. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – LVII, 200 с.
37. 20 x 20. 20 век, Киев: 20 великих архитекторов и один Хаустов / Сост. Б. Л. Ерофалов. – К.: ИД А+С, 2010. – 48 с. – ISBN 978-966-8613-43-2
38. *Дёмин Н. М.* Управление развитием градостроительных систем. – К.: Будивельник, 1991. – 185 с.
39. *Диканский М. Г.* Постройка городов: Их план и красота. – Пгд., 1915. – 306 с.
40. *Добровольский Л.* Межигорье. Из актовой речи в Киевском Реальном Училище. – К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1903. – 40 с.
41. Дом-особняк архитектора В. В. Городецкого в г. Киеве // Строитель. – СПб., 1904, № 1-2. – С. 65-70.

42. *Друг О. М., Малаков Д. В.* Особняки Києва – К.: Кий, 2004. – 824 с.
43. *Дубелир Г. Д.* Городские улицы и мостовые. – К.: Тип. А. М. Пономарёва, 1912. – 408 с.
44. *Дубелир Г. Д.* Записка профессора Г. Д. Дубелира по вопросу о планировке окраин г. Киева // Известия Киевск. городской думы. – К., 1912. – 16 с.
45. *Дубелир Г. Д.* Планировка городов // Отд. оттиски из журнала «Городское дело». – СПб., 1910. – 82 с.
46. *Дубелир Г. Д.* Планировка городов в связи с требованиями Строительного Устава // Зодчий. – СПб., 1911, № 5. – С. 52.
47. *Евреинов Ю. Н., Михайлова Т. В., Трикаш Н. К.* Использование культурно-исторического наследия в архитектурном развитии Киева (материалы исследования к технико-экономическому обоснованию нового генерального плана города) // Архитектура Киева. – К.: КиевЗНИИЭП, 1982. – С. 4-10.
48. *Енш А. К.* Города-сады: Города будущего. – СПб., 1910. – 48 с.
49. *Ернст Ф.* Контракти і контрактівий будинок у Київі: 1798-1923: Культурно-історичний етюд / 2-е вид. – К.: ВУАН, 1923. – 96+VI с.
50. *Ерофалов Б.* Архитектор Алёшин: Viva academia! // А+С. – К., 2007, № 2. – С. 97-102.
51. *Ерофалов Б.* Архитектура и Революция // А+С. – К., 2018, №. 3-4. – С. 92-133.
52. *Ерофалов Б.* Архитектурный атлас Киева // А+С. – К., 2012, № 3-4. – С. 32-115.
53. *Ерофалов Б.* Город и регион: Местные и региональные нормативные системы // Понятие о городе / Под ред. А. П. Зинченко. – Тольятти: МАБиБД, 1994. – С. 79-124.
54. *Ерофалов Б.* Дом с Химерами // А.С.С. – К., 1997, № 4. – С. 88. (Об особняке В. В. Городецкого).
55. *Ерофалов Б., Заика А.* Межигрьё: От «Хонки» к Национальному парку // А+С. – К., 2014, № 1. – С. 54-63.

- 56.** *Ерофалов Б.* Императивный мандат, или О том, как звучать городу // А+С. – К., 2015, №. 1-2. – С. 128-133.
- 57.** *Ерофалов Б.* Исторический ландшафт Киева // А+С. – К., 2018, №. 1-2. – С. 64-93.
- 58.** *Ерофалов Б.* К новой архитектурной топологии // А+С. – К., 2016, №. 3-4. – С. 160-167.
- 59.** *Ерофалов Б.* Кардо и декуманус в исторической планировке Киева // А+С – К., 2021, № 1-2. – С. 110-123.
- 60.** *Ерофалов Б.* Киев: Мать... и Отец, и Дух святой // А+С. – К., 2014, № 1. – С. 2-3.
- 61.** *Ерофалов Б., Ковальчук И.* Владимир Смирнов: Реконструкция vs Реставрация // А+С. – К., 2008, № 2. – С. 48-65.
- 62.** *Ерофалов Б.* Культура мегаполиса vs Городская среда: Тезисы сомневающегося / Городская культура и среда метрополии. К 10-летию Харьковского Клуба. Тезисы международной конференции. – Харьков, 28–30.10.2008. – С. 27.
- 63.** *Ерофалов Б.* Культура мегаполиса vs Городская среда: Тезисы сомневающегося // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. ІПСМ АМУ. Вип. V. – К., 2008. – С. 53-56.
- 64.** *Ерофалов Б. Л.* Архитектурные обломы // Региональные проблемы архитектуры и градостроительства. Сб. научн. трудов ОГАСА. Вып. 9–10. – Одесса, 2007. – С. 410-414.
- 65.** *Ерофалов Б. Л.* Архитектурный атлас Киева. С десятью историческими картами, 294 оригинальными фотографиями и архивными иллюстрациями. – К.: А+С, 2013. – 352 с. – ISBN 978-966-8613-52-4
- 66.** *Ерофалов Б. Л.* Городское строительное законодательство в формировании планировочной структуры Киева XIX – начала XX века // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини / Сб. наук пр. Вип. 2. – К.: ІПСМ АМУ; ВД А+С, 2005. – С. 77-86.
- 67.** *Ерофалов Б. Л.* XIX век и городская реконструкция // Стр-во и архит. – К., 1990, № 10. – С. 18-20.

68. *Ерофалов Б. Л.* Девять лет А.С.С: Концепции / Манифесты / Обращения. – К.: ИД А+С, 2004. – 432 с. – ISBN 978-966-8613-01-5
69. *Ерофалов Б. Л.* Из Киева в Константинополь, или Автопробег из варяг в греки / 2-е изд. – К.: А+С, 2020. – 240 с. – ISBN 978-617-7533-56-5
70. *Ерофалов Б. Л.* К исторической топографии Киева // Сучасні проблеми архіт. та містоб.: Наук.-техн. збірник КНУБА. – Вип. 46. – К., 2016. – С. 269-277.
71. *Ерофалов Б. Л.* Композиция, или О непростом ремесле визуального благорасположения // Теорія та історія архітектури і містобудування: Зб. наук. пр. – К.: НДІТІАМ, 2002. Вип. 5. – С. 48-51.
72. *Ерофалов Б. Л., Ненашева Е. Ю.* О позднеримском влиянии на Среднем Поднепровье (метод архитектурно-градостроительной реконструкции) / Architecture // Science of Europe. – Praha, 2021, # 79. – P. 3-18. ISSN 3162-2364
73. *Ерофалов Б. Л.* Несостоявшийся форум 1930-х, или Правительственная площадь в Киеве // Региональные проблемы архитектуры и градостроительства. Сб. научн. трудов ОГАСА. Вип. 9-10. – Одесса, 2007. – С. 102-122.
74. *Ерофалов Б. Л.* Опыт реконструкции памятника градостроительства XI века в Киеве (материалы к одному историко-топографическому открытию) / Тезисы к I Междунар. науч.-практ. конф. «Modern Science: Innovations and Prospects», 10-12. 10.2021, Стокгольм, Швеция.
75. *Ерофалов Б. Л.* Постсоветский город. – К.; Тольятти: ИД А.С.С; НИИТИАГ, 2003. – 112 с.; 54 сх. – ISBN 978-966-7452-40-9
76. *Ерофалов Б. Л.* Правило и традиция, или Об устойчивом развитии города в конце XIX – начале XX века (на примере Киева) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини / Сб. наук пр. Вип. 6. – К.: ІПСМ АМУ, 2009. – С. 43-58.
77. *Ерофалов Б. Л.* Проблемы киевского градопланирования в 1910-е годы // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Вип. III, ч. 2. – К.: ІПСМ; ВД А+С, 2006. – С. 47-54.

78. *Ерофалов Б. Л.* Развитие планировочной структуры Киева в первой половине XIX века // Матвей Фёдорович Казаков и архитектура классицизма / Сб. науч. ст. НИИТИАГ / Под ред. Н. Ф. Гуляницкого. – М., 1996. – С. 135-141, 230-239.

79. *Ерофалов Б. Л.* Римский Киев, или *Castrum Azagarium* на Киево-Подоле / 2-е изд. – К.: А+С, 2019. – 488 с. – ISBN 978-617-7765-01-0

80. *Ерофалов Б. Л.* Символы архитектуры, или Нумерологическое испытание архитектурной формы. – К.: А+С, 2016. – 576 с. – ISBN 978-966-8613-58-6

81. *Ерофалов Б. Л., Скибицкая Т. В.* Уроки одного музея: Музей древностей и искусств в Киеве // Стр-во и архит. – К., 1988, № 8. – С. 24-25.

82. *Ерофалов Б. Л., Слепцов О. С.* Кардо и декуманус в исторической планировке Киева // *Universum*, 2021, # 9. – Р. 65-77. DOI – 10.34743/UniTech.2021.90.9.12278

83. *Ерофалов Б.* Оперативная логика: в 12 частях. – К., 2001. – 32 с. ISBN 978-966-7452-30-1

84. *Ерофалов Б.* Пропедевтические основы Беломесеца // А+С. – К., 2016, № 1-2. – С. 206-207.

85. *Ерофалов Б.* Путь паломников, или Старая-старая дорога в Лавру (материалы к одному историко-топографическому открытию) // А+С. – К., 2019, №. 1-2. – С. 92-111.

86. *Ерофалов Б., Пучков А.* Дом с химерами: Новый ар-нуво в интерьере // А.С.С. – К., 2003, № 5. – С. 74-79.

87. *Ерофалов Б.* Регулярная перепланировка Киева как опыт преемственного преобразования городской структуры // *Сучасні проблеми досліджень, реставрації та збереження культурної спадщини* / Сб. наук. пр. Вип. 1. – К.: ІПСМ АМУ, 2004. – С. 79-86.

88. *Ерофалов Б.* Советские генпланы города Киева // А.С.С. – К., 2002, № 8. – С. 26-29.

89. *Ерофалов Б.* Судьба Владислава Городецкого // А.С.С. – К., 1995, № 1. – С. 46-47.

- 90.** *Ерофалов Б.* Эскориал как математически точное обращение короля к Богу // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини / Сб. наук пр. Вип. 7. – К.: ІПСМ АМУ, 2010. – С. 47-69.
- 91.** *Ерофалов-Пилипчак Б. Л.* Архитектура имперского Киева. – К.: А.С.С, НИ-ИТИАГ, 2000. – 192 с. – ISBN 978-966-7452-22-0
- 92.** *Ерофалов-Пилипчак Б. Л.* Архитектура советского Киева. – К.: ИД А+С, 2010. – 640 + ЛП с. – ISBN 978-966-8613-53-1
- 93.** *Ерофалов-Пилипчак Б. Л.* Отражения и возражения: рецензии Ерофалова – К., 2022. – 360 с. ISBN 978 617 7765 23 2
- 94.** *Ерофалов Б.* Будинок, зігрітий турботою // Вечірній Київ. – К., 1987, 24 квітня. – С. 3.
- 95.** *Ерофалов Б.* Війна та Архітектор // А+С – К., 2022, № 1-2. – С. 2-3.
- 96.** *Ерофалов Б.* Граду і Миру // Культура і життя. – К., 1983, 19 червня. – С. 7.
- 97.** *Ерофалов Б.* Зодчий і художник В. Городецький // Образотворче мистецтво. – К., 1984, № 3. – С. 18-20.
- 98.** *Ерофалов Б.* Імперія та місто, або Колізія стилів // Теорія та історія архітектури та містобудування / Зб. наук. праць. Вип. 2. – К.: НДІТІАМ, 1998. – С. 55-70.
- 99.** *Ерофалов Б. Л.* Містобудівний розвиток Києва // Забудова Києва доби класичного капіталізму. Розд. II. – К.: Варто, 2012. – С. 41–62. – ISBN 978-966-2321-21-0
- 100.** *Ерофалов Б. Л.* Київ | Архітектурний атлас / 2-е вид., виправ. і доп. – К.: А+С, 2021. – 352 с. – ISBN 978-617-7765-14-0
- 101.** *Ерофалов Б. Л.* Тематичне озеленення вулиць і «екологічні питання» в Києві другої половини ХІХ та на початку ХХ століття / Тези до VII міжнар. наук.-практ. конф. «Modern Scientific Research: Achievements, Innovations and Development Prospects», 19-21.12.2021, Берлін, Німеччина.
- 102.** *Ерофалов Б.* Межигір'я Анатолія Заїки // А. І. Заїка. На тлі межигірських круч: Забуті сторінки історії Києво-Межигір'я / Передмова. – К.: А+С, 2016. – С. 8–25. – ISBN 978-966-7393-31-2

- 103.** *Єрофалов Б.* Про Учителя. Передмова до бібліографічного покажчика // Асєєв Юрій Сергійович (1917-2005) / Уклад. О. В. Углова – К.: ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, 2017. – С. 7-8.
- 104.** *Єрофалов Б.* Текст і архітектура // А+С – К., 2021, № 3-4. – С. 2-3.
- 105.** *Єрофалов-Пилипчак Б. Л.* Архітектура незалежного Києва. У 2 т. Т. 1. Дуже великі проекти. – К.: А+С, 2020. – 838 с. – ISBN 978-617-7765-10-2
- 106.** *Єрофалов-Пилипчак Б. Л.* Архітектура незалежного Києва. У 2 т. Т. 2. Майстри бетону та гіпсокартону. – К.: А+С, 2020. – 832 с. – ISBN 978-617-7765-11-9
- 107.** *Єрофалов-Пилипчак Б. Л.* Католик, або Новий Рік на П'яцца дель Попполо / Навч. посібник для архіт. факультетів. – К., 2022. – 252 с.
- 108.** Забудова Києва доби класичного капіталізму, або Коли і як місто стало європейським / За заг. ред. М. Б. Кальницького, Н. М. Кондель-Пермінової. – К.: Варто, 2012. – 560 с.
- 109.** *Закревский Н.* Описание Киева / В 2-х т. – М.: Тип. Грачёва и Ко, 1868. – 944 с.
- 110.** *Захарченко М. М.* Киев теперь и прежде. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1888. – 276 с.
- 111.** Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид. у 28 т. Кн.1, ч.1: А–Л. – К., 1999. – 608 с.
- 112.** Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид. у 28 т. Кн.1, ч. 2: М–С. – К., 2004. – 632 с.
- 113.** *Зинченко А.* Понятие о городе // Труды МАБи БД. Сб. «Понятие о городе». – Тольятти, 1994. – С. 23–74.
- 114.** *Зуев П. М.* и его сотр. Решение жилищного кризиса в Киеве: Поселок-сад Вышгород-Межигорье. – К., 1918. – 20 с.
- 115.** *Игнаткин И. А.* Киев. – М.: Акад. архит. СССР, 1948. – 40 с.
- 116.** *Игнаткин И. А.* История планировки и застройки Киева в начале XIX ст. / Дис... канд. архит. – К., 1962. – 212 с.
- 117.** *Игнаткин И. А.* Киев архитектурный. – К.: Знание, 1981. – 24 с.

- 118.** *Игнатович-Завилейский В. В.* Электрический трамвай в Киеве. – К., 1894. – 54 с.
- 119.** *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг. // Киевская старина. Т. LXXXVI, LXXXVII. – К., 1904. (Оттиск).
- 120.** Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. – К.: Изд. С. М. Богуславского, 1903. – 134 с.
- 121.** Исследование и охрана архитектурного наследия Украины // Научн. сб. КиевНИИТИ – К.: КиевЗНИИЭП, 1980. – 114 с.
- 122.** Исследование эволюции архитектурно-планировочного развития города Киева // Научн. отчет КиевНИИТИ. Кн. 1. – К., 1978. – 345 с.
- 123.** История городов и сел Украинской ССР. Том «Киев». – К.: УСЭ, 1982. – 624 с.
- 124.** История Киева. В 3-х т. Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма / Отв. ред. В. Г. Сарбей. – К.: Наук. думка, 1984. – 464 с.
- 125.** История Киевской выставки // Киевлянин. – К., 1913, 29 мая, № 147.
- 126.** История Украинской ССР. В 10 т. Т. 4: Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – К.: Наук. думка, 1983. – 696 с.
- 127.** *Игнаткін І.* Історичні етапи забудови Києва // Пам'ятники України. – К., 1980, № 4. – С. 49-53.
- 128.** *Ієвлева В.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX століття. – К.: Прес-КІТ, 2008. – 248 с.
- 129.** К устройству выставки // Киевская мысль. – К., 1911, 23 июня, № 171.
- 130.** *Казусь И. А.* Организация архитектурного проектирования в России: период 1905-1917 гг. // Архит. наследство. № 33. – М., 1985. – С. 278-283.
- 131.** *Кальницький М.* Владимир Николаев – академик архитектуры // Теорія та історія архіт. і містоб. Вип. 5. – К., 2002. – С. 214-221.
- 132.** *Кальницький М.* Зодчество и зодчие. – К.: Варто, 2012. – 336 с.
- 133.** *Кальницький М. Б.* Храмы Києва. – К.: ВД Бураго, 2006. – 252 с.

134. *Кальницький М., Малаков Д.* Головні та міські архітектори Києва. 1799-1999 // Теорія та історія архіт. і містоб. Вип. 4. – К.: НДІТІАМ, 1999. – С. 105-125.
135. Канализация Киева. 1894-1994 гг. – К., 1994. – 96 с.
136. *Каневец К.* Краткая историческая справка об электрическом освещении города Киева. – К., 1913. – 16 с.
137. Киевская гавань по материалам и документам, извлеченным из протоколов строительной комиссии по сооружению Гавани и пояснительных записок к проектам. – К., 1899. – 28 с.
138. Киевская сельскохозяйственная выставка. Описание / Сост. И. В. Александровский, И. М. Рева и др. – К., 1898. – 560 с.
139. Киевская сельско-хозяйственная и промышленная выставка 1897 года и ее участники / Ред. И. В. Лещенко. – К.: Изд. С. В. Кульженко, 1898. – 148 с.
140. Киевская сельскохозяйственная выставка // Строитель. – СПб., 1898, № 7-8. – С. 300-302.
141. Киевский музей древностей и искусства // Неделя строителя: Прибавл. к журн. “Зодчий”. – 1898, № 44. – С. 255.
142. Киевский трамвай за сорок лет, 1892-1933. – К.: Изд. КТТ, 1933. – 160 с.
143. Київ та його околиці в історії і пам’ятках / За ред. М. С. Грушевського. – К.: Вид. ВУАН, 1926. – 475 с.
144. *Кириченко Е. И.* Архитектурные теории XIX века в России. – М.: Искусство, 1986. – 344 с.
145. *Кириченко Е. И.* О некоторых особенностях эволюции городских многоквартирных домов второй половины XIX – начала XX в.: От отдельного дома к комплексу // Архит. наследство. № 15. – М., 1963. – С. 153-170.
146. *Кириченко Е. И., Нащокина М. В., Щеболева Е. Г. и др.* Русское градостр. искусство. Градостр-во России сер. XIX – нач. XX века / Под общ. Ред. Е. И. Кириченко. Кн. II. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 560 с.
147. *Кобелев А. В.* Общая гражданская архитектура: Курс лекций. – К., 1907. – 290 с.
148. *Ковалевский Г. П.* Большой город и города-сады. – К., 1916. – 168 с.

149. *Кондель-Пермінова Н. М.* Хрещатик – комунікатор між часами. – К.: Варто, 2021. – 424 с.
150. Конкурс на составление проекта художественно-промышленного музея // Строитель. – 1896, № 13-14. – С. 590.
151. *Кохан С. В., Кілессо С. К. О. М.* Вербицкий – архітектор і педагог. – К.: Будівельник, 1966. – 28 с.
152. *Кузьмин Евг.* Письма из Киева // Аполлон. – СПб. (1911, № 9; 1912, № № 1, 13; 1913, № 6).
153. *Кулешова Т. О.* Ландшафтно-композиційні особливості формування архітектурного образу Києва Х – початку ХХ століть / Дис... канд. архіт. – К.: КДТУБА, 1999. – 228 с.
154. *Купффер Э. Ю.* Жилой дом. Руководство для проектирования и возведения современных жилищ. – СПб; М., 1914. – 446 + IV с.
155. *Ладан Т. М.* Принцип архітектурно-планувальних рішень житлових будинків 30-х рр. ХХ ст. в м. Києві та їх використання в сучасній практиці проектування / Дис. ... канд. архіт. – К.: КНУБА, 2002. – 202 с.
156. *Лазаревский А.* Проект киевского музея древностей и искусств // Киев. старина. Т. LXI. Отд. 2. – К., 1898, июнь. – С. 89.
157. *Левицький Ор.* Історія будови пам'ятника Б. Хмельницькому у Київі // ЛНВ. – Львів; К., 1913, № 6. – С. 467-483.
158. *Линниченко И. А.* Исторический путь и Музей г. Киева. – Одесса, 1912.
159. *Логвин Г. Н.* Сохранить градостроительное наследие Киева // Стр-во и архит. – К., 1983, № 12. – С. 24-27.
160. *Лукомский Г. К.* Всероссийская выставка в Киеве // Аполлон. – 1913, № 7. – С. 70-72.
161. *Лукомский Г. К.* Новое строительство Киева, Одессы и Харькова // В мире искусств. – 1910, № 1-3. С. 33-36.
162. *Лукомский Г. К.* О новом и старом Киеве // Зодчий. – 1913, № 48. – С. 491-498.

- 163.** *Лукомский Г. К.* О новом строительстве в Киеве // Аполлон. – 1913, № 8. – С. 75-77.
- 164.** *Лялюшко О.* Застосування усталених норм російського будівельного і цивільного законодавства ХІХ – початку ХХ ст. до сучасного будівництва в історичних зонах міст // Архіт. спадщина України. Вип. 5. – К., 2002. – С. 439-445.
- 165.** *Макушенко П. І.* Архітектор Валеріан Микитович Риков. – К.: Будівельник, 1967. – 48 с.
- 166.** *Малаков Д. В.* Архітектор Безсмертний. Доцільність і естетика. – К.: Кий, 2013. – 232 с.
- 167.** *Малаков Д. В.* Архітектор Городецький. – К.: Кий, 1999. – 240 с.
- 168.** *Малаков Д. В.* Архітектор Городецький. Архівні розвідки. – К.: Кий, 2013. – 464 с.
- 169.** *Малаков Д. В.* Архітектор Григор'єв. Київський спадок. – К.: Кий, 2010. – 192 с.
- 170.** *Малаков Д. В.* Архітектор Осьмак. Нездолана шляхетність. – К.: Кий, 2012. – 184 с.
- 171.** *Малаков Д. В.* Архітектор Шехонін. Три епохи. – К.: Кий, 2017. – 320 с.
- 172.** *Малаков Д. В.* Правила забудови старого Києва // Архіт. спадщина України. – К.: НДІТІАМ; Головкиївархітектура, 2002. – С. 436-438.
- 173.** *Маркевич Б.* О союзах городов по действующему праву // Киевские городские известия. – К., 1918, № 2-6. – Кол. 1-8.
- 174.** *Матушевич А. А.* Центр Киева в архитектурно-планировочной организации города (Архитектурно-планировочный анализ) // Автореф. дис... канд. архит. – К., 1956. – 16 с.
- 175.** *Матушевич А. О.* Хрещатик. – К.: АА УРСР, 1950. – 116 с.
- 176.** *Меньшов Д. Н.* Старо-Киевская и Печерская крепости. – К.: Тип. Окружного штаба, 1913. – 20 с.
- 177.** *Мокроусова О.* Погляд в історію міста... // Архівіст: Вип. 5. – К.: ДЦ-ЗДНАФ, 2002. – С. 44-57.

- 178.** *Мокроусова О. Г.* Творчість архітектора П. Ф. Альошина у фондах НЗ «Софія Київська». – К.: А+С, 2018. – 224 с.
- 179.** *Молокін О. Г.* Український модерн в архітектурі ХХ ст. // Архіт. Радянської України. – К., 1940, № 4. – С. 21-27.
- 180.** Музей общества древностей и искусств для Киева // Неделя строителя: Прил. к журналу "Зодчий". Вып. 12. – 1898. – Табл. №№ 56, 57.
- 181.** Нариси історії архітектури Української РСР. Дожовтневий період. – К.: ДВЛБА УРСР, 1957. – 560 с.
- 182.** Некоторые итоги Киевской выставки // Киевлянин. – К., 1897, 4 октября, № 247.
- 183.** *Нельговский Ю. А., Трегубова Т. А.* Историко-архитектурные исследования заповедника «Киево-Печерская лавра» // Архитектура Киева. – К.: КиевЗНИИЭП, 1982. – С. 11-18.
- 184.** *Никитин В.* К пониманию города // Понятие о городе / Под ред. А. П. Зинченко. – Тольятти: МАБиБД, 1994. – С. 75-78.
- 185.** *Николаев В. Н.* Строительное законоведение. Записки, читанные в Киевск. Худ. Училище в 1905-1911 годах. – К., 1911. – 30 с.
- 186.** *Николаев Ип.* Сборник Строительных Постановлений для города Киева (на основании Строительного Устава, обязательных постановлений Городской Думы, циркуляров и решений Правительствующего Сената). – К.: Тип. А. И. Гросман, 1913. – 82 с.
- 187.** Николаевский собор в Киеве // Зодчий. – 1902, № 38. – С. 439.
- 188.** *Новаковская Н. П.* Дворцовый ансамбль в Киеве. – К.: Госстройиздат УССР, 1959. – 16 с.
- 189.** Новое здание Караимской синагоги в г. Киеве // Строитель. – 1902, № 4. – С. 121-130.
- 190.** Новый римско-католический храм // Строитель. – 1899, № 5–6. – С. 225-232.
- 191.** Новый театр (Николаевская площадь). – К., 1898. —20 с.

- 192.** Нормальная расценка земель, принятая Киевским Городским Кредитным Обществом при оценке недвижимых имуществ, поступающих в залог Общества. – К., 1911. – 24 с.
- 193.** Обзор XXV-летней деятельности Киевского Городского Кредитного Общества / Сост. Н. Б. Зимелев. – К., 1910. – 80 с.
- 194.** Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906-1910 гг. – К.: Изд. группы гласных Думы, 1910. – 120 с.
- 195.** *Обремский В. А.* Постройка зданий Киевского политехнического института. – К., 1914. – 24 с.
- 196.** Обязательные постановления для руководства при разрешении устройства промышленных заведений г. Киева // *Строитель.* – 1895, № 16. – С. 18.
- 197.** *Оглоблин Н. Н.* К истории открытия Золотых ворот // Чтения ист. о-ва Нестора Летописца. Кн. V, разд. 1. – К., 1891.
- 198.** Описание Киевского водопровода. Составлено техническим отделом Городского Общественного Управления. – К., 1910. – 4+XIX+210 с.
- 199.** *Осинов А. П.* Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельности Городской садовой комиссии за 1887-1897 гг. – К., 1897. – 44 с.
- 200.** *О-ский В.* Постройка зданий института. – К.: Тип. Кушнерев и Ко, 1914. – 24 с.
- 201.** *Павленко Ю. В.* Нарис історії Києва. – К.: Фенікс, 2004. – 480 с.
- 202.** Павло Федотович Альошин (1881-1961): Бібліогр. покажчик / ДНАББ Держбуду України. – К.: Укразбудінформ, 2000. – 62 с.
- 203.** Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / В 4-х т. Т.1. Киев и Киевская область. – К.: Будівельник, 1983. – 160 с.
- 204.** Педагогический музей Царевича Алексея // *Зодчий.* – 1912, № 42. – С. 417.
- 205.** *Перминов В. В.* Киевские технические курсы В. В. Перминова. – К.: Тип. И. Крыжановского, 1912. – 48 с.
- 206.** *Перунова Н.* Бессарабський критий ринок у Києві // *Архіт. України.* – 1991. – № 2. – С. 40-42.

- 207.** *Петімко П. І., Царік М. Ф., Кобзар В. В., Кириченко О. І.* Водопостачання Києва. 1872-1997 рр. – К.: Логос, 1997. —360 с.
- 208.** *Петров Н. И.* Из истории Киевского Владимирского собора // Труды КДА. – К., 1898, № 12. – 40 с. (Оттиск).
- 209.** *Петров С. С.* Оборонні споруди Києва Х–ХІХ ст. у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи. – К.: Експрес-Поліграф, 2012. – 448 с.
- 210.** *Пилявский В. И.* Из истории планировки и застройки Киева в начале 19 века // Зодчество Украины. – К., 1954. – С. 197-212.
- 211.** Питання історії архітектури та будівельної техніки України / Зб. наук. пр. – К.: ДВЛБА УРСР, 1959. – 304 с.
- 212.** Политехнический институт в Киеве // Строитель. – 1898, № 19-20. – С. 761-784.
- 213.** Полный свод Законов Российской империи. – СПб., 1914.
- 214.** Постройка домов, производящаяся киевским домостроительным обществом // Строитель. – 1895, № 23. – С. 967.
- 215.** Постройка зданий Киевского политехнического института // Строитель. – 1902, № 13-18. – С. 668.
- 216.** Правила о содержании эспланады Киевской городской крепости. – К., 1896.
- 217.** Проект здания Киевской Земской Управы // Архитектурно-художественный еженедельник. – 1915, № 27. – С. 297.
- 218.** Проект здания Конторы Государственного Банка в г. Киеве // Строитель. – 1901, июнь. – С. 421-434.
- 219.** Проект обязательных установлений для киевских домовладельцев // Киевские губернские ведомости. – 1896, № 97.
- 220.** Протоколы Киевской городской думы за 1872 г. – К., 1873.
- 221.** Путеводитель по г. Киеву с каталогом Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 1897 г. – К.: М. Радоминский, 1897. – 132 с.

222. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР / В 3-х т. Т. 1. Строительная наука и техника на Украине с древних времен до 1917 г. / Под ред. В. Е. Ясиевича. – К.: Наук. думка, 1989. – 328 с.

223. Речь Б. Н. Чичерина, московского городского головы, 16 мая 1883 года // Этюд из истории коронации в Москве. – Берлин, 1883. – С. 19-22.

224. Речь, произнесенная Городским головой в заседании Думы 28 февраля 1883 г., о деятельности Городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 г. – К.: Тип. И. Кушнерева, 1883. – 32 с.

225. *Робаков М. О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – 374 с.

226. *Робаков М. О.* Хрещатик відомий і невідомий. – К.: Кий, 2003. – 504 с.

227. *Ромишовский С. В.* Общественные сады г. Киева в период с 1897-го по 1902-й год: Резюмированный отчет о деятельности Садовой комиссии Киевской городской управы. – К.: Тип. К. Милевского, 1902. – 76 с.

228. *Рубинштейн А.* Ближайшие задачи экономической политики г. Киева. – К., [1912]. – 55 с.

229. Русский Банк для внешней торговли в Киеве // Ежегодник Общества архитекторов-художников. Вып. 8. – 1913. – С. 124-126.

230. *Сакович Л. Т.* Жилая застройка Киева первой половины XIX в. // Автореф... канд. архит. – К., 1955. – 20 с.

231. *Саваренская Т. Ф., Швидковский Д. О., Петров Ф. А.* История градостроительного искусства. Поздний феодализм и капитализм. – М.: Стройиздат, 1989. – 392 с.

232. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – 176 с.

233. Сборник строительных постановлений для города Киева на основании Строительного Устава, обязательных постановлений Городской Думы, циркуляров и решений Правительствующего сената / Сост. И. В. Николаев. – К., 1913. – 82 с.

- 234.** Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по Городскому Общественному Управлению, изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. – К.: Изд. КГОУ, 1914. – XXIV+312 с.
- 235.** Семёнов Вл. Благоустройство городов. – М., 1912. – 184 с.
- 236.** Сидорова Е. И. Сберечь архитектурную пластику Киева конца XIX – начала XX в. // Стр-во и архит. – 1988. – № 11. – С. 6-9.
- 237.** Сімзен-Сичевський О. М. Історія забудови і планування Києва в дореволюційний період // Архіт. Радянської України. – 1938, № 4-5. – С. 11-23.
- 238.** Скибицкая Т. В. Творцы многоэтажного Киева // Стр-во и архит. – 1985, № 9 – С. 25-27.
- 239.** Скібіцька Т. В. Прибутковий будинок як провідний архітектурний тип у забудові міст України кінця XIX – початку XX ст. // Теорія та історія архіт. Вип. 1. – К., 1995. – С. 105-117.
- 240.** Скібіцька Т., Кальницький М. Полемічні нотатки про «стиль київських підприємців» // Архіт. України. – 1992. – № 2 – С. 55-56.
- 241.** Скібіцька Т. Київський архітектурний модерн (1900-1910-і роки). – Львів: Центр Європи, 2011. – 232 с.
- 242.** Слепцов О. С. Архитектура Православного Храма. – К.: А+С, 2012. – 552 с.
- 243.** Слепцов О. С. Архітектурне проектування і реконструкція православних храмів. Підручник. – К.: А+С, 2014. – 272 с.
- 244.** Собор Св. Князя Владимира в Киеве. – К.: Изд. тип. С. В. Кульженко, 1915. – 136 с.
- 245.** Собор Св. Николая в Киеве // Строитель. – 1899. (№ 1-2, с. 56; № 13-14, с. 541).
- 246.** Состоявшаяся под августейшим покровительством Его Императорского Высочества Наследника Цесаревича и великого князя Алексея Николаевича Всероссийская выставка 1913 г. – К., 1914. – 268, LXII с.
- 247.** Свирский К. Общий очерк выставки // Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1898 года и ее участники / Ч. II. – К., 1898. – 80 с.

- 248.** Спутник домовладельца: Расчетно-справочная книга для домовладельцев и управляющих домами. – К.: Изд. Е. Мильруда, [1910]. – 44 с.
- 249.** Спутник по г. Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям / Изд. 8-е С. М. Богуславского, испр. и доп. Д. Марголиным. – К.: Тип. 1-й Артели Печатного Дела, 1913. – 190+138 с.
- 250.** *Сроковский К.* Кирпичное производство в Киеве // Зодчий. – СПб., 1898. (Вып. VIII, с. 57-59; вып. IX, с. 65-68; вып. X, с. 73-75).
- 251.** *Станиславский А. И.* Планировка и застройка городов Украины. – К.: Будівельник, 1971. – 296 с.
- 252.** *Ступак Ф. Я.* Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.
- 253.** *Тимофеенко В. И.* Архитектура Киева в конце XVIII – первой половине XIX века // Архитектура Киева. – К.: КиевЗНИИЭП, 1982. – С. 30-34.
- 254.** *Титов Ф. И.* Киево-Подольские монастырские и приходские храмы сто лет тому назад (К истории великого пожара на Киево-Подоле 9 июля 1811 г.). – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1914. – 28 с.
- 255.** Товарная станция // Зодчий. – 1902, № 28. – С. 324.
- 256.** *Трегубова Т. А.* Формирование историко-архитектурных охранных зон на территории города Киева // Иссл. и охрана архит. наследия Украины. – К.: КиевЗНИИЭП, 1980. – С. 18-24.
- 257.** Труханов остров. К истории его развития и благоустройства. – К., [1911]. – 12 с.
- 258.** *Тутковський П.* Передісторична природа Київа // Київ та його околиця... / Під ред. М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1926. – С. 25-32.
- 259.** Устройство в Киеве Политехнического института // Строитель. – 1897, № 11-12. – С. 461.
- 260.** Устройство подъёмной машины по Александровскому спуску // Строитель. – 1895, № 21. – С. 17.
- 261.** *Фундуклей И. И.* Обзорение Киева в отношении к древностям. – К.: 1847. – 112 с.

- 262.** *Хаустов П., Гожуло М.* Отсутствие плана г. Киева и необходимость его составления на научных основаниях // Киевские городские известия. – К., 1918, № 2-6. – Кол. 15-28.
- 263.** *Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч., т. XVI. – М., 1953. – С. 94-95.
- 264.** (208) *Чепелик В. В.* Український архітектурний модерн / Упорядн. З. В. Мойсеєнко-Чепелик. – К.: КНУБА, 2000. – 378 с.
- 265.** *Чирвинский П. К.* Геологический путеводитель по городу Киеву и его окрестностям. – К., 1911. – 32 с.
- 266.** *Шамрай С.* Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 року (Сторінка з історії марксизму на Україні) // Київ та його околиця... / Під ред. М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1926. – С. 351-384.
- 267.** *Шапоровський Г. В.* Місцеві будівельні правила, що регулюють забудування м. Києва (В минулому й сучасному). – К.: Вид. ВУАН, 1929. – 24 с.
- 268.** *Шевцова Г. В.* Архітектурно-просторові особливості формування вулиці Хрещатик в Києві (XIX-XX ст.) // Автореф... канд. архіт. – К., 2006. – 24 с.
- 269.** *Ширяев Т. В.* Архітектура київських готелів підвищеного комфорту другої половини XIX – початку XX ст. / Дис. канд. ... архіт. – К.: НАОМА, 2016. – 302 с.
- 270.** *Шквариков В.* Очерк планировки и застройки русских городов. – М.: ГИ-СА, 1954. – 204 с.
- 271.** *Шпаков В. Н.* История всемирных выставок. – М., 2008. – 384 с.
- 272.** *Шулешко І.* Еволюція забудови міської садиби як відображення будівельної історії Києва середини XIX–XX ст. // Архівіст: Вип. 5. – К.: ДЦЗДНАФ, 2002. – С. 69-76.
- 273.** *Щербаківський Дан.* Перший театральний будинок у Києві та його садиба. – К.: ВУАН, 1925. – 28 с.
- 274.** *Щербина Г. Я.* Особенности развития планировочной композиции центра Киева во II четверти XIX в. // Иссл. и охрана архит. наследия Украины. – К.: Киев-ЗНИИЭП, 1980. – С. 33-40.
- 275.** *Щербина Г. Я.* От середины XIX – до начала XX века // Архит. СССР – М., 1982, № 6. – С. 20–22.

- 276.** *Щероцкий К. В.* Киев. Путеводитель. – К.: Изд. С. В. Кульженко, 1917. – 376+VIII с.
- 277.** *Щітківський І.* «Исторический путь» у Києві // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: ДВУ, 1924. – С. 385-392.
- 278.** Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института Гражданских Инженеров (Строительного Училища). 1842-1892 / Сост. Г. Барановский. – СПб., 1893. – 400+X с.
- 279.** Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра / Ред. Б. С. Олейник. – К., 1995. – 244 с.
- 280.** *Яковлев А.* Предместья города Киева: Приорка, Куренёвка, Сырец. – К.: Тип. насл. Круглянского, б./г. – 28 с.
- 281.** *Ясиевич В. Е.* Архитектура Киева на рубеже XIX и XX столетий // Стр-во и архит. – К., 1981, № 10. – С. 22-27.
- 282.** *Ясиевич В. Е.* Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. – К.: Будівельник, 1988. – 184 с.
- 283.** *Ясиевич В. Е.* Особенности планировки и застройки Киева в конце XIX – начале XX века // Архитектура Киева. – К.: КиевЗНИИЭП, 1982. – С. 35-42.
- 284.** *Ясиевич В. Е.* У истоков архитектуры XX века // Стр-во и архит. – 1975, № 10. – С. 28-36.
- 285.** *Ясієвич В. Є.* Київський зодчий П. Ф. Альошин. – К.: Будівельник, 1966. – 68 с.
- 286.** *Erofaloff B.* Neotectonism: For Sale or For Life? – Kiev | Belgrade: A+C, 2013. – 28 p. – ISBN 978-966-8613-51-7
- 287.** *Erofalow B.* Architektura Kijowa: Zo inego? // Architektura Murator. – Warszawa, 1997, # 12. – S. 28-29.
- 288.** Kiev Otherwhere: Киев которого никогда не было. Киев каким он был. Киев каким он мог бы быть / Составители Б. Л. Ерофалов, А. Г. Шалыгин. – К.: A+C, 2014. – 408 с. – ISBN 978-966-8613-55-5

ДОДАТКИ

А. СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

- 1. Ерофалов Б. Л.** Развитие планировочной структуры Киева в первой половине XIX века // Матвей Фёдорович Казаков и архитектура классицизма / Сб. науч. ст. НИИТИАГ / Под ред. Н. Ф. Гуляницкого. – М., 1996. – С. 135-141, 230-239.
- 2. Ерофалов-Пилипчак Б. Л.** Архитектура имперского Киева. – К.: А.С.С, НИИТИАГ, 2000. – 192 с. – ISBN 978-966-7452-22-0
- 3. Ерофалов Б.** Регулярная перепланировка Киева как опыт преемственного преобразования городской структуры // Сучасні проблеми досліджень, реставрації та збереження культурної спадщини / Сб. наук. пр. Вип. 1. – К.: ІПСМ АМУ, 2004. – С. 79-86.
- 4. Ерофалов Б. Л.** Городское строительное законодательство в формировании планировочной структуры Киева XIX – начала XX века // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини / Сб. наук пр. Вип. 2. – К.: ІПСМ АМУ; ВД А+С, 2005. – С. 77-86.
- 5. Ерофалов Б. Л.** Проблемы киевского градопланирования в 1910-е годы // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Вип. III, ч. 2. – К.: ІПСМ; ВД А+С, 2006. – С. 47-54.
- 6. Ерофалов Б. Л.** Правило и традиция, или Об устойчивом развитии города в конце XIX – начале XX века (на примере Киева) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини / Сб. наук пр. Вип. 6. – К.: ІПСМ АМУ, 2009. – С. 43-58.
- 7. Ерофалов Б. Л.** Містобудівний розвиток Києва // Забудова Києва доби класичного капіталізму. Розд. II. – К.: Варто, 2012. – С. 41–62. – ISBN 978-966-2321-21-0
- 8. Ерофалов Б. Л.** К исторической топографии Киева // Сучасні проблеми архіт. та містоб.: Наук.-техн. збірник КНУБА. – К., 2016. – С. 269-277.

9. Єрофалов Б. Л. Теоретичні концепції та практика містобудівної діяльності в Києві на межі ХІХ-ХХ століть // Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник КНУБА. – Київ: КНУБА, 2023. – Вип. 83. – С. 129-141.

10. Єрофалов Б. Л. Прибутковий будинок як розпланувальний сценарій (на прикладі «Будинку Мисливця» В. В. Городецького 1901-1903 рр.) // Архітектурний вісник КНУБА: Наук.-виробнич. збірник. – Київ: КНУБА, 2023. – Вип. 26-27. – С. 57-69.

НАУКОВІ ПРАЦІ, ЯКІ ЗАСВІДЧУЮТЬ АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

11. Єрофалов Б. Л. ХІХ век и городская реконструкция // Стр-во и архит. – К., 1990, № 10. – С. 18-20.

12. Єрофалов Б. Город и регион: Местные и региональные нормативные системы // Понятие о городе / Под ред. А. П. Зинченко. – Тольятти: МАБиБД, 1994. – С. 79-124.

13. Єрофалов Б. Імперія та місто, або Колізія стилів // Теорія та історія архіт. та містобудування / Зб. наук. праць. Вип. 2. – К.: НДІТІАМ, 1998. – С. 55-70.

14. Єрофалов Б. Культура мегаполіса vs Городская среда / Городская культура и среда метрополии. К 10-летию Харьковского Клуба. Тезисы междунар. конф. – Харьков, 28–30.10.2008. – С. 27.

15. Erofaloff B. Neotectonism: For Sale or For Life? – Kiev | Belgrade: A+C, 2013. – 28 p. – ISBN 978-966-8613-51-7

16. Єрофалов Б. Л. К исторической топографии Киева / Тези до II міжнар. наук.-практ. конф. «Архітектура історичного Києва. Ландшафт і вода» // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. зб. КНУБА. – К., 2016. – С. 269–277.

17. Єрофалов Б. Исторический ландшафт Киева // А+С. – К., 2018, №. 1-2. – С. 64-93.

18. Ерофалов Б. Л., Ненашева Е. Ю. О позднеримском влиянии на Среднем Поднепровье (метод архитектурно-градостроительной реконструкции) / *Architecture // Science of Europe*. – Praha, 2021, # 79. – P. 3-18. ISSN 3162-2364

(Б. Ерофаловим сформульовано поняття методу архітектурно-містобудівної реконструкції та запропонована концепція дослідження).

Ерофалов Б. Л., Слепцов О. С. Кардо и декуманус в исторической планировке Киева // *Universum*, 2021, # 9. – P. 65-77. DOI – 10.34743/UniTech. 2021.90.9.12278

(Б. Ерофаловим сформульовано поняття методу архітектурно-містобудівної реконструкції та запропонована концепція дослідження).

19. Ерофалов Б. Л. Опыт реконструкции памятника градостроительства XI века в Киеве (материалы к одному историко-топографическому открытию) / Тезисы к I Междунар. науч.-практ. конф. «Modern Science: Innovations and Prospects», 10-12. 10.2021, Стокгольм, Швеция.

20. Ерофалов Б. Л. Тематичне озеленення вулиць і «екологічні питання» в Києві другої половини XIX та на початку XX століття / Тези до VII міжнар. наук.-практ. конф. «Modern Scientific Research: Achievements, Innovations and Development Prospects», 19-21.12.2021, Берлін, Німеччина.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЯКІ ДОДАТКОВО ВІДОБРАЖАЮТЬ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

21. Erofalov B. Architektura Kijowa: Zo inego? // *Architektura Murator*. – Warszawa, 1997, # 12. – S. 28-29.

22. Ерофалов-Пилипчак Б. Л. Архитектура советского Киева. – К.: ИД А+С, 2010. – 640 + ЛП с. – ISBN 978-966-8613-53-1

23. Kiev Otherwhere: Киев которого никогда не было. Киев каким он был. Киев каким он мог бы быть / Составители Б. Л. Ерофалов, А. Г. Шалыгин. – К.: А+С, 2014. – 408 с. – ISBN 978-966-8613-55-5

24. Ерофалов Б. Л. Символы архитектуры, или Нумерологическое испытание архитектурной формы. – К.: А+С, 2016. – 576 с. – ISBN 978-966-8613-58-6

- 25. Єрофалов-Пилипчак Б. Л.** Архітектура незалежного Києва. У 2-х т. / Т. 1. Дуже великі проекти. – К.: А+С, 2020. – 838 с. – ISBN 978-617-7765-10-2
- 26. Єрофалов-Пилипчак Б. Л.** Архітектура незалежного Києва. У 2-х т. / Т. 2. Майстри бетону та гіпсокартону. – К.: А+С, 2020. – 832 с. – ISBN 978-617-7765-11-9
- 27. Єрофалов Б. Л.** Київ | Архітектурний атлас / 2-е вид. – К.: А+С, 2021. – 352 с. – ISBN 978-617-7765-14-0

Б. АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Творча майстерня «Ю. Лосицький» Національної спілки архітекторів України, 8.02.2018 р., ГАП Ю. Г. Лосицький.
2. Національна спілка архітекторів України, 10.10.2019 р., президент В. М. Гусаков.
3. Архітектурна палата НСАУ, 17.12.2021 р., віцепрезидент НСАУ С. Г. Буравченко.
4. Київський національний університет будівництва і архітектури, 21.12.2021, перший проректор А. М. Мамедов.
5. Українська академія архітектури, 21.12.2021 р., президент О. С. Слепцов.

ТВОРЧА АРХІТЕКТУРНА
МАЙСТЕРНЯ
«Ю. ЛОСИЦЬКИЙ»
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ
АРХІТЕКТОРІВ УКРАЇНИ

КИЇВ, ВУЛ. СПАСЬКА, 9
ТЕЛ. (044)467-62-37, 467-62-60
WWW.YLOS.KIEV.UA
E-MAIL: YRA@YLOS.KIEV.UA
ДЕРЖ. ЛІЦЕНЗІЯ АБ №591651

8.02.2018 р.

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Даним актом засвідчується, що результати дисертаційного дослідження Єрофалова Бориса Леонідовича за спеціальністю 18.00.01 Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури на тему «Архітектурно-розпланувальні засади розвитку столичного міста Києва у XIX та на початку XX століть» були використані в процесі розробки проекту благоустрою парку «Володимирська гірка» в м. Києві. Положення дисертації щодо діяльності та програм озеленення Садової комісії при Київській міській думі (1880-1900-ті рр.) враховано при виконанні схеми реконструкції парку, яка розроблялась і корегувалась протягом 2003-2018 рр.

Головний архітектор проекту

Ю. Г. Лосицький

АРХІТЕКТУРНА ПАЛАТА
Національної Спілки Архітекторів України

ARCHITECTURAL CHAMBER
of National Union of Architects of Ukraine

вул. Бориса Грінченка 7, Київ 01001 | Boris Grinchenko str. 7, Kyiv 01001, Ukraine
telephone (+38044) 279 9808, 279 9028, e-mail: arhitektor2@gmail.com, palatansau@gmail.com
ЄДРПОУ 00016395, р/р UA84305299 00000 26007036223880 в АТ КБ «Приватбанк» м. Київ

№ 55 від 17 грудня 2021 р.

ЗТВЕРДЖУЮ
Президент Національної Спілки Архітекторів
О. П. Чижевський

АКТ

ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ

Виданий Єрофалову Борису Леонідовичу в тому, що результати його дисертаційного дослідження, що присвячено питанням архітектурно-розпланувального розвитку Києва у ХІХ і на початку ХХ ст., були використані в організації професійної атестації архітекторів, яка проводиться Архітектурно-будівельною атестаційною комісією за фахом «Містобудування».

Віцепрезидент НСАУ,
кандидат архітектури

С. Г. Буравченко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Київського національного університету
будівництва і архітектури, д. арх., професор

Чернишев Д.О.

«21» грудня 2021 року

Акт

про впровадження результатів науково-дослідницької роботи.

Даним актом засвідчується, що результати дисертаційного дослідження Єрофалова Бориса Леонідовича «Архітектурно-розпланувальні засади розвитку столичного міста Києва у ХІХ та на початку ХХ століть» були використані в навчальному процесі на кафедрі міського будівництва при викладанні дисципліни «Планування та забудова міст».

Декан факультету Урбаністики та просторового
планування, к.т.н., доцент

А.М. Мамедов

Завідувач кафедри міського будівництва,
к.т.н., доцент

О.В. Приймаченко

Професор кафедри міського будівництва,
д. арх., професор

М.М. Дьомін

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ АРХІТЕКТУРИ

Україна, 01133, м. Київ, пров. Лабораторний №24, офіс 102;
e-mail: academia92uaa@gmail.com; тел: +38(044) 241-55-64, +38(068) 717-52-15

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Даним актом засвідчується, що результати дисертаційного дослідження Єрофалова Бориса Леонідовича «Архітектурно-розпланувальні засади розвитку столичного міста Києва у XIX та на початку XX століть» були використані в процесі розробки Положення про відновлення діяльності Української Академії Архітектури. Показано надбання Академії на шляху дослідження архітектурної спадщини України, піклування В. Г. Заболотного про дослідження саме в цій царині; висвітлено динаміку перетворення архітектурних дисертацій із проектно-описових на власне наукові, якими вони є наразі. Таким чином спектр проблем, що супроводжує діяльність Української академії архітектури після її відновлення 1992 року, зокрема в царині видання фундаментальних наукових праць, охоплює історичну тематику. Вперше запропоновано унаочнення загальної картини формування й становлення форм діяльності Академії архітектури впродовж часу її існування; окреслено перспективи подальшого функціонування й виокремлено аспекти осмислення ролі Української академії архітектури в сучасному архітектурному світі. Ефективність впровадження полягає у встановленні історичних обставин та передумов створення Академії архітектури УРСР в середині XX століття.

Народний архітектор України,
лауреат Державної премії України в галузі архітектури,
доктор архітектури, професор,
Президент УАА

О. С. Слепцов

В. ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 0.1: схема Б. Л. Єрофалова.

Рис. 1.1: вгорі – Τερατουρημα <...> Athanasiusa Kalnofoyskiego. – К.: Друкарня КПЛ, 1638; внизу – РДВІА, ф. ВУА, № 22369.

Рис. 1.2: ЦДІАУК, ф. 58, оп. 1, спр. 13а.

Рис. 1.3: таблиця Б. Л. Єрофалова.

Рис. 1.4: *Ожегов С. С.* Типовое и повторное строительство в России в XVIII-XIX веках. М.: Стройиздат, 1984. – С. 110-115.

Рис. 1.5: таблиця Б. Л. Єрофалова.

Рис. 1.6: ДІМ, ГО-7053.

Рис. 1.7: таблиця Б. Л. Єрофалова.

Рис. 1.8: схема Б. Л. Єрофалова.

Рис. 2.1: ЦДІАУК, ф. 193, оп. 3, спр. 90.

Рис. 2.2: НБУ, відділ картографії, інв. № 28015.

Рис. 2.3: НБУ, відділ картографії, інв. № 28015.

Рис. 2.4: вгорі – *Сіткарьова О. В.* Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII-XX ст.: У 4-х ч. Ч. III, т. 3. Архітектурно-будівельна діяльність у Києві та Києво-Печерській лаврі в 1740-1760-х рр. К.: ІПСМ АМУ; Хімджест, 2009 – С. 6; внизу – ЦДІАУК, ф. 193, оп. 3, спр. 90.

Рис. 2.5: вгорі – *Сіткарьова О. В.*, там само; внизу – *Пилявский В. И.* Из истории планировки и застройки Киева в начале 19 века // Зодчество Украины. К., 1954. – С. 199. (РДІА)

Рис. 2.6: вгорі – *Сіткарьова О. В.*, там само; внизу – НБУ, відділ картографії, ф. 22265, № 259.

Рис. 2.7: вгорі – НБУ, ВОР-w009-1-077-87A-DSCN1137-2-1; внизу – «План города Киева от эспланады нового укрепления... Составлен 1837-го года Августа 10-го дня». – Изд. Проектно-Планировочного Бюро Коммунальной Секции Горсовета, 1931 г. (НБУ, № 16 371).

Рис. 2.8: вгорі – ДНАББ, архів НДІТІАМ; внизу – «План города Киева. Составлен 1855-го года».

Рис. 2.9: «План города Киева. Составлен 1855-го года».

Рис. 2.10: Kiev Otherwhere: Киев которого никогда не было. Киев каким он был. Киев каким он мог бы быть / Сост. Б. Л. Ерофалов, А. Г. Шалыгин. К.: А+С, 2014. – С. 186.

Рис. 2.11: ЦДІАУК, ф. 193, оп. 3, спр. 90.

Рис. 2.12: вгорі – поштівка з фотографії Гудшона і Губчеського, 1911 р.; внизу – «План города Киева от эспланады нового укрепления... Составлен 1837-го года Августа 10-го дня». – Изд. Проектно-Планировочного Бюро Коммунальной Секции Горсовета, 1931 г. (НБУ, № 16 371).

Рис. 3.1: схема Б. Л. Ерофалова.

Рис. 3.2: схема Б. Л. Ерофалова.

Рис. 3.3: А+С, 2007, № 2. – С. 100.

Рис. 3.4: «План окрестностей города Киева снят топографами, состоящими при штабе войск Киевского военного округа 1865 г.»

Рис. 3.5: «План города Киева», 1872 р.

Рис. 3.6: Киевский трамвай за сорок лет, 1892-1933. – К.: Изд. КТТ, 1933.

Рис. 3.7: реконструкція Б. Л. Ерофалова.

Рис. 3.8: внизу – «План города Киева. Составил Д. Т-н», приibl. 1860 р.

Рис. 3.9: Забудова Києва доби класичного капіталізму, або Коли і як місто стало європейським / За заг. ред. М. Б. Кальницького, Н. М. Кондель-Пермінової. К.: Варто, 2012.

Рис. 3.10: Забудова Києва доби класичного капіталізму, або Коли і як місто стало європейським / За заг. ред. М. Б. Кальницького, Н. М. Кондель-Пермінової. К.: Варто, 2012.

Рис. 3.11: Kiev Otherwhere: Киев которого никогда не было. Киев каким он был. Киев каким он мог бы быть / Сост. Б. Л. Ерофалов, А. Г. Шалыгин. К.: А+С, 2014. – С. 186.

Рис. 3.12: Київ, топозйомка 1918 р.

Рис. 3.13: Дачник: Дачные местности вблизи г. Киева. – К.: Изд. Ф. С. Иссерлис, 1909.

Рис. 3.14: *Богуславский С. М.* Спутник по г. Киеву. К., 1913.

Рис. 3.15: «План окрестностей Киева, масштаб в англ. дюйме 3 версты», 1850 р.

Рис. 4.1: *Howard E.* To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform. L.: Swan Sonnenschein & Co., 1898.

Рис. 4.2: «План города Киева с окрестностями, снят топографами, состоящими при штабе войск Киевского военного округа. 1871-1873. Исправлен по рекогносцировкам 1879-1909 года. Печатано в VI-1912 г.»

Рис. 4.3: http://toursdekiev.com.ua/files/map/kiiev_map1902.jpg

Рис. 4.4: Київ, топовийомка 1918 р.

Рис. 4.5: Киевская сельско-хозяйственная и промышленная выставка 1897 года и ее участники / Ред. И. В. Лещенко. – К.: Изд. С. В. Кульженко, 1898; план – Киевская сельскохозяйственная выставка. Описание / Сост. И. В. Александровский, И. М. Рева и др. К., 1898.

Рис. 4.6: схема та фото Б. Л. Єрофалова.

Рис. 4.7: Звід пам'яток історії та культури України: У 28 т. Кн.1, ч.1. А–Л. К.: Укр. Енцикл., 1999.

Рис. 4.8: схематизація (вгорі) та реконструкція (внизу) Б. Л. Єрофалова, підоснова: http://toursdekiev.com.ua/files/map/kiiev_map1913.jpg

Рис. 4.9: Всероссийская выставка. Г. Киев. 1913 (Описание) / Ред. Б. Н. Клебанов. К., 1914.

Рис. 5.1: схема Б. Л. Єрофалова.

Рис. 5.2: схематизація Б. Л. Єрофалова.

Рис. 5.3: власна розробка Б. Л. Єрофалова.

